

GÜLARƏ ABDULLAYEVA

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ

II hissə
(*Morfologiya, sintaksis*)

*AMİ-nin “Xarici dil (ingilis dili) müəllimliyi”
ixtisası üçün dərs vəsaiti*

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
30.01. 2013-cü il tarixli 169 sayılı
əmrilə təsdiq edilmişdir.*

“Elm və təhsil”
Bakı – 2013

Gülarə Abdullayeva

İxtisas redaktoru: **Fikrət Xalqov**
*Filologiya elmləri doktoru, AMİ-nin Azərbaycan
dilinə tədrisi metodikası kafedrasının müdiri*

Rəyçilər: **Sənubər Abdullayeva**
*Filologiya elmləri doktoru, professor
BDU-nun Filologiya fakültəsinin
Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri*

Reyhan Həbibli
*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, BDU-nun
Filologiya fakültəsinin Azərbaycan dilçiliyi
kafedrasının dosenti*

Vaqif Qurbanov
*Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, AMİ-nin
Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası
kafedrasının dosenti*

Elşad Abışov
*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMİ-nin
Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası
kafedrasının dosenti*

Abdullayeva G. A. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. AMİ-nin “Xarici dil (ingilis dili) müəllimliyi” ixtisası üçün dərs vəsaiti. Bakı, “Elm və təhsil”, 2013, 308 səh.

Dərs vəsaitinin II hissəsində qrammatika sahəsi, morfologiya və sintaksis şöbələri, bu şöbələrin tədqiqat obyektinə daxil olan bütün məsələlər: nitq hissələri, onlara aid olan kateqoriyalar, nitq hissələrinin quruluş xüsusiyyətləri, sintaktik əlaqələr, söz birləşməsi və cümlə məsələləri, başqasının nitqinin ifadə üsulları proqram əsasında geniş şəkildə izah olunmuşdur. Vəsait hazırlanarkən Azərbaycan dilçiliyinin bu sahəyə aid yazılmış ən son mənbələrinə istinad edilmişdir.

Vəsaitdən ali məktəblərin bu fənn tədris edilən digər ixtisaslarının tələbələri, magistrələr, aspirantlar və müəllimlər də istifadə edə bilərlər.

4702000000
N098 2013 *qrifli nəşr*

© «Elm və təhsil», 2013

Qrammatika. Qrammatik
Mövzu № 1 kateqoriyalar. Morfologiya və
onun vahidləri. Nitq hissələrinin təsnifi

Mövzunun planı:

1. Qrammatika. Qrammatik kateqoriyalar
2. Morfologiya və onun tədqiqat obyektini
3. Morfem və onun növləri
4. Nitq hissələri və onların təsnifi

Qrammatika.
Qrammatik kateqoriyalar

Hər bir dilin özünəməxsus fonetik sistemi, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu olur. Bu sistemlər bir-biri ilə rəbitəli, qanunauyğun şəkildə əlaqələnməklə dilin mövcudluğunu şərtləndirir. Dilin ən kiçik vahidi olan səslər birləşərək sözü əmələ gətirdiyi kimi, sözlərin də məna və qrammatik cəhətdən birləşməsi daha mürəkkəb dil vahidləri olan söz birləşmələrini və cümlələri yaradır. Dildə mövcud olan hər bir vahid ayrıca bir dilçilik şöbəsində araşdırılır, öyrənilir. Fonetika səsləri, leksikologiya sözləri tədqiq edirdisə, sözlərin birləşməsi nəticəsində yaranan daha mürəkkəb dil vahidləri olan söz birləşmələri və cümlələr, həmçinin bu vahidlərin yaranması üçün sözlərin uğradığı dəyişikliklər dilçiliyin ayrıca bir sahəsi olan qrammatikanın tədqiqat obyektini təşkil edir.

Qrammatika sözü iki mənada: dilin qrammatik quruluşu və dilin qrammatik quruluşundan bəhs edən elm mənasında başa düşülür. Dilin qrammatik quruluşu dedikdə bütün qrammatik formaların, qrammatik kateqoriyaların məcmuyunu başa düşülür. Başqa sözlə, dilin qrammatik quruluşu

cümlədə sözlərin dəyişməsi və birləşməsi qaydalarının məcmuyudur.

Dilin qrammatik quruluşu üçün xarakterik olan aşağıdakı cəhətləri qeyd etmək olar:

1. Dilin qrammatik quruluşu fikri maddi dil cildinə salan əsas vasitədir.
2. Dildə olan bütün proseslər qrammatik quruluş vasitəsi ilə tənzimlənir.
3. Qrammatik quruluş sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf edir, zənginləşir.
4. Başqa sahələrlə müqayisədə dilin qrammatik quruluşu sabit olur, çox az dəyişikliyə uğrayır.
5. Qrammatik quruluş dilin milliliyinin, orijinallığının qorunub saxlanmasında əvəzsiz rol oynayır.

Məlumdur ki, dilin lüğət tərkibində olan sözlər leksik və qrammatik mənaya malik olur. Sözü leksik mənaya dedikdə onun təklidə ifadə etdiyi məna, yəni müəyyən məfhum, anlayış ifadə etməsi başa düşülür. Qrammatik məna isə leksik məna ilə müqayisədə ümumiləşmiş, mücərrəd məna olub, təkcə bir söz üçün yox, söz qrupları üçün xarakterikdir. İltisaf dillərdən olan Azərbaycan dilində qrammatik mənənin əsas göstəricisi şəkilçilərdir. Lakin bununla yanaşı, bir sıra köməkçi vasitələrin: intonasiya, qoşma, ədat, modal sözlərin də qrammatik mənənin ifadə olunmasında müəyyən rolu vardır. Qrammatik mənənin ifadə olunması üçün sözlər müəyyən qrammatik formaya düşür. Məsələn, *anam, anan, anası, anamız, ananız, anaları və s.* Sözü düşdüğü bu cür qrammatik formalar *söz-forma* adlanır.

“Məzmun və forma planında bir-birinə qarşı duran qrammatik mənəların birliyi qrammatik kateqoriyaları yaradır”. (4, səh.17)

Qrammatik kateqoriya birüzlü ola bilmir, həmşə bir-birinə qarşı duran tərəflərdən ibarət olur. Məsələn, isimlərdə kəmiyyət kateqoriyası ikiüzlü (tək və cəm isimlər), hal

kateqoriyası altıüzvlü (ismin altı halı), fellərdə inkar və təsir kateqoriyası ikiüzvlü (təsdiq və inkar; təsirli və təsirsiz), zaman kateqoriyası üçüzvlüdür (keçmiş, indiki, gələcək zamanlar). Qrammatik kateqoriyalar ayrı-ayrı nitq hissələri üçün xarakterik olub, onları bir-birindən fərqləndirir.

Dilimizdəki nitq hissələrinə xas olan qrammatik kateqoriyalar əhatəsinə görə iki qrupa ayrılır: 1. Ümumi qrammatik kateqoriyalar; 2. Xüsusi qrammatik kateqoriyalar.

Ümumi qrammatik kateqoriyalar dedikdə iki və daha çox nitq hissəsi üçün xarakterik olan kateqoriyalar başa düşülür. Dilimizdə hal, kəmiyyət, mənsubiyyət, xəbərlik kateqoriyaları ismə məxsus olmaqla bərabər, isimləşə bilən digər nitq hissələrinə də aid olduğundan ümumi qrammatik kateqoriyalar adlanır.

Xüsusi qrammatik kateqoriyalar isə yalnız bir nitq hissəsi üçün xarakterik olur. Sifətin dərəcə kateqoriyası, eləcə də fəle məxsus bütün qrammatik kateqoriyalar tək-cə həmin nitq hissəsinə aid olduğundan xüsusi qrammatik kateqoriyalar adlanır.

Qrammatikanın köməyi ilə dilin qrammatik quruluşu, onun fonunda bütün qrammatik kateqoriyalar öyrənilir.

Qarşıya qoyduğu məqsəddən asılı olaraq qrammatikanın aşağıdakı növləri var:

Tarixi qrammatika- *sözlərin, söz birləşmələri və cümlələrin quruluşu, dəyişmə və inkişafını tarixi aspektdə öyrənir.*

Müqayisəli qrammatika- *bir dilin dialekt və şivələri ilə ədəbi dil formasını müqayisəli şəkildə öyrənir.*

Tarixi-müqayisəli qrammatikada- *qohum dillərin qrammatik duruluşu tarixi aspektdə və müqayisəli şəkildə öyrənilir.*

Təsviri-elmi qrammatikada- *dilin hazırkı inkişaf vəziyyəti, müasir səviyyədə dilin qrammatik quruluşu elmi şəkildə öyrənilir.*

Dilin qrammatik quruluşunda iki əsas proses müşahidə olunur: 1. Sözlərin cümlədə dəyişməsi, müxtəlif şəkllə düşməsi prosesi, 2. Sözlərin cümlədə, cümlələrin mətnədə əlaqələnməsi, birləşməsi prosesi. Bunlardan birincisi, yəni sözlərin dəyişməsi morfologiyanın, sözlərin söz birləşməsi və cümlə, cümlələrin mətn şəkllində birləşməsi prosesi isə sintaksisin tədqiqat obyektini təşkil edir. Beləliklə, qrammatika özündə bir-biri ilə sıx əlaqədə olan iki dilçilik şöbəsini: morfologiya və sintaksisi birləşdirir.

Morfologiya və onun tədqiqat obyektı

Morfologiya termini *forma* (morfo - morphe) və *təlim* (loqos) mənalarını bildirən iki yunan sözündən əmələ gələrək, “morfem haqqında elm” hərfi mənasını ifadə edir. Dilçilik elmində morfologiyanın mövzusunı sözün forması təşkil edir. Morfologiyanın ilkin obyektı sözdür. Qrammatikanın bu şöbəsində bütün əməliyyatlar söz üzərində aparılır. Ümumən, söz dilçiliyin ilkin və mərkəzi obyektidir. Söz dil və nitq hissələrinin hamısında əsasda dayanır, leksik və qrammatik kateqoriyaların hamısı sözlə bağlı olub, onun əsasında meydana gəlir. Dilin elə bir sahəsi yoxdur ki, orada sözə toxunmadan, ona istinad etmədən keçinmək mümkün olsun. Ən kiçik dil vahidi hesab edilən fonem də söz daxilində öz keyfiyyətini üzə çıxarır. Ona görə də sözə dilçilik baxışı çoxtərəflidir. Vahid olan söz müxtəlif cəhətdən öyrənilir. Məsələn, *yazır* səs kompleksinə bir halda söz (lüğəvi vahid), bir halda fəle (nitq hissəsi), bir halda xəbər (cümlə üzvü), başqa bir halda isə cümlə deyirik. Məlumdur ki, söz həm də dilçiliyin bir şöbəsi olan leksikologiya tərəfindən öyrənilir. Lakin tədqiqat obyektı eyni olsa da, qarşıya qoyulan məqsəd müxtəlif olduğundan, bu iki şöbədə sözə müxtəlif cəhətdən

yanaşılır. Leksikologiya sözü dilin lüğət tərkibinin vahidi kimi əsasən leksik-semantik planda tədqiq edirsə, morfologiyada söz, hər şeydən əvvəl dilin qrammatik quruluşunun, onun morfoloji sisteminin ümumi qanunauyğunluqlarını aşkar etmək istiqamətində öyrənilir. Məsələn, *qəşəng, gözəl, yaraşılıq* sözlərində leksikologiya üçün maraqlı olan, bu sözlərin semantik cəhətdən yaxın olması, eyni anlayışı ifadə etməsidir. Morfologiyada isə bu sözlərin zahiri cəhəti, formal xüsusiyyətləri, qrammatik mənaları araşdırılır, onların hər üçünün əlamət bildirərək adi dərəcəli sifət olması qeyd edilir.

Morfologiya, leksikologiyadan fərqli olaraq, sözün vahid leksik mənasını yox, onun (sözün) geniş qrammatik mənalarını öyrənir. O, bütün nitq hissələrini əhatə edir, onların oxşar və fərqli cəhətlərini öyrənir. Bu baxımdan ayrı-ayrı nitq hissələrinin öz daxili quruluşu da morfologiyanın tədqiqat obyektinə daxildir.

Morfologiyada sözün struktur əlamətləri, müxtəlif formaları öyrənilərkən onun leksik mənasına əhəmiyyət verilmir. Onun üçün başlıca olaraq ən abstrakt və ümumi anlayışların dildə sistem şəklində mövcud olan ifadə formaları və onların qrammatik mənası maraq doğurur. Təsadüfi deyildir ki, bəzən semantik cəhətdən bir-birindən tamamilə fərqlənən sözlər qrammatik (morfoloji) xüsusiyyətlərinə görə ümumi bir nöqtədə birləşir: *məktəbdə, kitabda; baxır, gedir* sözləri leksik məna etibarilə tamamilə bir-birindən seçildiyi halda, konkret morfoloji əlamətlərinə və qrammatik mənalarına görə eyniyyət təşkil edir. *Evdə, işdə* sözlərinin hər ikisi isimdir, ümumi isimdir, təkdir, yerlik haldadır. *Gəlir və oturur* sözlərinin hər ikisi feldir, təsirsizdir, indiki zamandadır, üçüncü şəxsin təkindədir. Bütün bunlar (hal, cəmlilik, kəmiyyət, zaman anlayışları) leksik mənaca fərqli olan sözlər arasında ümumilik və

qrammatik məna uyğunluğu olmaqla sözün konkret semantikasi ilə bilavasitə əlaqədar deyildir.

Morfologiya sözlərin dəyişməsi, düzəldilməsi qaydalarını öyrənir. Sözlərin dəyişməsi hal, mənsubiyyət, xəbərlilik, kəmiyyət, zaman, şəxs kateqoriyaları, felin növləri, şəkilləri və s. üzrə olur. Morfologiyada sözlərin dəyişilməsi qaydaları öyrəniləndiyi kimi, düzəldilməsi üsulları da öyrənilir. Sözlərin düzəldilməsi qaydalarının nitq hissələrinin qruplaşdırılmasında böyük əhəmiyyəti vardır. Morfologiyanın tədqiqat obyektində sözlərin quruluşu məsələsi mühüm yerlərdən birini tutur. Qrammatik cəhətdən sözlər quruluşuna görə kök və şəkilçidən ibarətdir. Kök sözün müstəqil işlənə bilən, qrammatik dəyişmələr zamanı sabit qalan, ayrıca leksik mənaya malik olan və müəyyən anlayış ifadə edən əsas hissəsini təşkil edir. Deməli, sözün əsas hissəsi dilçilik elmində kök, qeyri-əsas hissəsi isə şəkilçi adlanır. Sözün kökü şəkilçidən yalnız şəkli əlamətlərinə görə deyil, eyni zamanda, məzmununa görə də fərqlənir. *Sən, san, inci, un, dan, dən, daş* və s. kimi dil vahidləri eyni şəkildə, eyni fonetik tərkibdə söz kökü olduqları kimi, müxtəlif köklərlə birləşib işləndikləri zaman şəkilçi də ola bilər. Məsələn, *Siz gəncləşirsiniz, tatix qocalır. (S.Vurğun) Vətənsiz də insan olan insan kimi yaşayarmı? (S.Vurğun) Un dəyirməndə hasil olur. Hөрümçək öz torunu hөрürdü və s.*

Morfem və onun növləri

Morfologiya şöbəsinin tədqiqat obyektinə daxil olan məsələlərdən biri də morfemdir.

Sözün ən kiçik mənalı hissəsinə morfem deyilir. Azərbaycan dilinin sözləri kök və budaq morfemdən ibarətdir. Kök morfem sözün müstəqil leksik mənaya malik olan

hissəsidir. Budaq morfemlər isə leksik mənadan məhrum olan, yalnız qrammatik mənaya malik olan hissədir. Dilimizdə kök morfem sözün kökünə, budaq morfem isə şəkilçiyə uyğun gəldiyindən, biz bundan sonra kök və şəkilçi terminlərindən istifadə edəcəyik. Bəzi dilçilik kitablarında sözün kökü və şəkilçi uyğun olaraq sözün əsas və qeyri-əsas hissəsi də adlandırılmışdır.

Sözləri kök və şəkilçiyə ayıraraq onları yalnız şəkli əlamətinə görə bir-birindən fərqləndirmək mümkün deyildir. Onları söz tərkibində oynadığı rola və məzmunu malik olub-olmamalarına görə müəyyənləşdirmək olar. Sözün kökü ilə şəkilçisi arasında aşağıdakı fərqlər vardır:

a) Kök müstəqil mənaya malik olur. B) Kök sözün əsasını təşkil edir. C) Sözün kökü şəkilçidən ayrıca işləyə bilər. Ç) Kök sabit qalır, dəyişmir. D) Bir söz kökü müxtəlif şəkilçi qəbul edə bilər. E) Azərbaycan dilinin öz söz köklərinin yalnız sonuna şəkilçi əlavə oluna bilər.

“Sözün ayrıca işləyib müstəqil mənaya malik olan və dəyişməyən hissəsinə kök deyilir”.(1, səh. 7)

Şəkilçilər isə, köklərin tamamilə əksinə olaraq, sözün əsasını təşkil edə bilmir. Onlar kökdən ayrı işlənmir, müstəqil mənaya malik olmur və söz kökünün tələbinə görə dəyişir. **“Sözün ayrılıqda işlənməyən, müstəqil mənaya malik olmayan və söz köklərinə bitişdikdə onların ya şəklini, ya da şəkli ilə birlikdə məzmununu dəyişən hissəsinə şəkilçi deyilir”.**(1 səh.7)

Sözlərin hamısı eyni quruluşa malik olmur, yəni dilimizdə işlənən sözlərin hamısı sadə söz köklərindən ibarət deyildir. Əgər bütün sözlər sadə kökdən ibarət olsa idi, dilimizdəki sözdüzəldici şəkilçilərin yaranmasına ehtiyac qalmazdı.

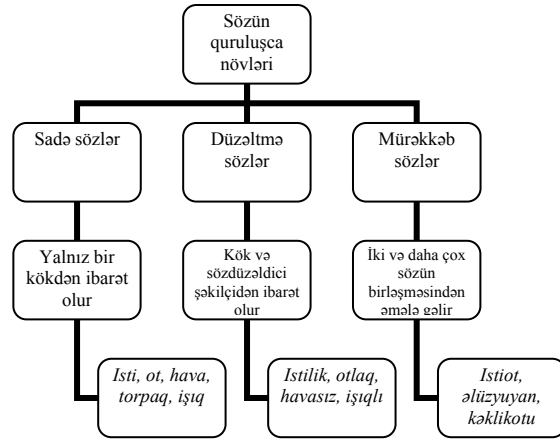
Dilimizdə işlənən sözlərin bəzisi bir kökdən, bəzisi bir köklə bir sözdüzəldici şəkilçidən, bəzisi də iki və daha artıq sözün birləşməsindən ibarət olur. Odur ki, sözləri quruluşuna

görə 3 qismə ayırmaq olar: 1. Sadə sözlər. 2. Düzəltmə sözlər. 3. Mürəkkəb sözlər. Məsələn, *balıq, balıqçı, balıqqulağı*. Bu misallarda balıq sözünü daha kiçik mənalı hissələrə bölmək mümkün deyil. Deməli, yalnız bir kökdən ibarət olan sözlər sadə sözlərdir.

Düzəltmə sözlər isə kök və budaq morfemdən, yəni kök və şəkilçidən ibarət olur. *Balıq* sözü bir kökdən ibarət olduğu halda, *balıqçı* sözü düzəltmə sözdür, çünki *balıq* sözünə *-çı* şəkilçisini artırmaqla yaranmışdır. Beləliklə, ***tərkibində bir kök və sözdüzəldici şəkilçi olan sözlərə düzəltmə sözlər deyilir.***

Düzəltmə sözlərin müəyyənləşdirilməsində iki cəhəti əsas tutmaq lazımdır. Birincisi, köklə düzəltmə söz arasında üzvi bağlılıq olmalıdır, yəni yaranmış söz, yeni mənə məhz kökdəki mənənin əsasında yaranır. İkincisi, söz o vaxt düzəltmə söz kimi götürülə bilər ki, onun kökü dilimizdə ayrıca işlənmiş olsun. Ərəb dilindən dilimizə keçmiş *sədaqət, şücaət* sözləri, eləcə də, Azərbaycan dilinin öz sözlərindən olan *barış, yarış, güləş, dağınıq* sözləri məhz bu cəhətdən düzəltmə söz sayıla bilməz.

Mürəkkəb sözlər həm sadə, həm də düzəltmə sözlərdən fərqlənir. Belə ki, mürəkkəb sözlər iki və daha artıq sözün birləşərək tamamilə yeni mənə ifadə etməsi nəticəsində yaranır. Məsələn, *balıqqulağı* sözünün tərkibində iki müstəqil söz vardır: *balıq, qulaq*. Bu sözlərin hər ikisi təklikdə ayrı-ayrı mənələrə malikdir. Bunlardan birincisi heyvan, ikincisi bədən üzvü məzmununu ifadə edir. Lakin bu müxtəlif mənələrə malik ayrı-ayrı sözlər birləşdiyi zaman tamamilə başqa bir mənəyə malik yeni bir söz şəklini alır. Bu birləşmə nəticəsində mənə tamamilə dəyişir. Hər iki söz öz əvvəlki mənəsini itirərək birlikdə yeni bir mənə ifadə edir. Nəticədə bu iki sözün birləşməsi nəticəsində yeni bir söz yaranır. Deməli, iki və daha artıq müstəqil söz birləşib əvvəlki ayrı-ayrı mənələr əsasında yeni mənə ifadə edən bir mürəkkəb söz əmələ gətirir.

Şəkilçilər sözdən ayrı işləyə bilmir. Onlar kökün ya əvvəlinə, ya ortasına, ya da sonuna əlavə edilərək işlənir. Söz kökünə əlavə edildikləri yerə görə onlar *ön (prefiks)*, *iç (infiks)* və *son (suffiks)* *şəkilçi* adı ilə 3 yerə bölünür. Azərbaycan dilinin öz sözlərində ön və iç şəkilçi yoxdur. Azərbaycan dili iltisafı dillərdən olduğundan, dilimizdə şəkilçilərin hamısı sözün yalnız sonuna əlavə olunur. Lakin dilimizə başqa dillərdən kifayət qədər söz daxil olmuş, həmin sözlərlə birlikdə ön şəkilçilər də keçmişdir. Bu şəkilçilər dilimizdə o qədər sabitləşmişdir ki, bəzən onları öz şəkilçilərimizlə əvəz etmək mümkün olmur.

Azərbaycan dili şəkilçiləri ilə yanaşı olaraq, başqa dillərdən alınmış və ya keçmiş bir sıra sözlərdə son şəkilçilər də müasir dilimizdə işlənməkdədir. Bu şəkilçiləri də dilimizin öz şəkilçiləri ilə əvəz etmək olmur. Məsələn, *elmi, tarixi, kütləvi, marksist, materialist, marksizm, nümunəvi* kimi sözlərdəki son şəkilçiləri buna nümunə göstərmək olar.

Dilimizdə işlənən şəkilçilər köklərdə əmələ gətirdikləri məzmun və şəkil dəyişikliyinə görə, başqa sözlə, vəzifəsinə görə də 2 növə ayrılır. 1. Sözdüzəldici, 2. Sözdəyişdirici şəkilçilər.

Şəkilçilərin bir qismi kökə əlavə olunduqda onun yalnız formasını deyil, eyni zamanda, məzmununu da dəyişib, ilk mənə əsasında yeni mənalı söz əmələ gətirir. Belə şəkilçilərə sözdüzəldici şəkilçilər deyilir. Bu şəkilçilər dilin inkişafında, yəni lüğət tərkibinin zənginləşməsi prosesində əsas amillərdən biri hesab olunur. Bunlar ya bir nitq hissəsindən yeni bir nitq hissəsi əmələ gətirir, ya da eyni bir nitq hissəsindən- sadə köklərdən düzəltmə sözlər əmələ gətirir: *yazı, bərki, çalğı, qaçağan, qarlı* və s.

Bu misallardakı *-i, -ği, -ağan, -lı* şəkilçiləri qoşulduqları sözün yalnız formasında dəyişiklik əmələ gətirməmiş, onun məzmununu da tamamilə dəyişmişdir. Həmin şəkilçilər ya bir nitq hissəsindən başqa bir nitq hissəsi, ya da eyni nitq hissəsindən düzəltmə söz yaratmışdır, yəni fəldən isim (*yazı, çalğı*), sifət (*qaçağan*), isimdən sifət (*qarlı*), sifətdən fel (*bərki*) əmələ gətirmişdir.

Müasir Azərbaycan dilində sözdüzəldici şəkilçilər sözün həm əvvəlində, həm də sonunda işləyə bilər. Sözün əvvəlində yalnız başqa dillərdən keçmiş şəkilçilər, sözün sonunda isə həm Azərbaycan dilinin öz şəkilçiləri, həm də başqa dillərdən keçmiş şəkilçilər işlənir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, başqa dillərdən alınan şəkilçilərin hamısı sözdüzəldici şəkilçilərdir. Sözdəyişdirici şəkilçilər qrammatik kateqoriyaların, qrammatik kateqoriyalar isə qrammatik quruluşun əsasında dayandığından onlar heç vaxt alınma ola bilməz. Məhz sözdəyişdirici şəkilçiləri xarakterizə edən mühüm amillərdən biri onların milli olmasıdır.

Sözdüzəldici şəkilçilər əlavə olunduqları nitq hissələrinə görə də müxtəlif olur. Onların bir qismi yalnız isimlərə, bir qismi yalnız fəllərə, bir qismi isə həm isim, həm sifət, həm say, həm də əvəzlilərə artırıla bilər. Misallara baxaq:

1. *-çı, -çi, -çu, -çü* şəkilçisi isimdən isim əmələ gətirən məhsuldar şəkilçidir. Məsələn, *dəmirçi, çəkməçi, üzümçü, odunçu* və s.

2. *-daki, dəki* isimlərə və əvəzlilərə qoşularaq məkani əlamət bildirən sifətlər yaradır. Məsələn, *meşədəki, dağdaki, səndəki, bizdəki* və s.
3. *-li, -li, -lu, -lü* şəkilçisi isimlərə qoşularaq sifət və isim yaradır. Məsələn, *dadlı, yağlı, duzlu, şəhərli, məktəbli* və s.
4. *-sız, -siz, -suz, -süz* şəkilçisi isimlərə, az hallarda əvəzlilik və saylara qoşularaq sifət yaradır. Məsələn, *zərərsiz, qorxusuz, bizziz, birincilərsiz* və s.
5. *-lıq, -lik, -luq, -lük* şəkilçisi isim, sifət, say və bəzən də əvəzlilərdən isim düzəldir. Məsələn, *dostluq, atalıq, yaxşılıq, gözəllik, mehribanlıq, azlıq, çoxluq, beşlik, yüzlük, neçəlik, kimlik* və s.

Şəkilçilərin ikinci qisminə sözdəyişdirici şəkilçilər daxildir. Bu şəkilçilər xalis Azərbaycan dili şəkilçilərindən ibarət olub, həmişə sözün sonunda işlənir. Bu şəkilçilər yalnız sözün formasını dəyişdirir, məzmununa isə ciddi təsir etmir. Bu şəkilçilər sözlər arasında qrammatik əlaqənin təmin olunmasına xidmət edir. Bütün qrammatik kateqoriyaların şəkilçiləri sözdəyişdirici şəkilçilər qrupuna daxildir. Bu kateqoriyalar, başlıca olaraq isim və fellərə məxsus olur. Başqa nitq hissələri bunların vəzifəsini daşdığı zaman həmin kateqoriyaların şəkilçilərini qəbul edə bilər. Bu baxımdan kateqoriyaların əlamətlərini – şəkilçiləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Kəmiyyət kateqoriyası şəkilçiləri, 2. Hal kateqoriyası şəkilçiləri, 3. Mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçiləri, 4. Xəbərlilik kateqoriyası şəkilçiləri, 5. İnkərlilik kateqoriyası şəkilçiləri, 6. Şəxs kateqoriyası şəkilçiləri, 7. Zaman kateqoriyası şəkilçiləri, 8. Təsir kateqoriyası şəkilçiləri; 9. Növ kateqoriyası şəkilçiləri.

Qrammatik kateqoriyaların şəkilçiləri sözdəyişdirici şəkilçi olub, qrammatik mənanın ifadə olunmasına, sözlər arasında qrammatik əlaqənin yaranmasına xidmət edir. Lakin bəzi dilçilik kitablarında, eləcə də orta məktəb

qrammatikasında fələ məxsus növ kateqoriyasının şəkilçiləri fəldən fəl düzəldən şəkilçi kimi təqdim edilir. Əslində növ kateqoriyasının göstəriciləri də müəyyən qrammatik vəzifəni yerinə yetirməklə hərəkətlə obyekt və ya subyektin, obyektə subyektin əlaqə, münasibətini müəyyənləşdirir. Bu şəkilçiləri qəbul edən fəlin lüğəvi məzmununda dəyişiklik hiss edilmir. Ona görə də fəlin növ kateqoriyasının şəklə əlamətlərinin də sözdəyişdirici şəkilçilər sırasına daxil edilməsi daha məqsədəuyğundur.

Prof. B.Xəlilov bu şəkilçiləri, eləcə də kiçiltmə və əzizləmə mənası verən şəkilçiləri, sifətin dərəcə şəkilçilərini, fəli sifət, fəli bağlama, məsdər şəkilçilərini formadüzəldici şəkilçilər qrupuna daxil etmişdir. (3, səh. 101)

Prof. M.Hüseynzadə məsdər şəkilçisini tamamilə sözdəyişdirici şəkilçi adlandırmağı doğru hesab etməmiş və məsdərin, eyni zamanda hərəkətin adını da bildirdiyini əsas götürmüşdür. (1, səh. 15)

Prof. Q.Kazımov isə məsələyə xüsusi həssaslıqla yanaşmış, yalnız ismin hal, mənsubiyyət və fəlin şəxs şəkilçilərinin cümlədə sözlər arasında əlaqə yarada bilməsinə əsaslanaraq, onları sözdəyişdirici şəkilçi adlandırmışdır. Müəllifin fikrincə, isimlərdə kəmiyyət şəkilçisi, fellərdə inkərlilik, şəkil əlamətləri kateqorial şəkilçi olub, sözdüzəltmədə və sözlər arasında qrammatik əlaqə yaratmada heç bir rol oynamadığından formadüzəldici şəkilçi hesab edilməlidir. (2, səh. 31) Fikrimizcə, bu cür təsnifat məqsədəuyğundur.

Dilimizdə şəkilçilərdə də omonimiya hadisəsi müşahidə olunur. Eyni fonetik tərkibə malik olan şəkilçi bir məqamda sözdüzəldici, başqa məqamda sözdəyişdirici şəkilçi kimi çıxış edir. Hətta bəzən eyni şəkilçi bir neçə qrammatik vəzifəni yerinə yetirə bilər. *-ma², -dir⁴, -da², -miş⁴, -ar², -acaq², -ir⁴, -im⁴, -in⁴, -a², -aq²* və s. şəkilçilər bitişdikləri nitq hissələri və ya yaratdıqları mənalara əsasən bir münasibətlə sözdəyişdirici, başqa münasibətlə sözdüzəldici şəkilçi olur: *Gəlmə adam,*

Mənə yaxın gəlmə; Çoxdan zərər gəlməz, Səni çoxdan gözləyirdim; Gəlir vergisi çoxaldı, Bahar gəlir, Bir içim saf su ver. Mən nə deyim sənə, nə deyim axı? Baxın, baxın, yaxşı baxın, diqqətlə baxın! (C.Məmmədquluzadə); Yaz əkini başladı; Yaşamaq yanmaqdır yanasan gərək. (B. Vahabzadə); Yara qanadı; Gərək məktubu ünvanına çatdıraq. Mərd bir dəfə ölər, qorxaq min dəfə. (Atalar sözü) və s.

Belə hallarda şəkilçinin funksiyasını müəyyənləşdirmək üçün onun artırıldığı sözə və cümlədə mövqeyinə, şəkilçinin məzmununa əsaslanmaq lazımdır.

Şəkilçilər həm də işlənmə intensivliyinə görə təsnif edilir. Bu baxımdan şəkilçilər məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmaqla iki qrupa ayrılır. Məhsuldar şəkilçilər dedikdə dildə çox işlənən şəkilçilər başa düşülür. Qeyri-məhsuldar şəkilçilər isə, bunun əksinə olaraq az-az təsadüf olunan şəkilçilərə deyilir. Məsələn, *-li⁴*, *-sız⁴*, *-dakı²*, *-in⁴*, *-çı⁴* və s. məhsuldar, *-gə*, *-im* şəkilçiləri qeyri-məhsuldar şəkilçilərə misal ola bilər. Bundan əlavə, alınma şəkilçilər də qeyri-məhsuldar şəkilçilərdir.

Dilimizdə şəkilçilər yazılışına görə bir, iki və dörd cür yazılan olmaqla üç qrupa ayrılır. Ahəng qanununa uyğun olaraq, Azərbaycan dilinin öz şəkilçiləri iki və dörd cür yazılır. Tərkibində açıq sait olan şəkilçilər iki, qapalı sait olanlar isə dörd cür yazılır. Dilimizə başqa dillərdən keçən şəkilçilər isə bir cür yazılır. Məsələn, *-li*, *-sız*, *-çı* və s. dörd, *-la*, *-ar*, *-ma* və s. iki, *-şünas*, *-pərəst*, *na-* *anti-* və s. şəkilçilər isə bir cür yazılan şəkilçilərdəndir.

Şəkilçilərin təsnifatı

Şəkilçilərin təsnif prinsipləri	Şəkilçilərin növləri	Nümunələr
Vəzifəsinə görə	Sözdüzəldici	<i>dəmirçi</i> , <i>yayla(maq)</i> , <i>çəmənlik</i> , <i>yağsız</i> , <i>duzlu</i> , <i>dirək</i> və s.
	Sözdəyişdirici	<i>Yazır</i> , <i>alacağ-am</i> , <i>tələbəyəm</i> , <i>evin</i> və s.
İşlənmə yerinə görə	Son şəkilçilər	<i>gözəllik</i> , <i>yaşa-yış</i> , <i>adamlar</i> , <i>qızım</i> və s.
	İç şəkilçilər	<i>Qovhaqov</i> , <i>qaçaqaç</i> , <i>günbəgün</i> və s.
	Ön şəkilçilər	<i>naümid</i> , <i>anormal</i> , <i>bisavad</i> , <i>baxəbər</i> , <i>antihumanist</i> və s.
Mənşəyinə görə	Milli şəkilçilər	<i>söhbətçil</i> , <i>kəstik</i> , <i>əzgin</i> , <i>yazı-çı-lar-ımız-ın</i> və s.
	Alınma şəkilçilər	<i>şöhrətpərəst</i> , <i>marksizm</i> , <i>xəyalpərvər</i> , <i>yoldaş</i> və s.
Məhsuldarlığına görə	Məhsuldar şəkilçilər	<i>Yaxşılıq</i> , <i>çəmənədəki</i> , <i>dənizçi</i> , <i>bozar(maq)</i> və s.
	Qeyri-məhsuldar şəkilçilər	<i>Qumsal</i> , <i>keçid</i> , <i>döngə</i> , <i>naümid</i> və s.
Yazılışına görə	Dörd cür yazılan şəkilçilər	<i>Yazlıq</i> , <i>çəmənlik</i> , <i>otluq</i> , <i>güllük</i> , <i>yazı</i> , <i>çəki</i> , <i>qorxu</i> , <i>ölü</i> və s.
	İki cür yazılan şəkilçilər	<i>Başla(maq)</i> , <i>gözlə(mək)</i> , <i>otar(maq)</i> , <i>közər(mək)</i> və s.
	Bir cür yazılan şəkilçilər	<i>Yoldaş</i> , <i>sirdaş</i> , <i>əməkdar</i> , <i>hesabdər</i> və s.

Nitq hissələri və onların təsnifi prinsipləri

Ümumi qrammatik əlamətinə görə fərqlənən söz qruplarına nitq hissələri deyilir.

Ümumi qrammatik əlamət dedikdə sözün ifadə etdiyi mənə, daşdığı sual və cümlədə mövqeyi nəzərdə tutulur. Sözün ifadə etdiyi mənə onun yalnız ayrılıqda götürülmüş leksik və ya lüğəvi mənasını deyil, həm də onun qrammatik mənasını əhatə edir. Hər bir sözün müəyyən bir nitq hissəsinə aid olması üçün həmin söz leksik mənə ilə yanaşı, qrammatik mənə də kəsb etməlidir. Qrammatik mənə isə sözün öz daxilində olmur, qrammatik formalarla meydana çıxır. Deməli, sözlər nitq hissələrinə bölünmək üçün dilin qrammatik quruluşuna xas olan qrammatik kateqoriyalara malik olmalıdır. Beləliklə, leksik mənəyə malik olan sözlər qrammatik mənə kəsb edərək qrammatik əlamətlər qəbul edir, digər sözlərlə əlaqələnərək fikrin ifadə olunmasına təminat verir. Nəticədə cümlələr formalaşır və sözlər cümlədə müəyyən sintaktik vəzifə daşıyır. Qrammatik mənə ilk növbədə, cümlədə başqa sözlərlə əlaqə və münasibətlərdə müəyyənləşən mənədir.

Qrammatik mənənin həm morfoloji, həm də sintaktik ifadə vasitələri vardır. Qrammatik mənənin morfoloji ifadə vasitəsinə sözlərin dəyişməsi (şəkilçilər və vurğular), sintaktik ifadə vasitələrinə isə sözlərin bir-birinə yanaşması, intonasiya və sözlərin sırası daxildir.

Azərbaycan dilindəki nitq hissələrini müstəqil mənəalarına, qrammatik formalarına (morfoloji əlamətlərinə) və sintaktik roluna görə əsas, köməkçi və xüsusi nitq hissələri olmaqla üç qrupa ayırmaq olar.

Hər şeydən əvvəl, sözləri lüğəvi mənəyə malik olan və lüğəvi mənəsi olmayan sözlər adı ilə iki qrupa bölmək olar.

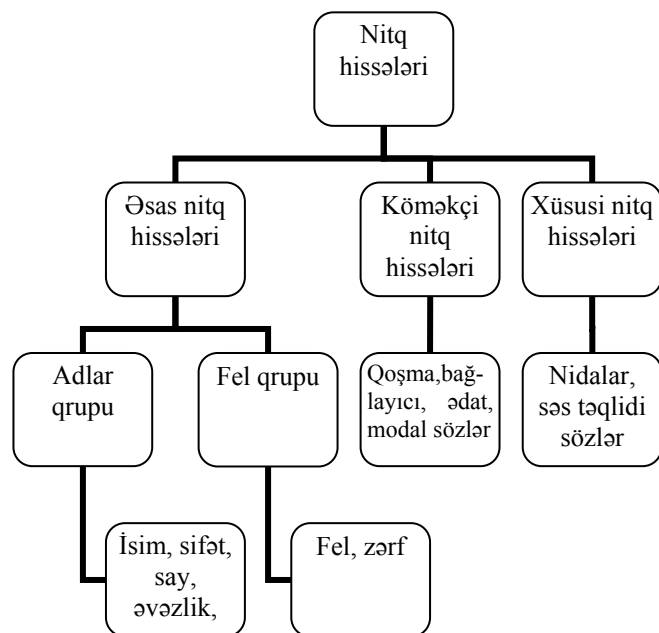
Dilimizin lüğət tərkibindəki sözlərin 99%-dən çoxunun lüğəvi mənəsi var. Lüğəvi mənəsi olmayan sözlər köməkçi vasitələrdir. Əslində köməkçi vasitələr olmadan da fikir ifadə etmək mümkün olur. Lakin fikrin bütün inçəliyinə qədər ifadə olunmasında bu vasitələrin rolu da danılmazdır. Vaxtilə dildə belə köməkçi vasitələr olmamış, onlar dilin inkişafı prosesində lüğəvi mənəyə malik olan sözlərdən əmələ gəlmişdir.

1. Əsas nitq hissələri leksik (lüğəvi) mənəyə malik olur, müvafiq suala cavab verir, müəyyən sintaktik vəzifə daşıyır, söz yaradıcılığı prosesində fəal iştirak edir. Onlar əşyanın adını, əlamət və keyfiyyətini, miqdarını, hal-hərəkətini, hərəkətin əlamətini bildirir. Əsas nitq hissələrinə isim, sifət, say, əvəzlik, fel və zərf daxildir. Əsas nitq hissələri içərisində əvəzlik digərlərindən fərqlənir. Belə ki, əvəzliyin lüğəvi mənəsində konkretlik, dəqiqlik yoxdur. O, hansı nitq hissəsinə əvəz edirsə, həmin nitq hissəsinin də əlamətlərini qəbul edir. Əvəzliyin özünəməxsus qrammatik xüsusiyyətləri olmadığından, tarixən müəyyən mübahisələrə səbəb olmuş, bir sıra dilçilər onu ayrıca bir nitq hissəsi kimi qəbul etməmişlər.

2. Köməkçi nitq hissələrinin müstəqil leksik mənələri olmur, heç bir suala cavab vermir və buna görə də cümlə üzvü ola bilmir. Köməkçi nitq hissələri mənəə etibarilə əsas nitq hissələrindən törəmişlər və cümlənin təşkilində yardımçı rol oynayırlar. Onlar ya sözlər və cümlələr arasında qrammatik əlaqəni təmin edir, ya da fikrin formalaşmasında müxtəlif çalarlıqlar və emosional ekspressiv xüsusiyyətlər yaradaraq, danışan şəxsin, bəzən də başqasının müxtəlif hissi münasibətlərinin ifadəsinə xidmət göstərmiş olur. Bu baxımdan köməkçi nitq hissələrinin özlərini də iki hissəyə ayırmaq olar: a) sözlər və cümlələr arasında müxtəlif əlaqə və münasibətləri təmin edən köməkçi nitq hissələri. Bunlara qoşma və bağlayıcı daxildir. b) müxtəlif emosional-ekspressiv və hissi münasibətlərin

ifadəsinə xidmət edən köməkçi nitq hissələri. Bunlara ədat və modal sözləri daxil etmək olar.

3. Xüsusi nitq hissələrinə nida və təqlidi sözlər daxildir. Bunlarda həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrindən fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərir. Xüsusi nitq hissələri cümlədə heç bir qrammatik vəzifə daşmır, daha çox hiss və duyğuların ifadə olunmasına xidmət edir. Nidalar hiss və həyəcan ifadə etsələr də, əsas nitq hissələrindən fərqli olaraq, onları adlandırma bilmir. Təqlidi sözlər isə söz yaradıcılığında iştirak etməklə əsas nitq hissələrinə yaxın olsalar da, müəyyən təbiət səsələrinin, bəzən də görünüşün təqlid olunması bunlara xüsusi nitq hissəsi səciyyəsi qazandırır.

Beləliklə, dilimizdə on iki nitq hissəsi vardır: 1.İsim; 2.Sifət; 3.Say; 4.Əvəzlik; 5.Fel; 6.Zərf; 7.Qoşma;

8.Bağlayıcı; 9.Ədat; 10.Modal sözlər; 11.Nida; 12.Təqlidi sözlər (yamsılamalar).

Bunlardan əşyanın adını bildiren sözlər isim, əlamətini bildiren sözlər sifət, miqdarını bildiren sözlər say, əşyanın adını əvəz etmə yolu ilə ikinci dəfə bildirən sözlər əvəzlik, əşyanın hərəkətini bildiren sözlər fel, hərəkətin yerini, istiqamətini, hal-vəziyyətini, əlamətini, zamanını bildiren sözlər zərf adı altında öyrənilir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə, "Maarif", Bakı, 1983.
2. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, 2010.
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. I hissə, Bakı, 2007.
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. II hissə, Bakı, 2007
5. Müasir Azərbaycan dili. II hissə, EA nəşri, Bakı, 1980.
6. Müasir Azərbaycan dili proqramı. AMİ, Bakı, 2009.
7. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya, Bakı, 2000.

Mövzu № 2

Əsas nitq hissələri

Mövzunun planı:

1. Əsas nitq hissələri haqqında ümumi məlumat
2. İsim əsas nitq hissəsi kimi. İsmə məxsus ümumi qrammatik kateqoriyalar
3. Sifət, quruluşca növləri, dərəcələri
4. Say, onun məna növləri və quruluş xüsusiyyətləri
5. Əvəzlik əsas nitq hissəsi kimi
6. Fel əsas nitq hissəsi kimi
7. Zərf əsas nitq hissəsi kimi

Əsas nitq hissələri
haqqında ümumi məlumat

Sözlər bir-birindən ifadə etdiyi müstəqil leksik mənaya görə fərqlənir. Məsələn, *kitab, qələm, tələbə* sözləri bir-birindən təklikdə daşdığı lüğəvi mənasına görə fərqləndirilir. Lakin bu sözlərin hamısı üçün eyni olan cəhətlər- qrammatik mənaları onları bir arada birləşdirməyə imkan verir. Bu sözlərin hər üçü adlandırma funksiyasını daşıyır, tək və ya cəmdə ola bilər, hallanır, mənsubiyyətə görə dəyişir, cümlədə əşya məzmunlu üzv yerində durur. Qeyd olunan xüsusiyyətləri *hündür, qırmızı, geniş, eləcə də qaçmaq, gətirmək, yemək* və s. sözlərə də şamil etmək olar. Beləliklə, dildə olan sözlərin bir qismi adlandırma, bir qismi əlamət bildirmə, digər qismi hərəkət bildirməsinə görə və s. fərqlənir. Bundan başqa, dilin lüğət tərkibində elə sözlər də vardır ki, onlar müstəqil lüğəvi mənaya malik olmasalar da,

fikrin ifadə olunması prosesində yardımçı olur, cümlədə müəyyən qrammatik vəzifə daşıyır. Beləliklə, dildə olan sözlər qrammatik əlamətlərinə görə bir-birindən fərqlənərək söz qruplarının əmələ gəlməsinə səbəb olur. Bu cür söz qrupları nitq hissələri adlanır.

Ümumi qrammatik əlamətinə görə fərqlənən söz qruplarına nitq hissələri deyilir.

Qeyd etdiyimiz kimi, nitq hissələri bir-birindən ümumi qrammatik əlamətinə görə fərqlənsələr də, bəzən müxtəlif nitq hissələri üçün ümumi olan cəhətlər ortaya çıxır. Dilimizdə olan nitq hissələrinin bir qismi müstəqil lüğəvi mənaya malik olub ayrılıqda suala cavab verir. Bu nitq hissələrinə daxil olan sözlər məfhum və anlayışları, onların əlamətlərini, miqdarını, hal-vəziyyətini, hərəkətini ifadə edir. Bu sözlər, eyni zamanda dilin daxili imkanları hesabına sözyaratma prosesində fəal olub, xammal rolunu oynayır. Fikrin ifadəsi üçün cümlə qurarkən bu sözlər əsas rol oynamaqla cümlənin bu və ya digər üzvü yerində dayanır. Dilimizdə qeyd olunan xüsusiyyətləri daşıyan nitq hissələri əsas nitq hissələri adlanır. Beləliklə, əsas nitq hissələri müstəqil lüğəvi mənaya malik olan, təklikdə suala cavab verən, cümlədə müəyyən sintaktik vəzifə daşıyan, söz yaradıcılığı prosesində fəal iştirak edən sözlərdir. Dilimizdə əsas nitq hissələrinə isim, sifət, say, əvəzlik, fel, zərf daxildir. Əsas nitq hissələri özləri də qrammatik keyfiyyətləri, sintaktik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, iki qrupa: adlar və fellər qrupuna bölünür. Adlar qrupuna əşya ilə bağlı olub, onu müxtəlif cəhətdən aydınlaşdıran nitq hissələri, yəni isim və isimləşə bilən nitq hissələri daxildir. Başqa sözlə, isim, sifət, say, əvəzlik adlar qrupunu yaradır. Fel və zərf isə hərəkətlə bağlı olduğu üçün əvvəlki qrupdan fərqləndirilir və ayrıca fellər qrupunu təşkil edir. Əsas nitq hissələrinin sıralanmasında da bir qanunauyğunluq vardır. Yaranma tarixinə görə ilk və ən qədim nitq hissəsi hesab olunan isim bu sıralanmada birinci yerdə durur. Əşyanın əlamətini bildirən sifət ikinci, miqdarını bildirən

say üçüncü yerdə dayanır. Bu nitq hissələrinin hər birini əvəz edən əvəzlik onlardan sonra gəlir. Fəllər qrupunu təşkil edən nitq hissələrindən əvvəlcə fəllər, sonra hərəkətin əlamətini bildirən zərf dayanır. Beləliklə, əsas nitq hissələri isim, sifət, say, əvəzlik, fəllər, zərf kimi düzülür. Bunlardan isim - ad, sifət - əlamət, say - miqdar, sıra, fəllər - hərəkət, zərf isə hərəkətlə bağlı əlaməti bildirir.

İsim əsas nitq hissəsi kimi. İsmə məxsus ümumi qrammatik kateqoriyalar

Əşyanın adını bildirən, kim? nə? hara? suallarından birinə cavab verən əsas nitq hissəsinə isim deyilir.

İsmi ümumi qrammatik mənası əşya bildirməkdir. İsimlər bütün canlı və cansız, konkret-mücərrəd, hətta dini və mifik-əfsanəvi varlıqların adlarını bildirir. Məsələn, *insan, Cəmil, müəllim, daş, dəmir, alma, armud, səadət, mənəviyyat, fikir, əxlaq, Allah, Peyğəmbər, cin, şeytan* və s. Məkan bildirən müxtəlif səmavi-astronomik varlıqlar da əşyadır. Bu mənada *əşya* sözü terminoloji addır və bir termin olaraq təbii ki, müəyyən şərtlilərə malikdir. Morfologiyada *əşya*, hərfi mənasından fərqli olaraq, bir qədər mücərrədləşmiş şəkildə başa düşülür. Yəni *əşya* dedikdə yalnız cansız varlıqlar deyil, canlı varlıqlar da nəzərdə tutulur. İsimləri mənə növlərinə görə üç cür təsnif etmək olar:

1. Ümumi və xüsusi isimlər.
2. Konkret və mücərrəd isimlər.
3. Tək və toplu isimlər.

Eynicinsli əşyaların ümumi adlarını bildirən sözlərə ümumi isim deyilir. Başqa sözlə, ümumi isimlər dedikdə əşyalara ümumi şəkildə verilən adlar başa düşülür. Məsələn, *ağac, daş, insan, torpaq, uşaq, mələk* və s.

Xüsusi isimlər varlığı tək olan əşyanın adını bildirir. Başqa sözlə, xüsusi isim ümumi isimlərdən birini başqalarından fərqləndirmək üçün ona təklikdə verilən addır. Xüsusi isimlərə insan ad və soyadları (*Kamil Cəlilov*), təxəllüs (*Füzuli, Vaqif, Sabir*), ölkə adları (*Azərbaycan*), şəhər və kənd adları (*Bakı, Maştağa*), dağ, dəniz və çay adları (*Kəpəz, Xəzər, Araz*), qəzet və jurnal adları ("*Ulduz*" "*Tumurcuq*"), planet adları (*Yer, Mars*), heyvanlara verilən adlar (*Məstan, Alabaş*) və s. daxildir.

Gözlə görülməsi və əl ilə toxunulması mümkün olan, obyektiv aləmdə, fəzada müəyyən yer tutan əşyaların adını bildirən sözlər konkret isimlər adlanır. Məsələn, *kitab, kağız, ot, süd, daş, ağac* və s.

Gözlə görülməyən, toxunulması mümkün olmayan, təsəvvür olunan məfhum və anlayışların adını bildirən sözlər mücərrəd isimlər adlanır. Mücərrəd isimlər yalnız nə? sualına cavab verir. Məsələn, *xəyal, arzu, fikir, müəllimlik, düşüncə, gözəllik* və s.

Ümumi isimlərin bir çoxu bir məfhum olaraq təklik bildirir. Məsələn, *insan, həkim, söz, fikir* və s. Lakin eyni əşyadan iki və daha çox sayda olduqda, bunu saylardan istifadə etmədən, ismin sonuna cəm şəkilçisini (-lar, -lər) artırmaqla ifadə etmək olur: *insanlar, həkimlər, sözlər, fikirlər* və s. Bu cür isimlər cəm isimlər adlanır.

Dilimizdə elə isimlər də var ki, cəm şəkilçisi qəbul etmədən öz bütöv kütləsi ilə çoxluq bildirir. Formaca tək olan, mənaca çoxluq bildirən belə isimlər toplu isimlər adlanır. Məsələn, *sürü, camaat, xalq, ordu, qoşun, rota, el, kütlə, əhali, naxır, ilxı* və s. Bu isimlərin leksik mənasında çoxluq anlayışı vardır. Bunlar cəm şəkilçisi ilə də işləyə bilər. Məsələn, *sürülər, ilxılar, xalqlar, qoşunlar, kütlələr* və s. Belə hallarda toplu isimlər ikiqat çoxluq məzmununa malik olur. Yəni toplu ismin ifadə etdiyi məzmununda nəzərdə tutulan əşyanın deyil, onun özünün çoxluğu başa düşülür. Məsələn, *ilxı* sözü atların

çoxluğunu bildirirsə, *ilxılar* dedikdə bir neçə ilxı nəzərdə tutulur.

Lakin *camaat* və *əhali* sözləri cəm şəkilçisi ilə işlənmişdir. Toplu isimlər cümlədə mübtədə vəzifəsində işlənərkən də xəbər təkdə olur. Məsələn, *Camaat küçələrə axışdı. Kütlə narahatdır. Ordu qələbə çaldı.* və s.

İsmin lüğəvi məna növləri. Dilimizdə isimlər zəngün lüğəvi məna növlərinə malikdir. Bu da ismin çox qədim tarixə və zəngin söz ehtiyatına malik olması ilə bağlıdır. İsmi lüğəvi məna növlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Yaxınlıq, qohumluq, dostluq münasibətlərinin adlarını bildirən isimlər: *ata, ana, nənə, baba, əmi, dayı, bibi* və s.

2. Heyvan adı bildirənlər: *it, ilan, qoyun, dəvə* və s.

3. Quş adları bildirənlər: *sərçə, göyərçin, turac, qırqovul* və s.

4. Cansız əşya adlarını bildirənlər: *stol, stul, su, torpaq, qələm, kitab, ağac* və s.

5. İctimai hadisələrin adlarını bildirənlər: *müharibə, inqilab, üsyan* və s.

6. Təbiət hadisələrinin adlarını bildirənlər: *yağış, tufan, saxta, zəlzələ* və s.

7. Zaman adları bildirənlər: *saat, gün, həftə, ay, il* və s.

8. Məkan adları bildirənlər: *şəhər, kənd, yol, küçə, səhra* və s.

9. Proses adı bildirənlər: *görüş, vuruş, döyüş* və s.

10. Mücərrəd məfhumların adlarını bildirənlər: *sevgi, xəyal, qorxu, həyəcan* və s.

11. Elm adlarını bildirənlər: *tarix, biologiya, riyaziyyat* və s.

12. Əlamət, keyfiyyət, vəziyyət adlarını bildirənlər: *zəiflik, yaxşılıq, yamanlıq, gözəllik* və s.

13. Bədən üzvlərinin adlarını bildirənlər: *göz, qulaq, ürək* və s.

14. Müxtəlif vəzifə, peşə, dərəcə, rütbə, ixtisas bildirən isimlər: *müəllim, həkim, mühəndis, şair* və s.

İsmlərin lüğəvi məna növlərinin sayını daha da artırmaq mümkündür.

İsmlər morfoloji əlamətinə görə fellərdən sonra ikinci yerdə duran zəngin nitq hissəsidir.

İsmin quruluşca növləri. İsmi quruluşuna görə üç növə ayrılır: sadə, düzəltmə, mürəkkəb isimlər.

Sadə isimlər yalnız bir kökdən ibarət olan, heç bir sözdüzəldici şəkilçi qəbul etmədən əşyaların adlarını bildirən isimlərdir. Məsələn, *dəftər, qələm, kitab, xəyal, vəzifə, məktəb, su, balıq, meşə* və s.

Sözdüzəldici (leksik) şəkilçilər vasitəsilə müxtəlif nitq hissələrindən yaranmış isimlər düzəltmə isimlər adlanır. Düzəltmə isimlər adlardan və fellərdən əmələ gəlir. Adlardan əmələ gələn isimlər həm öz milli şəkilçilərimiz, həm də başqa dillərdən gələn alınma şəkilçilər vasitəsilə yaranır.

a) Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçilər vasitəsilə əmələ gələn isimlər:

-li⁴ şəkilçisi ilə cümlədəki yerlərinə görə yer münasibəti, keyfiyyət, sahiblik, soyad, əlamət, nəsil, ailə mənalarını ifadə edən düzəltmə isimlər əmələ gəlir: *şəhərli, dağlı, məktəbli, atlı, lənkəranlı* və s.

-luq⁴ şəkilçisi ilə keyfiyyət, xasiyyət, vəzifə, peşə, yer və əşya adı ifadə edən isimlər düzəlir: *insanlıq, rəhbərlik, qohumluq, bahalıq, yaxşılıq, satqınlıq, yorğunluq, təmizlik, gözəllik, çoxluq* və s.

-ça² şəkilçisi ilə kiçiltmə mənalı isimlər düzəlir: *meydança, qazança, dəftərçə, bağça, tarixçə* və s.

-çi⁴ şəkilçisi peşə, sənət, məşğələ, adət, xasiyyət, əqidə, meyl, keyfiyyət bildirən isimlər əmələ gətirir: *yazıçı, dilçi, gülçü, zərbəçi, əlaçı, odunçu, təbliğatçı, tarixçi, işçi* və s.

-ciq⁴ şəkilçisi ilə kiçiltmə və əzizləmə mənalı isimlər yaranır: *evcik, gözçük, gəlincik* və s.

- cığaz⁴** şəkilçisi ilə əzizləmə məzmunu bildirən isimlər düzəlir: *quşcuğaz, uşaqcığaz* və s.
- daş** şəkilçisi ilə həmrəylik və iştirak bildirən isimlər düzəlir: *yoldaş, vətəndaş, əməkdaş, sirdaş, məsləkdaş* və s.
- gil** şəkilçisi ilə çoxluq anlamı bildirən isimlər yaranır: *Əhmədgil, İlyasgil* və s.
- b) Alınma şəkilçilər vasitəsilə adlardan yaranan isimlər:
- iyyat** şəkilçisi ilə: *ədəbiyyat, kəşfiyyat, hissiyyat, külliyyat* və s.
- iyyət** şəkilçisi ilə: *hakimiyyət, irsiyyət, şəxsiyyət, cəmiyyət, ümumiyyət, qalibiyyət* və s.
- dar** şəkilçisi ilə: *hökmdar, xəzinədar, icarədar, anbardar, havadar* və s.
- at²** şəkilçisi ilə: *təbliğət, məlumat, heyvanat, qəflət, təchizat* və s.
- stan** şəkilçisi ilə: *Gürcüstan, Dağıstan, Türkmənistan, Macarıstan, Yunanıstan* və s.
- i, -vi** şəkilçisi ilə: *Xaqani, Gəncəvi, Şirvani, Təbrizi* və s.
- şünas** şəkilçisi ilə: *şərqşünas, ədəbiyyatşünas, tarixşünas* və s.
- iyyə** şəkilçisi ilə: *fərziyyə, Şəmsiyyə, Səfəviyyə* və s.
- zadə** şəkilçisi ilə: *Əlizadə, Rüstənzadə, Quluzadə, Vəlizadə, Həsənzadə* və s.
- gər** şəkilçisi ilə: *zərgər, misgər* və s.
- xana** şəkilçisi ilə: *çayxana, meyxana, yeməxana, toyxana, qiraətxana* və s.
- ov, -ova, -yev, -yeva** şəkilçisi ilə: *Həsənov, Əzimova, Əfəndiyev, Hacıyeva* və s.
- izm** şəkilçisi ilə: *marksizm, materializm, sosializm, realizm, idealizm* və s.
- ist** şəkilçisi ilə: *realist, idealist, sosialist, materialist* və s.
- Feldən isim düzəldən şəkilçilər yalnız öz milli şəkilçilərimizdən ibarətdir. Bunlar aşağıdakılardır:
- ıq⁴, -q, -k** şəkilçisi ilə: *buruq, bacarıq, bölük, bilik, danışiq, minik, qoruy* və s.

- ış⁴** şəkilçisi ilə: *baxış, görüş, döyüş, vuruş, gülüş, açılış, sıçrayış* və s.
- ma²** şəkilçisi ilə: *bölmə, vurma, qovurma, dondurma, süzmə, suvarma* və s.
- maca²** şəkilçisi ilə: *atmaca, bilməcə, gülməcə* və s.
- aq², -q, -k** şəkilçisi ilə: *yataq, qapaq, dirək, çökək, sınaq, kəsək, ələk, döşək* və s.
- caq²** şəkilçisi ilə: *yelləncək, diyircək, tüpürcək, bürüncək* və s.
- ım⁴** şəkilçisi ilə: *geyim, yığım, duyum, seçim, ölüm* və s.
- inc** şəkilçisi ilə: *qaxınc* və s.
- acaq²** şəkilçisi ilə: *dayanacaq, gələcək, duracaq, qanacaq, yanacaq* və s.
- ır⁴** şəkilçisi ilə: *gəlir, yatır* və s.
- cə** şəkilçisi ilə: *düşüncə, əyləncə* və s.
- gəc** şəkilçisi ilə: *süzgəc, üzgəc* və s.
- ıntı⁴** şəkilçisi ilə: *qazıntı, ovuntu, yeyinti, çürüntü* və s.
- gə** şəkilçisi ilə: *süpürgə, döngə, bölgə* və s.
- c** şəkilçisi ilə: *əyləc, saxlanc, utanc, güvənc* və s.
- id⁴** (d) şəkilçisi ilə: *keçid, öyüd* və s.
- ar²** şəkilçisi ilə: *dəyər, çıxar, yazar, açar* və s.
- ti⁴** şəkilçisi ilə: *göyərtili, tullantı, ağartı, qaraltı* və s.
- qı (-ki, -qu, -kü), -ğı (-gi, -ğu, -gü)** şəkilçisi ilə: *asqı, basqı, bitki, seçki, pusqu, qurğu, hörgü, bölgü, sevgi* və s.
- qın⁴, -ğın⁴** şəkilçisi ilə: *basqın, daşqın, qırğın, sürgün, yanğın, qaçqın* və s.
- ıcı⁴** şəkilçisi ilə: *satıcı, alıcı, sürücü* və s.
- ün⁴** şəkilçisi ilə: *səpin, əkin, biçin, axın, düyün* və s.
- i⁴** şəkilçisi ilə: *yazı, qorxu, çəki, ölçü, ölü* və s.
- Mürəkkəb isimlər iki və daha artıq sözün birləşməsi ilə əmələ gəlir və müxtəlif yollarla düzəlir:
- İnsan adı bildirən iki ismin birləşməsi ilə: *Əlicabbar, Rəcəbəli, Qurbanəli* və s.
- Birinci tərəfi titul mənasını verməyən iki ismin birləşməsi ilə: *Şahsənəm, Hacıbala, Şahməmməd, Xanəli* və s.

- İkinci tərəfi titul mənasını verməyən iki ismin birləşməsi ilə: *Balabəy, Əlixan, Hüseynağa, Anaxanım* və s.
- Bir sadə sifətlə bir ümumi ismin birləşməsi ilə: *istiot, sarıköynək* və s.
- Ümumi isimlə feli sifətin birləşməsi ilə: *ağacdələn, günəbaxan, aşısüzən, əlüzyuyan* və s.
- II növ təyini söz birləşməsi formasında olub, ikincisi mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənən iki ismin birləşməsi ilə: *ayaqqabı, kəklipotu, dəvədabanı, əmiqızı, ilanbalığı, suiti, çayırotu, itburnu* və s.
- Sifətlə yer məzmunlu ismin birləşməsi ilə: *Ağdam, qaraşəhər, qarəkənd, İçərişəhər, Göyçay* və s.
- Oğlu sözünün xüsusi və ya etnonim səciyyəli başqa bir isimlə birləşməsi ilə: *Azəroğlu, Həsənoğlu, Kürdoğlu* və s.
- Təkrar olunan iki fel arasına *ha, a* ünsürlərini əlavə etməklə: *gəlhagəl, qovhaqov, vurhavur, qaçaqaç, basabas, tutatut* və s.
- Mürəkkəb sifətlərə -lıq⁴ şəkilçisi əlavə etməklə: *özbaşınalıq, əliəyrilik, gözütöxlük, dikbaşlıq* və s.
- Eyni sözün təkrarı ilə: *aşiq-aşiq, top-top, daş-daş* və s.
- Yaxınmənalı sözlər vasitəsilə: *künc-bucaq, fabrik-zavod, dava-dərman, toz-torpaq, söz-söhbət* və s.
- Əksmənalı sözlər vasitəsilə: *dost-düşmən, baş-ayaq, gediş-gəliş, yer-göy* və s.
- İzafət tərkibləri şəklində olan mürəkkəb isimlər: *tərzi-hərəkət, nöqtəyi-nəzər, tərcümeyi-hal, əhvali-ruhiyyə* və s.
- İkinci tərəfi müstəqil işlənməyərək, birinci sözlə uyğunlaşan mürəkkəb isimlər: *ət-mət, çit-mit, ağıl-mağıl* və s.
- Birinci tərəfi məna verməyən, əksərən “qoşa sözlər” adlandırılan mürəkkəb isimlər: *çör-çöp, yır-yığış, tör-töküntü, sür-sümük* və s.

Azərbaycan dilində ismə xas olan bir sıra qrammatik kateqoriyalar var ki, bunlar sözlərin bir-birinə bağlanması, sözlər arasında əlaqə yaratmaqda, müəyyən qrammatik əlaməti

ifadə etməkdə çox mühüm rol oynayır. Bu kateqoriyalar isimlə bağlı olsa da, təkcə onunla məhdudlaşmır, isimləşə bilən bütün nitq hissələrini əhatə edə bilər. Ona görə də bu qrammatik kateqoriyalar **ismə məxsus ümumi qrammatik kateqoriyalar adlanır**. Ümumi qrammatik kateqoriyalar aşağıdakılardır:

1. *Mənsubiyyət kateqoriyası*

2. *Kəmiyyət kateqoriyası*

3. *Hal kateqoriyası*

4. *Xəbərlilik kateqoriyası*

Mənsubiyyət kateqoriyası iki söz arasında atributiv əlaqə bildirir. Bu kateqoriya, adından da göründüyü kimi, şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunan sahib anlayışı və isimlə ifadə olunan mənsub əşya anlayışından ibarət olur. *Bizim evimiz* birləşməsində *bizim* sözü şəxs əvəzliyinin I şəxs cəmi ilə ifadə olunmuş subyekt, *evimiz* sözü isə isimlə ifadə olunmuş obyektidir.

Mənsubiyyət kateqoriyası müəyyən şəkilçi vasitəsilə əmələ gəlir və bu kateqoriya şəkilçiləri əşya ilə şəxs arasında münasibət yaradır, yəni müəyyən əşyanın hansı şəxsə mənsub olduğunu bildirir.

Müasir ədəbi dilimizdə işlənən mənsubiyyət kateqoriyasının şəkli əlamətləri aşağıdakılardır: Birinci şəxsin təkli saitlə bitən isimlərdə *-m* (*nənəm, bibim*), samitlə bitən isimlərdə *-ım, -im, -um, -üm* (*kitabım, başım, qələmim, sözüm*).

Məsələn, *Sən mənim qürurum, fəxrım, vüqarım,*

Tükənməz sərvətim, dövlətim, varım,

Namusum, vicdanım, qeyrətim, arım-

Ana dilim!

(M. Səlim)

Birinci şəxsin cəmi saitlə bitən isimlərdə *-mız, -miz, -muz, -müz* (*obamız, əmimiz, qutumuz, ütümüz*), samitlə bitən isimlərdə *-ımız, -imiz, -umuz, -ümüz* (*torpağımız, sərvətimiz, yolumuz, gözümüz*) şəkilçiləri vasitəsi ilə ifadə olunur. Məsələn, *Rayonumuzda bir dənə də olsun üstü açılmamış*

cinayət qalmamışdır. (S. Rəhimov); Qoy ədavətimiz təzələnsin, Hülakü xan! (S. Rəhimov)

İkinci şəxsin təkli saitlə bitən isimlərdə *-n (atan, nənən, ütün)*, samitlə bitən isimlərdə *-ın, -in, -un, -ün (ayağın, qələmin, topun, gözün)* şəkilçisi ilə reallaşır. Məsələn,

*Adına nə qədər nəğmə qoşublar,
Sorağın yayılıb sənin hər yana.*

(M. Səlim)

İkinci şəxsin cəmi saitlə bitən isimlərdə *-nız, -niz, -nuz, nüz (atanız, nənəniz, ordunuz, ütünüz)*, samitlə bitən isimlərdə *-unuz, -iniz, -unuz, -ünüz (ayağınız, əliniz, topunuz, gözünüz)* şəkilçilərinin köməyi ilə ifadə olunur. Məsələn, *Mən sizin gözəlliyinizə and içirəm. (M.S.Ordubadi)*

Üçüncü şəxsin təkli və cəmi saitlə bitən isimlərdə *-si, -su, -sü (atası, nənəsi, ordusu, ütüsü)*, samitlə bitən isimlərdə *-i, -i, -u, -ü (ayağı, əli, topu, gözü)* şəkilçiləri ilə öz əksini tapır. Məsələn, *Bu vətən mülkünü, bu laləzarı, Bağıma basıram öz anam deyər. (S. Vurğun)*

Şəkilçilərin fonetik tərkibindən aydın olur ki, mənsubiyyət kateqoriyasını əmələ gətirən əsas ünsür *m, n, z* samitləridir. Sait isə köməkçi rol oynayaraq, ya həmin ünsürləri söz kökünə, ya da təklik və çoxluq bildirən ünsürləri bir-birinə bağlamağa xidmət edir.

Əşya cəm götürüldükdə mənsubiyyət şəkilçilərindən əvvəl isimlərə kəmiyyət kateqoriyası şəkilçisi (*-lar, -lər*) əlavə olunur və mənsubiyyət şəkilçilərinin fonetik tərkibi dəyişir. Lakin əsas ünsür sayılan *m, n, z* samitləri olduğu kimi qalır. Yalnız şəkilçilərdə dodaq saitləri düşür, damaq saitləri iştirak edir və kəmiyyət kateqoriyası (*-lar, -lər*) şəkilçisinin tələbinə görə bütün mənsubiyyət şəkilçiləri saitlə başlanır: *kitablarım, güllərim, quzuların* və s.

I və II şəxslərə aid mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edən isimlər əşyanın, əsasən, insana mənsubluğunu bildirir. III şəxsə

aid mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş isim əşyanın təkə insana deyil, başqa əşyalara da aidliyini ifadə edə bilər.

Dilimizə ərəb dilindən keçmiş *mənbə, mövqə, mənafe, tale, mənsə* və dilimizin özünəməxsus *su, nə* sözləri mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərkən, digər saitlə qurtaran sözlərdən fərqli olaraq, *y* bitişdirici samitinin əlavə olunmasını tələb edir. Məsələn,

Tək

Taleyim/suyum

Taleyin/suyun

Taleyi/suyu

Cəm

taleyimiz/suyumuz

taleyiniz/suyunuz

taleyi (talələri)/suyu (suları)

Mənsubiyyət şəkilçilərinin dilimizdə əhəmiyyəti çox böyükdür. Məlum olduğu kimi, mənsubiyyət şəkilçiləri yiyəlik halla möhkəm bağlıdır. Sözdə mənsubiyyət şəkilçisinin işlənməsi, bir qayda olaraq, yiyəlik halda olan sözə ehtiyacı aradan qaldırır: *mənim bağım-bağım, sənin bağın-bağın*. Lakin mənsubiyyət şəkilçili sözdən əvvəl gələn yiyəlik hal şəkilçili əvəzlik məntiqi vurğu ilə deyilərsə, onu ixtisar etmək olmaz. Məsələn, *Sizin kəndinizə hələ çox var, bizim kəndimizə bu yaxınlıqdadır.*

Bəzən cümlədə II və III şəxslərin təkinin mənsubiyyət şəkilçiləri ilə işlənmiş isimlərdən əvvəl şəxs əvəzlilərini (*sənin, onun*) işlətmək vacib olur. Məsələn, *qardaşına (sənin yoxsa onun) deyərəm*. Mənsubiyyət şəkilçisindən sonra gəlmiş *n* bitişdiricisi II, yoxsa III şəxsdən söhbət getdiyini müəyyən etməkdə çətinlik yaradır, məhz buna görə də ismin əvvəlində *sənin* və ya *onun* əvəzlilərinin işlənməyinə ehtiyac yaranır. *Sənin qardaşına deyərəm. Onun qardaşına deyərəm.*

Ümumiyyətlə, mənsubiyyət anlayışı dilimizdə bir neçə üsulla ifadə olunur. Bunlardan birinci və normal ifadə üsulu iki komponentin iştirakı ilə ifadədir ki, bu üsul **analitik-sintetik** üsul adlanır. Bu zaman yiyəlik hallı sahib şəxslə mənsubiyyət şəkilçili mənsub əşya birlikdə işlənir: *mənin evim, sənin evin,*

onun evi, bizim evimiz, sizin eviniz, onların evləri, biz özümüz, siz özünüz, onlar ikisi, biz hamımız və s.

Mənsubluq anlayışını ifadə etmək üçün dilimizdə sintetik üsuldan daha çox istifadə olunur. Dilimizdə mənsubiyyət şəkilçiləri o qədər sabitləşmişdir ki, bu şəkilçini qəbul edən sözdən əvvəl yiyəlik hallı söz olmadan belə, əşyanın kimə mənsub olduğunu asanlıqla müəyyənləşdirmək olur. Ona görə də dilimizdə çox zaman mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş söz təklikdə işlənir. Məsələn, *mənim atam əvəzinə atam, bizim evimiz əvəzinə evimiz, sizin kəndiniz əvəzinə kəndiniz* və s. Mənsubluq anlayışının bu üsulla ifadəsi **sintetik üsul** adlanır.

Bəzən sahib şəxsi bildirən söz yiyəlik halda işlənir, mənsub əşya bildirən söz isə mənsubiyyət şəkilçisiz olur. Bu vəziyyət yalnız birinci və ikinci şəxsin cəmində müşahidə olunur. Məsələn, *bizim yerlər, sizin yerlər; Göydən gedən beş durnalar, bizim ellər yerindəmi?* ("Koroğlu") Mənsubluq anlayışının bu üsulla ifadəsi **analitik üsul** adlanır.

Bu cür birləşmələrdə tərəflər arasında əlaqə zəif olduğu üçün birinci tərəf cümlədə ayrıca təyin kimi götürülür. (2, səh.89)

Hal kateqoriyası. İsimlərin başqa sözlərlə əlaqəyə girərək dəyişməsinə hallanma deyilir. Azərbaycan dilində ismin halları iki qrupa bölünür: 1. Qrammatik hallar; 2. Məkani-qrammatik hallar. Adlıq, yiyəlik və təsirlik hallar xalis qrammatik hallardır. Yönlük, yerlik və çıxışlıq hallar isə sözlər arasında qrammatik əlaqə yaratmaqla yanaşı, yer, məkan məzmunu da ifadə edir. Buna görə də həmin hallar məkani-qrammatik hallar hesab olunur.

Adlıq hal. Azərbaycan dilindəki isimlər adlıq halda işlənərkən həm mücərrədlik, ümumilik və qeyri-müəyyənlik bildirir, həm də müəyyən varlığın adını göstərir. Bu halın şəkli əlaməti yoxdur, yəni sıfır şəkilçilidir. Adlıq hal həm fel, həm də başqa nitq hissələri ilə əlaqədar olur. Başqa sözlə, adlıq halda işlənən söz həm feli, həm də adlarla ifadə olunan ismi

xəbərlərlə əlaqədar olur. Məsələn, *Əli həkimdir. Əli danışır*, - cümlələrində adlıq halda olan *Əli* sözü ismi və feli xəbərlə əlaqələnmişdir.

Adlıq haldakı söz cümlədə mübtəda olur, xəbər şəkilçisi qəbul edərsə, xəbər də ola bilər. *Məsələn, Dərs başlandı. Əli həkimdir.* Adlıq halda işlənən isimlər bəzən peşə, sənət, qohumluq mənsubiyyəti, titul bildirərək təyinlik məzmunu daşıyır. Buna görə də izah etdiyi sözün hansı cümlə üzvü olmasından asılı olmayaraq, cümlədə təyin olur. *Məsələn, Şair Nizami küsməyi bacarmaz, kin saxlamağı sevməzdi. (M.S.Ordubadi) O, daş pillələri sürətlə endi. Kərpic ev daş evdən isti olur.* və s.

Yiyəlik hal tam qrammatik haldır. Yiyəlik halda işlənən sözlər, əsasən, yiyəlik, sahiblik, aidlik mənasını bildirir və buna görə də yalnız isim və isimləşə bilən nitq hissələri ilə əlaqələnir: *tələbələrin kitabı, bizim qonağımız, şagirdin oxumağı, şagirdin oxuyanı, adamların hamısı* və s. Yiyəlik halda olan sözlər bəzən sahiblik, aidlik mənasını ifadə etməyə də bilir. Məsələn, *tələbələrin beşi, uşaqların hamısı, gözəllərin gözəli* və s.

Yiyəlik hal *kimin? nəyin? haranın? nə?* suallarına cavab verir və cümlənin ayrıca üzvü ola bilmir, yalnız xəbər şəkilçisi qəbul etdiyi zaman təklikdə cümlənin üzvü ola bilər. Məsələn, *Kitab Əlinindir.* Başqa vəziyyətdə yiyəlik hal, ümumiyyətlə, müəyyənlik məzmunu ifadə etməsinə baxmayaraq, özündən sonra gələn sözlə birlikdə cümlənin müvafiq mürəkkəb üzvü olur. Məsələn, *İtlər meşənin dərinliyinə cumdular. (İ.Şıxlı) Maralın sinəsindən qan axırdı. (İ.Şıxlı) Onun gözləri yaşardı. (İ.Şıxlı) Axı, o, sənənin düşmənidir. (İ. Şıxlı)*

Yiyəlik hal iki cür olur: Müəyyən yiyəlik hal, qeyri-müəyyən yiyəlik hal. Müəyyən yiyəlik halı əmələ gətirmək üçün *-in⁴ (-nin⁴)* şəkilçisindən istifadə edilir. Müəyyən yiyəlik hal *kimin? nəyin? haranın?* suallarına cavab verir. Müəyyən

Yiyəlik halda işlənən sözlər təklidə yalnız cümlənin xəbəri vəzifəsini daşıya bilər. Saitlə qurtaran sözlər müəyyən yiyəlik halın şəkilsini qəbul edərkən bitişdirici *n* samitindən istifadə olunur. Məsələn, *baba-nın sözü, Nailə-nin köməyi* və s.

Müəyyən yiyəlik halda olan söz, bir qayda olaraq, özündən sonra mənsubiyyət şəkilsiz söz tələb edir. Bu zaman III növ təyini söz birləşməsi əmələ gəlir. Belə birləşmələrdə tərkib hissələrinin arasına digər sözlər də daxil ola bilər. Məsələn, *kəndin mənzərəsi, kəndin gözəl mənzərəsi, kəndin insanı valeh edən gözəl mənzərəsi*. Müəyyən yiyəlik halın iki işlənmə vəziyyəti var: 1. III növ təyini söz birləşməsinin I tərəfi kimi. Məsələn, *kitabın səhifəsi, uşağın həvəsi, Füzulinin qəzəli*. 2. Cümlənin ismi xəbəri kimi. Bu vaxt müəyyən yiyəlik hal cümlənin axırında gəlib tək işlənmiş olur. Bu, müəyyən yiyəlik halın nisbətən müstəqil vəziyyəti sayılır. Məsələn, *Bu kitab tələbələrindir*.

Qeyri-müəyyən yiyəlik hal şəkilsiz olur, *nə?* sualına cavab verir. Qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan söz də mütləq özündən sonra mənsubiyyət şəkilsiz söz tələb edir. Formaca adlıq hala oxşasa da, özündən sonra mənsubiyyət şəkilsiz sözlə işlənməsi onu adlıq hallı sözdən fərqləndirir: **Gül** çox atırlı idi. **Gül** dəstəsi çox atırlı idi. Qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan söz təklidə heç bir cümlə üzvü ola bilmir. Qeyri-müəyyən yiyəlik halın yalnız bir işlənmə vəziyyəti var: o həmişə II növ təyini söz birləşməsinin I tərəfi olur: *kitab şkaftı, sinif otağı, iş vaxtı*, və s. Bu vaxt onu fərqləndirən yeganə əlamət yanındakı sözdə III şəxs mənsubiyyət şəkilsizinin olmasıdır.

Qeyri-müəyyən yiyəlik halı əksər məqamlarda müəyyən yiyəlik hala çevirmək olur: *məktəb həyatı-məktəbin həyatı, şagird gündəliyi-şagirdin gündəliyi, məktəb direktoru-məktəbin direktoru* və s. Lakin bu, həmişə mümkün olmur: *dram teatru, İstiqlaliyyət küçəsi, riyaziyyat kitabı* və s. Əslində bu cür birləşmələrdəki sözlər hazırda yiyəlik hal formasında olsa da, onların mənsəyi yiyəlik halla bağlı olmayıb, tarixi inkişaf

prosesində dəyişikliyə uğrayaraq bu formaya düşmüşdür. *İstiqlaliyyət küçəsi-istiqlaliyyət adlandırılan küçə, riyaziyyat kitabı-riyaziyyat haqqında kitab* və s. Ona görə də kökündə, mənsəyində yiyəlik hal durmayan belə sözləri şəkilsiz artırıb müəyyən yiyəlik hala çevirmək olmur.

Yönlük hal iş, hərəkət və əşyanın yönünü, istiqamətini, hərəkətin çatacağı son nöqtəni bildirir. Yönlük hal *-a (-ə)* şəkilsiz vasitəsilə əmələ gəlir. Saitlə bitən sözlərdə bitişdirici *y* samitindən istifadə edilir. Məsələn, *ana-ya, nənə-yə, dədə-yə* və s. Yönlük haldakı sözlər həm feli, həm də ismi xəbərlərlə əlaqəyə girir. Məsələn, *Mən dostuma inanıram. (feli xəbərlə). Mən dostuma arxayınam. (ismi xəbərlə)*. Yönlük halda olan sözlər cümlədə, əsasən, vasitəli tamamlıq və yer zərfliyi vəzifəsini daşıyır. Məsələn, *Bu işi Kamala tapşırırsınız. (vasitəli tamamlıq). Mən şəhərə getməliyəm. (yer zərfliyi)*. Yönlük halda olan söz cümlədə xəbər də ola bilər: *Sözüm Gülərdir. Məktub Bakıyadır*.

Yönlük halın aşağıdakı vəzifələri vardır:

Yönlük hal hərəkətin yönəlmə obyektini bildirir. Məsələn, *Mən dağa tamaşa edirəm*.

Əşyanın yönəlmə və istinad obyektini bildirir. Məsələn, *dosta məktub, düşməyə nifrət, uşağa qayğı, böyüyə hörmət, anaya məhəbbət* və s.

Hərəkətin yönünü, varacağı son nöqtəni bildirir: Məsələn, *O, cəbhəyə yollandı. Uşaqlar ağaca dirmaşdılar*.

Qoşmalarla işlənərək, cümlədə məsafə, zaman, tərəf və istiqamət, səbəb və məqsəd bildirir. Məsələn, *sübhədən, şəhərdə, məktəbə qədər, kəndə sarı, evə doğru, iclasa görə, sənə görə* və s.

Yönlük halda olan sözlər *görə* və *nisbətən* qoşmaları ilə işlənərək nisbət və müqayisə məzmunları ifadə edir. Məsələn, *Günortaya nisbətən axşam hava bir az sərinlədi*.

Məsdərlər və *-lq⁴* şəkilçisi ilə düzələn isimlər bəzən yönlük halda işlənərək, məqsəd məzmunu bildirir. Məsələn, *Səlim işləməyə gedir.*

Belə hallarda yönlük hal şəkilçisini *üçün* qoşması ilə əvəz etmək mümkündür. Məsələn, *Səlim işləmək üçün gedir.*

Təsirlik hal hərəkətin təsir göstərdiyi obyektə, başqa sözlə, üzərində iş, hərəkət icra olunan əşyanı bildirir. Təsirlik halın da iki növü vardır: müəyyən təsirlik hal, qeyri-müəyyən təsirlik hal. Müəyyən təsirlik halın şəkilçisi *-i⁴* şəkilçisidir. *Kitabı, dəftəri, göyü, otu* və s. Söz saitlə bitdikdə bitişdirici *n* samitindən istifadə olunur: *ana-nı, Arzu-nu, xala-nı, Xəyalə-ni* və s. Müəyyən təsirlik hal *kimi? nəyi? haranı?* suallarına cavab verir. Müəyyən təsirlik halda olan sözlər cümlədə müəyyən vasitəsiz tamamlıq vəzifəsini daşıyır. Məsələn, *Sabah evi silib-süpürəcəm. (İ.Şıxlı) Yorğan-döşəyi yük yerinə yığacam. (İ.Şıxlı)*

Qeyri-müəyyən təsirlik halın xüsusi qrammatik şəkilçisi yoxdur, *nə?* sualına cavab verir, cümlədə yalnız təsirli felin yanında olur. Onunla təsirli fel arasına, bir qayda olaraq, başqa söz daxil etmək olmur. Sintaktik vəzifəsi qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq olmaqdır. Məsələn, *Divarlara kilim vuracam. (İ.Şıxlı) Qab-qacaq da gətirmişəm. (İ.Şıxlı)*

Bu halda olan söz formaca adlıq halda olan sözə bənzəyir. Qeyri-müəyyən təsirlik halda olan sözü adlıq hallı sözdən fərqləndirmək üçün bunları bilmək lazımdır:

1.Qeyri-müəyyən təsirlik halda olan sözü asanlıqla müəyyən təsirlik hala çevirmək olar. Məsələn, *O, bağdan gül (gülü) dərdi.*

2.Qeyri-müəyyən təsirlik halda olan sözün cümlədəki yerini onu yalnız müəyyən təsirlik hala çevirməklə dəyişmək olur. Məsələn, *Şagird yazı yazır. Yazını şagird yazır.*

3.Qeyri-müəyyən təsirlik halda olan sözün qarşısına *o, bu, həmin* işarə əvəzliliklərini artırıqda söz müəyyən təsirlik

halın şəkilçisini qəbul etmiş olacaqdır. Məsələn, *Mən kitab aldım. Mən bu kitabı aldım.*

Təsirlik halda olan söz cümlədə xəbər vəzifəsini daşıya bilmir, qoşmalarla işləyə bilmir. Suallarından asılı olmadan, təsirlik hal cümlənin, bir qayda olaraq, müstəqim obyektə – vasitəsiz tamamlığı olur. Çox az hallarda təsirlik halda olan söz cümlədə yer zərfliyi vəzifəsini daşıyır. Məsələn, *Mən bütün şəhəri gəzdim,-* cümləsində *şəhəri* sözü təsirlik halda olsa da, əslində yerlik halı əvəz etmişdir. Yalnız belə hallarda təsirlik halda olan söz yer zərfliyi kimi qəbul edilir.

Qeyd. Ümumiyyətlə, ismin yiyəlik və təsirlik halı bəzi xüsusiyyətlərinə görə oxşasalar da, aralarında kəskin təzad vardır. Hər iki hal müəyyən və qeyri-müəyyən formada təzahür edir. Onların hər ikisinin müəyyən forması şəkilçili, qeyri-müəyyən forması isə şəkilçisiz olur. Hər ikisinin şəkilçili forması aid olduğu sözlə idarə, qeyri-müəyyən –şəkilçisiz forması isə aid olduğu sözlə yanaşma əlaqəsində olur. Hər ikisinin şəkilçisiz forması ümumi isimlərlə ifadə olunub, əsasən, *nə?* sualına cavab verir. Lakin bu oxşarlıqlara baxmayaraq, bu iki hal arasında aşağıdakı təzadlı məqamlar vardır: 1. Yiyəlik hal sahib şəxs bildirdiyindən ancaq isim və isimləşə bilən sözlərlə əlaqələnir. Təsirlik hal isə, adından da göründüyü kimi, hərəkətin təsir göstərdiyi obyektə ifadə etdiyindən ancaq fellə bağlanır, heç vaxt isimlə əlaqələnmir. Buna görə də yiyəlik hal ismi, təsirlik hal isə feli birləşmənin asılı tərəfi olur. 2. Təsirlik hal bir qayda olaraq cümlədə müstəqil üzv-tamamlıq vəzifəsini yerinə yetirir. Yiyəlik halda olan söz isə, demək olar ki, ayrılıqda cümlə üzvü olmur, yalnız mənsubiyyət şəkilçili sözlə birlikdə bir mürəkkəb cümlə üzvü kimi çıxış edir. 3. Yiyəlik hal ancaq xəbərlik şəkilçisi qəbul edərək təklildə cümlənin ismi xəbəri ola bilər. Təsirlik hal isə heç vaxt xəbər ola bilmir.

Yerlik hal hərəkətin baş verdiyi və ya əşyanın tutduğu yeri bildirir. *Kimdə? nədə? harada?* suallarına cavab verir. Yerlik hal adlıq halda olan isimlərin sonuna *-da²* şəkilçisini artırmaqla yaranır. Yerlik halda olan söz həm feli, həm də ismi

xəbərlə əlaqəyə girir. Məsələn, *Biz şəhərdə yaşayırıq. (feli xəbərlə cümlə). Qızın əlində göl dəstəsi vardı. (ismi xəbərlə cümlə).* Yerlik halın aşağıdakı vəzifələri vardır:

1. Yerlik hal əşyanın və ya hərəkətin olduğu yeri bildirir. Məhz əşyalıq və ya məkan münasibətləri bildirməsindən asılı olaraq, həmin sözlər cümlədə ya tamamlıq, ya da yer zərfliyi olur. Məsələn, **Kitabda** maraqlı bir faktla rastlaşdım. Şəhərdə xüsusi canlanma vardı.- cümlələrindən birincisində yerlik halda olan söz (*kitabda*) tamamlıq, ikincisində isə (*şəhərdə*) yer zərfliyidir.
2. Zaman və fəsil bildirən isimlər yerlik halda zaman zərfliyi əmələ gətirir. *Ayda, gündə, ildə, saatda, yazda, yayda və s.* Məsələn, **Yayda** yaylağımdır, **qışda** oylağım, **Yazda** seyrəngahım bu dağlar mənim. (*Aşıq Ələsgər*)
3. *-lıq*⁴ şəkilçili isimlər yerlik halda zaman məzmunu bildirir. *Cavanlıqda, qocalıqda, uşaqılıqda* və s. Məsələn, **Cavanlıqda** əllər uzun, dillər qısa, **Qocalıqda** əllər qısa, dillər uzun. (*B. Vahabzadə*)
4. *-lıq*⁴ şəkilçili isimlər yer məzmunu bildirir. *Ortalıqda, aralıqda* və s.
5. *Qaranlıq, işıq* kimi isimlər yerlik halda hal-vəziyyət məzmunu bildirir. **Qaranlıqda** göz-gözü görmürdü.
6. O işarə əvəzliyindən yerlik halda zaman zərfliyi əmələ gəlir. Məsələn, **Onda** hələ müharibə başlamamışdı.
7. Saylardan düzəlmiş isimlər yerlik halda işlənərək müxtəlif zərflər əmələ gətirir. *Birlikdə, təklikdə, ikilikdə, azlıqda* və s.

Çıxışlıq hal hərəkətin çıxış, yəni başlanğıc nöqtəsini bildirir. Çıxışlıq hal *-dan*² şəkilçisi ilə əmələ gəlir, *kimdən? nədən? haradan?* suallarına cavab verir. Çıxışlıq halda olan sözlər həm təsirli, həm də təsirsiz fellərlə əlaqəyə girir: *Onlar nəm qoxuyan otaqdan çıxdılar. (İ.Şıxlı) (Təsirsiz fellə); Qız pəncərədən hər şeyi gördü. (İ.Şıxlı) (Təsirli fellə).* Bu halda

olan sözlər ismi xəbərlə də əlaqəyə girir. Məsələn, *Bizə kənddən sovqat var. Hadisədən xəbərsizəm.* və s.

Çıxışlıq halda olan sözlər vasitəli tamamlıq, yer zərfliyi və ismi xəbər vəzifəsində işləyə bilər. Məsələn, *Bircə ondan (vasitəli tamamlıq) razıyam ki, özümdən narazıyam. (B.Vahabzadə); Bacım şəhərdən qayıtdı (yer zərfliyi). Məktub anamdadır (xəbər).* Çıxışlıq halda olan sözlər qoşma ilə də işlənir. Məsələn, *uşaqdan ötrü, payızdan sonra, uşaqdan savayı* və s.

İsmin kəmiyyət kateqoriyası. Kəmiyyət çox geniş anlayış olub, dildə müxtəlif forma və vasitələrlə özünü göstərir. Azərbaycan dilində kəmiyyət anlayışını ifadə etmək yalnız isimlərə məxsus deyildir. Bəzi morfoloji əlamətlər isimlərlə birlikdə kəmiyyətin çoxluğu və ya azlığını daha aydın göstərir. Dilimizdə olan isimlərin çoxu həm tək, həm də çoxluğu, yəni həm ayrı-ayrı əşyaları, həm də bu əşyaların küllünü bildirir. Azərbaycan dilində cəmlik əsasən aşağıdakı morfoloji vasitələrlə ifadə olunur:

1. **-lar, -lər** cəmlik şəkilçisi hansı nitq hissəsinə əlavə olunursa, qeyri-müəyyən çoxluq məzmunu yaradır. Məsələn, *adamlar, kitablar, böyükələr, kiçiklər* və s.

2. **-q, -k** ünsürləri müvafiq saitlər vasitəsilə *-ıq, -ik, -uq, -ük* şəklində ismi xəbərin birinci şəxsin cəminə aid olduğunu bildirir. Məsələn, *tələbəyik, müəllimik, əlaçıyıq* və s.

3. **-ız, -iz, -uz, -üz** şəkilçisi. Bu şəkilçi yalnız şəxsin çoxluğunu ifadə edir. O, mənsubiyyət şəkilçisi olarkən birinci və ikinci şəxsin cəmini (*atamız, atanız*), xəbərlilik kateqoriyası şəkilçisi olarkən ikinci şəxsin cəmini (*tələbəsiniz*), fellərdə şəxs kateqoriyası şəkilçisi olarkən yenə də ikinci şəxsin cəmini (*yazırsınız*) və s. ifadə edir.

Bunlardan başqa, Azərbaycan dilində kəmiyyət anlayışının ifadəsi üçün digər vasitələrdən də istifadə edilir.

Dilimizdə birdən çox əşyanın kəmiyyətini ifadə etmək üçün sintaktik üsuldan da istifadə olunur. Bu halda

kəmiyyəti göstərilən əşyadan əvvəl xüsusi sözlər - miqdar sayları, qeyri-müəyyən saylar (*az, çox, çoxlu, xeyli*) işlədilir.

Miqdar sayları vasitəsilə konkret kəmiyyət ifadə olunur. Məsələn, *beş dəftər, on qələm, əlli uşaq* və s.

Qeyri-müəyyən saylar vasitəsilə əşyanın qeyri-müəyyən miqdarı, kəmiyyəti göstərilir. Məsələn, *xeyli kənd, çoxlu dağ, az adam* və s. Kəmiyyəti qeyri-müəyyən sayla ifadə olunan əşya bəzən *-lar, -lər* şəkilçisi də qəbul edir və kəmiyyət nisbətən konkret, müəyyən mahiyyətli olur. Məsələn, *çox günlər, çox adamlar*.

Eyni sözün təkrarı ilə yaranan mürəkkəb sözlər də əşyanın əvvəlində işlənməklə onun kəmiyyətə çoxluğunu ifadə edir. Məsələn, *dəstə-dəstə adam, uca-uca dağ*.

Yuxarıda qeyd olunanların heç biri morfoloji kateqoriya olmayıb, kəmiyyət anlayışının fərqli vasitələrlə ifadəsinə misaldır. Lakin dilimizdə ismə məxsus olan ümumi qrammatik kateqoriya kimi kəmiyyət kateqoriyası isim və isimləşə bilən nitq hissələrinin sonuna *-lar, -lər* şəkilçisini artırmaqla əşyanın ümumi şəkildə çoxluğu anlamını yaradır. Məsələn, *meyvə-meyvələr, kitab-kitablar, qoca-qocalar, beşinci-beşincilər* və s. Azərbaycan dilində, demək olar ki, bütün isimlər bu şəkilçini qəbul edərək əşyanın çoxluğunu bildirir.

İsmi xəbərlilik kateqoriyası. Azərbaycan dilində xəbər dedikdə, adətən, fel yada düşür. Çünki felin cümlədə təhkim olunduğu sintaktik vəzifə xəbər olmaqdır. Lakin bu, o demək deyil ki, xəbər yalnız fellə ifadə olunur. Bu vəzifəni hər bir əsas nitq hissəsi ifadə edə bilər. Bunun üçün digər nitq hissələri müəyyən morfoloji əlamətlər qəbul etməlidir. Bu morfoloji əlamət həmin nitq hissələrinin xəbər yerində durmasını təmin etdiyindən, xəbərlilik şəkilçisi adlanır. Beləliklə, Azərbaycan dilində ismə məxsus ümumi qrammatik kateqoriyalar sırasında xəbərlilik kateqoriyası da diqqəti cəlb edir. İsimlərin xəbər vəzifəsi ancaq xəbərlilik şəkilçisi adlanan bu şəkilçilərlə yaradılır. Bu kateqoriyanın şəkli

əlamətləri birinci şəxsin təkində *-am, -əm*, cəmində *-ıq, -ik, -uq, -ük* şəkilçilərindən ibarətdir. Məsələn, *qonağam, müəlliməm, qonağıq, müəllimik* və s. Saitlə bitən isimlərdə həmin şəkilçilərin əvvəlinə *y* samiti artırılır. Məsələn, *tələbəyəm, tələbəyik* və s.

İkinci şəxsin təkində xəbərlilik şəkilçiləri sait və samitlə bitən isimlərdə *-san, -sən*, cəmində *-sınız, -sınız, -sunuz, -sünüz* şəkilçilərindən ibarətdir. Məsələn, *tələbəsan, tələbəsiniz* və s. Üçüncü şəxsin təkində sait və samitlə bitən tək isimlərdə *-dır⁴*, cəmində isə *-dırlar⁴* şəkilçisindən ibarətdir. Məsələn, *tələbədir, tələbədirlər* və s.

Xəbərlilik kateqoriyasının inkarı *deyil* sözü ilə ifadə olunur. Lakin həmin söz xəbər şəkilçisi qəbul etdikdən sonra bu vəzifəni daşıya bilər. Məsələn, *həkim deyiləm, həkim deyilsən, həkim deyildir (deyil) onlar həkim deyildirlər (deyillər)*.

Xəbərlilik şəkilçiləri təkcə isimlərə deyil, adlar qrupuna daxil olan digər nitq hissələrinə: sifət, say, əvəzlilərə, hətta II, III növ təyini söz birləşmələrinə, məsdər və fel sifətə, onların iştirakı ilə yaranan tərkiblərə də artırılmaqla bu dil vahidlərinin xəbər vəzifəsini daşmasına şərait yaradır. Məsələn, *Mən kənd müəlliməsiyəm. (Ə.Məmmədخانلی) Gələn məktəbin direktorudur. Məqsədimiz fəqir-füqəranı ağ günə çıxarmaqdır. (M.İbrahimov) və s.*

Qeyd. Çox vaxt ismə məxsus xəbərlilik şəkilçiləri ilə felə məxsus şəxs şəkilçiləri qarışdırılır və eyniləşdirilir. Əslində bunlar arasında bir oxşarlıq, yaxınlıq, uyğunluq var. Xəbərlilik şəkilçiləri adı ilə tanıdığımız şəkilçiləri eynilə şəxs şəkilçiləri sırasında da görürük. Lakin bu, onları qarışdırmağa heç də əsas vermir. Əslində həm şəxs, həm də xəbərlilik şəkilçiləri şəxs əvəzlilərləndən formalaşsa da, şəxs şəkilçiləri daha rəngarəngdir. Bundan başqa şəxs şəkilçiləri onsuz da cümlədə xəbər olacaq təsriflənən felin mübtədə ilə şəxsə və kəmiyyətə görə uyğunlaşmasını-uzlaşmasını həyata keçirir. Xəbərlilik şəkilçiləri

isə üzərinə daha çox vəzifə götürərək cümlədə digər sintaktik vəzifənin daşıyıcısı olan ismin (və ya isimləşə bilən sözün, birləşmənin) həm xəbər olmasını reallaşdırır, həm də onun mübtədə ilə şəxsə və kəmiyyətə görə uyğunlaşmasını həyata keçirir.

Xəbərlik şəkilçiləri

Şəxslər	Tək		Cəm	
	Təsdiq	İnkər	Təsdiq	İnkər
I şəxs	<i>qonağam, tələbəyəm</i>	<i>qonaq deyiləm, tələbə deyiləm</i>	<i>qonağımız, tələbəyik</i>	<i>qonaq deyilik, tələbə deyilik</i>
II şəxs	<i>qonaqsan, tələbəsan</i>	<i>qonaq deyilsən, tələbə deyilsən</i>	<i>qonaqsınız, tələbəsiniz</i>	<i>qonaq deyilsiniz, tələbə deyilsiniz</i>
III şəxs	<i>qonaqdır, tələbədər</i>	<i>qonaq deyil, tələbə deyil</i>	<i>qonaqdırlar, tələbədirlər</i>	<i>qonaq deyildirlər, tələbə deyildirlər</i>

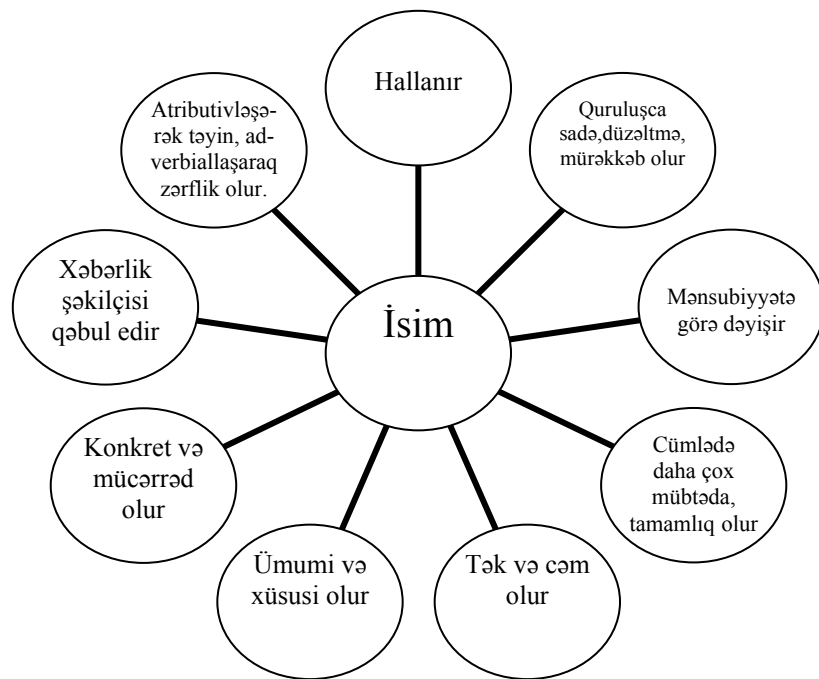
Beləliklə, ismə məxsus olan dörd qrammatik kateqoriyanın hər birinin özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirdik. Dilimizdə isimlərlə yanaşı, adlar qrupuna daxil olan digər nitq hissələri də həmin kateqoriyaların şəkilçilərini bu və ya digər səviyyədə qəbul edə bilər. Sifət, say, şəxs əvəzlilikləri, məsdər və feli sifətlər də isimlər kimi hallanır, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir, cümlədə ismi xəbər yerində dura bilər. Bu nitq hissələrinin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etməsində müəyyən məhdudluq özünü göstərir ki, bu da həmin kateqoriyanın mahiyyəti, məzmunu ilə bağlıdır.

Haqqında danışdığımız bu kateqoriyaların morfoloji göstəriciləri sözə qoşularkən sıralanmada da bir qanunauyğunluq müşahidə edilir. Sözə, hər şeydən əvvəl, kəmiyyət, sonra mənsubiyyət, daha sonra hal və nəhayət, sonda xəbərlik şəkilçisi artırılır. Məsələn, *Bu, bizim kitab-lar-ımız-dan-dır.*

İsimlər, demək olar ki, cümlədə bütün üzvlər yerində işləyə bilər. Lakin ismin cümlədə təhkim olunduğu əsas vəzifə mübtədə və tamamlıq olmaqdır. Ona görə də hər cür quruluş (sadə, düzəltmə və mürəkkəb) və növ (ümumi, xüsusi; tək, cəm; konkret, mücərrəd isimlər) xüsusiyyətinə malik olan isimlər cümlədə mübtədə və tamamlıq olur. Məsələn, *Güləsər keçikmişdi. (İ.Şıxlı) Faytonçu könülsüzcasinə süfrəyə yaxınlaşdı. (İ.Şıxlı) Molla Sadıq stəkanı qabağına çəkdi. (İ.Şıxlı) Qonağa da təklif etdi. (İ.Şıxlı)* – cümlələrinə *Güləsər, faytonçu, Sadıq* isimləri mübtədə, *stəkanı, qonağa* isimləri isə tamamlıq vəzifəsindədir.

İsimlər atributivləşərək təyin, adverbiallaşaraq zərflik vəzifəni də daşıya bilər. Məsələn, *Molla Sadıq çiyindən sürüşüb düşən əbasını düzəltdi. (İ.Şıxlı) Axırncı arabalar kənddən aralandı. (İ.Şıxlı)* – cümlələrinə *molla* ismi təyin, *kənddən* sözü isə yer zərfliyi vəzifəsini icra edir.

İsimlər cümlənin ismi xəbəri kimi də çox işlənir. Məsələn, *Gələn Əşraf idi. (İ.Şıxlı)*

Sifət, quruluşca növləri, dərəcələri

Sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirən nitq hissəsi olub, *necə? nə cür? hansı?* suallarından birinə cavab verir. Sifət, isimlərdən fərqli olaraq, zəngin qrammatik kateqoriyalara malik deyil. Bir nitq hissəsi kimi onun üçün səciyyəvi olan cəhət sifətlərin dərəcələnməsidir. Sifət morfoloji sualı və sintaktik vəzifəsinə görə də digər əsas nitq hissələrindən fərqlənir. Sifətin cümlədə təhkim olunduğu vəzifə təyin yerində işlənməkdir. Bundan başqa, sifətlər isimləşərək mübtədə, tamamlıq, xəbərlik şəkilçisi qəbul edərək ismi xəbər də ola bilər.

Dilimizdə sifətlər digər nitq hissələrindən formal əlamətlərinə görə fərqlənir. Ona görə də Azərbaycan dili sifətlərini müəyyənləşdirərkən onların lüğəvi mənasına və dərəcələnməsinə əsaslanmaq lazımdır. Məsələn, *uca, bərk, isti, gözəl* kimi sözlər öz əsl mənalarına görə sifət sayılır. Sifətlərin mənasındaki bu xüsusiyyətə əsasən, onlara əsl sifət adı verilmişdir.

Prof. M.Hüseynzadə əsl sifətləri 3 qismə ayırmış, bunlara keyfiyyət, əlamət, rəng bildirən sifətləri aid etmişdir. (2, səh. 65)

Prof. Q.Kazımov isə rəng bildirən sifətləri də əlamət bildirən sifətlər sırasında verməklə, iki növ: əlamət və keyfiyyət bildirən sifətləri göstərmişdir. (3, səh. 99)

Rəng bildirən sifətlər də əşyanın zahiri, formal görünüşü ilə bağlı olduğundan, əlamət bildirən sifətlərə aid edilməlidir.

Sifət əşyanın əlamətini bildirdiyindən, bir qayda olaraq isimlə bağlı olur, isimdən əvvəl gələrək onunla yanaşma əlaqəsinə girir, onu əlamət və ya keyfiyyət baxımından təyin edir. Əlamət dedikdə əşyanın zahiri görünüşü, forması, keyfiyyət dedikdə isə əşyanın daxili cəhəti, mahiyyəti nəzərdə tutulur. Məsələn, *uca, hündür, yumru, sarı* və s. əlamət, *turş, şirin, acı* və s. isə keyfiyyət bildirən sifətlərə aiddir. Dilimizdə elə sifətlər də var ki, yerindən asılı olaraq həm əlamət, həm də keyfiyyət bildirir. Məsələn, *gözəl qız* və *gözəl şair* birləşmələrindən birincisində *gözəl* sözü əlamət, ikincisində isə keyfiyyət bildirir.

Sifətin quruluşca növləri. Müasir Azərbaycan dilində sifətlər quruluşuna görə 3 yerə bölünür: 1. Sadə (əsl); 2. Düzəltmə; 3. Mürəkkəb sifətlər.

Sadə bir söz öz vəzifəsi, mənası vasitəsilə əşyanın həcmi, keyfiyyətini, xasiyyətini, müxtəlif cəhətdən ölçüsünü və s. bildirir. Bir kökdən ibarət olduğu üçün belə sifətlərə sadə sifət deyilir. Azərbaycan dilində a) rəng bildirən – *qara, ağ,*

yaşıl, qırmızı, göy, sarı, ala, mavi və s; b) keyfiyyət bildirən – *pis, yaxşı, isti, bərk, yumşaq, boş* və s; c) müxtəlif cəhətdən ölçü və həcm bildirən – *gödək, uzun, kiçik, uca, nazik, qalın, ağır, dərin, dayaz* və s; ç) dad bildirən – *şirin, acı, turş* və s; d) zahiri əlamət bildirən – *qoca, kar, kor, qarı, topal* və s. sözlər sadə (əsl) sifət hesab olunur.

Düzəltmə sifətlər isə sözdüzəldici şəkilçilərin sadə sözlərə artırılması ilə yaranır. Müasir Azərbaycan dilində işlənən düzəltmə sifətlər həm əsl Azərbaycan söz və şəkilçilərindən düzəlmiş, həm də başqa dillərdən keçmiş düzəltmə sifətlərdir. Düzəltmə sifətləri hansı nitq hissəsindən yaranmasına görə iki hissəyə bölmək olar: 1. Adlardan düzələn sifətlər; 2. Feldən düzələn sifətlər.

Azərbaycan dilində adlardan sifət düzəldən şəkilçilər aşağıdakılardır:

1.-*li*⁴ şəkilçisi ilə keyfiyyət və əlamətin çoxluğunu bildirən sifətlər düzəlir: *ağıllı, dadlı, güclü, sədaqətli, şüurlu, maraqlı* və s.

2.-*siz*⁴ şəkilçisi *-li*⁴ şəkilçisinin yaratdığı mənaların əksini, yəni əlamətin yoxluğu mənasını ifadə edən sifətlər düzəlir: *maraqsız, dadsız, duzsuz, gücsüz, rəngsiz, susuz* və s.

3.-*ci*⁴ şəkilçisi vasitəsilə bacarıq, xasiyyət, hal-vəziyyət və s. bildirən sifətlər əmələ gəlir: *zarafətci, işci, ölümcül, qabaqcıl* və s.

4.-*luq*⁴ şəkilçisi vasitəsilə isimlərdən, saylardan və əvəzlilərdən isim əmələ gəlidi kimi, bəzi hallarda həmin şəkilçi ilə sifət də düzəlir: *həftəlik, günlük, aylıq, gündəlik, onluq* və s.

5.-*ki*⁴ şəkilçisi vasitəsilə zaman bildirən isim və ya zərflərdən hadisə və ya əşyanı müəyyən vaxtla əlaqədar olaraq təyin edən sifətlər düzəlir: *axşamkı, dünənki, çoxdankı, səhərki, hazırkı, bildirki* və s.

Bəzən bu şəkilçini ismin yerlik halında işlənən sözlərin sonuna əlavə etməklə əşyanın, hadisənin yerini ifadə edən sifətlər yaranır: *evdəki, bağdakı, yuxarıdakı, küçədəki* və s.

Qeyd. Bu zaman söz kökündə nəzərə çarpan *-daki, -dəki* şəkilçisi bir sıra dilçilik kitablarında sifətdüzəldən şəkilçi kimi qeyd olunur. Əslində isə bu şəkilçi yerlik hal şəkilçisi ilə sifətdüzəldən *-kı* şəkilçisinin birləşməsindən ibarətdir. Prof. Q.Kazımovun sifətdüzəldən *-kı* şəkilçisinin əslində sözdüzəldici deyil, kateqorial şəkilçi olması ilə bağlı maraqlı fikirləri var. (Bax: 2, səh. 105-106)

6. *-i*⁴ isimlərdən rəng bildirən, çox az hallarda fellərdən keyfiyyət bildirən sifət düzəldir. Məsələn, *gümüşü, badamı, zoğalı, dolu* və s.

Bundan başqa, dilimizdə *-sal* (*qumsal*), *-sul* (*yoxsul*), *-lam* (*sağlam*), *-iş* (*geniş, nəmiş*), *-ca* (*balaca*) kimi adlardan sifət düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilər də var. (2, səh. 106-107)

Dilimizdəki düzəltmə sifətlərin bir hissəsi fellərdən aşağıdakı şəkilçilər vasitəsi ilə düzəldilmişdir:

1.-*ağan,-əyən* şəkilçisi daimi xasiyyət bildirən sifətlər əmələ gətirir: *ağlağan, güləyən, qaçağan, oynağan* və s.

2.-*qan,-kən;-ğan,-gən* şəkilçisi xasiyyət və keyfiyyət bildirən sifətlər yaradır: *çalışqan, dalaşqan, sürüşkən, ilişkən, döyüşkən, ağlağan, deyingən* və s.

3.-*aq,-ək* şəkilçisi xasiyyət və keyfiyyət bildirən sifətlər düzəldir: *qorxaq, ürəkək* və s.

4.-*qın,-kin,-qun,-kün;-ğın,-gin,-ğun,-gün* şəkilçisi ilə hal-vəziyyət, keyfiyyət bildirən sifətlər düzəlir: *satqın, kəskin, tutqun, küskün, azğın, gərgin, yorğun, süzgün* və s.

5.-*ıcı, ici,-ucu,-ücü* şəkilçisi ilə qismən peşə, vəzifə, bacarıq, qismən də keyfiyyət bildirən sifətlər düzəlir: *çəşidləyici (dəstə), kəsici, əzici, qurucu, yoxlayıcı, alıcı, üzücü, təəccübləndirici* və s.

6.-**caq,-cək** şəkilçisi ilə xasiyyət və hal-vəziyyət bildirən sifətlər düzəlir: *sevincək, utancaq, ərinçək* və s.

7.-**ıq, -ik, uq, -ük, -k** şəkilçisi ilə: *sınıq, kəsik, buruq, çürük, söküük, açıq* və s.

8.-**inc, inc, -unc, -ünc** şəkilçisi ilə: *qorxunc, gülünc* və s.

9.-**c** şəkilçisi ilə: *qısqanc, iyrənc* və s.

10. **-ma, -mə** şəkilçisi ilə: *hörmə, burma, döymə, gəlmə, alınma* və s.

11. **-ar, -ər** şəkilçisi ilə: *qaynar (su), oxşar (xasiyyət), gülər (üz)* və s.

12. **-maz, -máz** şəkilçisi ilə: *qorxmaz (adam), sönmáz (alov)* və s.

13. **-ri** şəkilçisi ilə: *əyri, yumru* və s.

Qeyd. Feldən düzələn sifətlərlə feli sifətləri bir-biri ilə qarışdırmaq və eyniləşdirmək olmaz. Onların aşağıdakı oxşar və fərqli cəhətləri var: Feli sifət də sifət kimi əşyaya aid olub, onu izah edir, aydınlaşdırır, aid olduğu sözdən əvvəl gələrək onunla yanaşma əlaqəsinə girir və cümlədə təyin olur. Feli sifətlər də sifətlər kimi isimləşərək hal, kəmiyyət, mənsubiyyət və xəbərlilik şəkilçilərini qəbul edə bilir. Lakin feli sifət sifətə məxsus bu əlamətləri qəbul edərkən fellik xüsusiyyətlərindən (təsdiq və inkar, təsirli və təsirsiz olma, növlər üzrə dəyişmə) heç də uzaqlaşmır. Bu sözləri asanlıqla inkarda işlətmək, növlər üzrə dəyişmək və s. olur. Məsələn, *açan çiçək-açmayan çiçək, açılmayan qapı, açdıran adam* və s. Digər tərəfdən, feli sifət əşyanın mövcud zamandakı hərəkəti ilə bağlı əlamətini bildirir. Feldən düzələn sifətlərdə isə kök fel olsa da, heç bir fellik xüsusiyyəti müşahidə edilmir və bu cür sözlər əşyanın daimi əlamətini bildirir. Məsələn, *ağlayan uşaq və ağlaşan uşaq* birləşmələrində *ağlayan* sözü uşağın həmin vaxt icra etdiyi hərəkətlə bağlı əlamətini bildirir. Uşaq indi ağlayır, bir az sonra ağlamaya da bilər. Lakin *ağlaşan* sözü uşağın daimi əlamətini bildirir və onun çox ağladığını nəzərə çatdırır.

Dilimizə ərəb və fars dillərindən keçən aşağıdakı son şəkilçilər vasitəsilə də sifətlər əmələ gəlir:

1.-**i** şəkilçisi ilə nisbət, aidiyyət bildirən düzəltmə sifətlər yaranır: *mülki, elmi, ədəbi, inqilabi, tarixi, xarici, iqtisadi, daxili, zahiri* və s.

2.Bəzən sonu *ə* saiti ilə bitən isimlərə **-vi** şəkilçisi artırılaraq düzəltmə sifət əmələ gətirilir: *ənənəvi, dairəvi, kütləvi, nümunəvi, tərbiyəvi* və s.

3.-**kar** şəkilçisi ilə: *təmizkar, xilaskar, təvazökar, fitnəkar, davakar, xəyanətkar, tələbkar, günahkar* və s.

4.İsmlərin sonuna **-baz** şəkilçisinin əlavəsi ilə: *kələkbaz, sözbaz, siyasətbaz, hoqqabaz* və s.

5.-**pərəst** şəkilçisi ilə: *xəyalpərəst, şöhrətpərəst, millətpərəst, vəzifəpərəst* və s.

6.-**pərvər** şəkilçisi ilə: *vətənpərvər, sülhpərvər, insanpərvər* və s.

7.-**xah** şəkilçisi ilə: *xeyirxah, bədxah* və s.

8.-**dar** şəkilçisi ilə: *əməkdar, evdar, dindar, əlaqədar* və s.

9.-**xor** şəkilçisi ilə: *müftəxor, rüşvətxor* və s.

10.-**keş** şəkilçisi ilə: *cəfakəş, qayğıkeş, əzabkeş, zəhmətkeş* və s.

Ərəb və fars sözlərindən aşağıdakı ön şəkilçilərlə düzəltmə sifətlər əmələ gəlir:

1.**bi-** şəkilçisi ilə: *bikef, biməna, bisavad, biədəb, bihal, biqərəz* və s.

2.**na-** şəkilçisi ilə: *naxoş, namərd, namünasib, nainsaf, naxələf* və s.

3.**ba-** şəkilçisi ilə: *baməzə, basəfa* və s.

Rus dilindən və başqa dillərdən keçən isimlərdən aşağıdakı ön şəkilçilər vasitəsilə sifət yaranır:

1.**anti-** şəkilçisi ilə: *antihumanist, antiimperialist* və s.

2.**a-** şəkilçisi ilə: *anormal, asemantik, asimmetrik, asintetik* və s.

Mürəkkəb sifətlər iki sözün birləşməsindən əmələ gəlir. Əksər hallarda sifət və isim birləşərək bir vurğu altında tələffüz olunur, bir məna ifadə edir. Müasir Azərbaycan dilində işlənən mürəkkəb sifətlər aşağıdakı yollarla yaranır:

1. İki sifətin təkrar edilməsi ilə: *uzun-uzun, gözəl-gözəl, şirin-şirin, yaşıl-yaşıl, yastı-yastı, dadlı-dadlı* və s.
2. Yaxınmənalı iki sifətin yanaşı işlənməsi ilə: *bağlı-bağçalı, güllü-çiçəkli* və s.
3. Əksmənalı sifətlərin birləşməsi ilə: *böyüklü-kiçikli, irili-xırdalı, ağılı-qaralı* və s.
4. Müxtəlif mənalı ifadə edən sadə və düzəltmə sifətin birləşməsi ilə: *ucaboynu, uzunsaçlı, istiqanlı, qaragözlü* və s.
5. Bir əsli sifət və bir ismin birləşməsi ilə: *dikbaş, qaraqaş, göygöz, şirindil* və s.
6. Bir sadə isim və feldən düzələn sifətin birləşməsi ilə: *ziyanverici, sözdüzəldici, həyatverici, başgicəlləndirici* və s.
7. Feldən düzələn sifət və ismin birləşməsi ilə: *açıqgöz, kəsiksəç* və s.
8. Mənsubiyyət şəkildə isim və sadə (və ya düzəltmə) sifətin birləşməsi ilə: *ürəyiaçıq, üstüörtülü, qanıqara, sözübütöv, dilişirin* və s.
9. Müxtəlif hallarda işlənmiş isim və ya zərflə feli sifətin birləşməsindən: *uzaqgörən, ağılabatmaz, əlçatmaz, aztapılan* və s.
10. *-dan²* şəkildə isimlə sifətin birləşməsindən: *sinifdənənaric, adətdənkənar, ağıldənkəm, göydəndüşmə* və s.
11. Bir say və bir sadə ismin birləşməsi ilə: *beşgüşə (ulduz), ikimərtəbə (ev)* və s.
12. Bir say və bir düzəltmə ismin birləşməsi ilə: *beşillik, üçtelli, dördəyahlı* və s.

13. II növ təyini söz birləşməsindən əmələ gələn: *məktəbyanı, seçkiqabağı, bayramqabağı* və s.
14. Biri və ya hər ikisi təklidə işlənən bilməyən sözlərin birləşməsi ilə: *kələ-kötür, qara-qura, balaca-malaca* və s.
15. *Qeyri* sözü ilə sifətin birləşməsindən: *qeyri-qəti, qeyri-qanuni, qeyri-sabit, qeyri-müəyyən* və s.
16. *ba, bə* ünsürü vasitəsilə eyni sözün təkrarı ilə: *növbənöv, cürbəcür* və s.
17. Dilimizdə işlənən mürəkkəb sifətlərin bir qismi ərəb və fars dillərindən keçmiş mürəkkəb sifətlərdir: *xoşqədəm, bədbəxt, hazır cavab, alicənab, xoşraftar, bədnəyyət* və s.

Sifətin dərəcələri. Sifəti başqa nitq hissələrindən fərqləndirən əsas əlamətlərdən biri onun dərəcələridir. Sifətin 3 müqayisə dərəcəsi var: 1. Adi dərəcə; 2. Çoxaltma dərəcəsi; 3. Azaltma dərəcəsi.

Əlamətin normada olduğunu bildirən dərəcə adi dərəcə adlanır. Adi dərəcə həm məzmun, həm də şəkildə başqa dərəcələrdən onunla fərqlənir ki, o, bütün dərəcələr üçün meyar hesab olunur. Sifətlər öz adi vəziyyətində normal keyfiyyət, rəng, əlamət və s. ifadə edir. Adi dərəcənin şəkli əlaməti yoxdur, yəni sıfır şəkildədir. Dərəcə əlaməti qəbul etməmiş bütün sifətlər adi dərəcədədir: *böyük, kiçik, ağ, enli, uzunsaçlı, çalışqan, ağıllı* və s.

Əlamət və keyfiyyətin normadan - adi dərəcədən çox olduğunu bildirən dərəcəyə çoxaltma dərəcəsi deyilir. Bu dərəcə fonosintetik və sintaktik üsulla formalaşır. (3, səh. 121)

Çoxaltma dərəcəsinə fonosintetik üsulla yaratmaq üçün, ilk növbədə, sifətin özündən istifadə olunur. Sifətin ilk hecasına və ya birinci saitindən sonra *m, p, r, s* samitlərindən biri artırılır və həmin sifətin əvvəlinə qoşularaq onunla birlikdə işlənir: *yamyaşıl, qupquru, tərtəmiz, dosdoğma, qıpqırmızı, bomboş gömgöy* və s.

Çoxaltma dərəcəsinə sintaktik üsulla yaratmaq üçün sifətlərin əvvəlinə *ən, lap, olduqca, çox* ədatları, *tünd, zil və düm* sözləri artırılır: *ən gözəl, lap yaxşı, olduqca şirin, ən böyük, lap əziz, tünd-qırmızı, zil qara, dümağ, zil göy, tünd-yaşıl* və s.

Azaltma dərəcəsi əlamət və keyfiyyətin normadan az olduğunu bildirir.

Azaltma dərəcəsi də iki üsulla: morfoloji və sintaktik üsulla yaranır.

1. Azaltma dərəcəsinin **morfoloji üsulla** ifadəsi dedikdə aşağıdakı şəkilçilər vasitəsi ilə ifadəsi başa düşülür:

-ımtıl, -imtil, -umtul, -ümtül şəkilçisi ilə: *ağımtıl, göyümtül, sarımtıl, bozumtul* və s.

-ımtraq, imtraq, umtraq, ümtraq şəkilçisi ilə: *ağımtraq, göyümtraq, sarımtraq, bozumtraq* və s.

-ımsov, -ümsov şəkilçisi ilə: *ağımsov, göyümsov* və s.

-sov şəkilçisi ilə: *uzunsov, yumrusov, hündürsov, dəlisov* və s.

-şın şəkilçisi ilə: *sarışın, qaraşın* və s.

-yanız ünsürü bəzi rəng bildirən sifətlərə qoşulur: *qarayanız, sarıyanız* və s.

-raq, -rək şəkilçisi ilə: *yastıraq, yaxşıraq, gödərək* və s.

Qeyd: kiçi (k) rək, gödə (k) rək, alça (q) raq kimi sözlərdə bu şəkilçidən əvvəl q, k samitləri düşür.

2. **Sintaktik üsulla** azaltma dərəcəsinin ifadəsinə aşağıdakılar daxildir:

- Sifətdən əvvəl *ala* sözünü işlətməklə: *ala-çiy, ala-yarımçıq, ala-babat* və s.

- Sifətdən əvvəl *açıq* sözünü işlətməklə: *açıq-qırmızı, açıq-sarı, açıq-sürməyi* və s.

- Sifətdən sonra *təhər* sözünü işlətməklə: *sarıtəhər, göytəhər, uzuntəhər* və s.

- Sifətdən əvvəl *kəm* sözünü işlətməklə: *kəmşirin, kəmturş* və s.

- Sifətdən əvvəl *az, bir az, bir qədər* dərəcə zərflərini işlətməklə: *az maraqlı, bir az turş, bir qədər qorxulu* və s.

Sifətin cümlədə sintaktik vəzifəsi təyin olduğundan bütün quruluş və dərəcə xüsusiyyətlərinə malik olan sifətlər bu vəzifəni icra edə bilər. Lakin sifət isimləşməklə cümlənin mübtədası və tamamlığı da ola bilər.

Sifətlər əşyadan ayrıldıqda isimləşir. Özünəməxsus bir sıra xüsusiyyətləri itirir və isimdən gələn bir sıra yeni xüsusiyyətlər qazanır.

Sifət isimləşərkən itirir:

1. Necə? nə cür? hansı? sualına cavab verməyi;

2. Cümlədə təyin ola bilmə xüsusiyyətini;

3. İsmi əvvəlində işlənilib onu təyin etməyi.

Sifət isimləşərkən:

1. İsim kimi ad bildirməyə xidmət edir.

2. İsim kimi kim? nə? sualına cavab verir.

3. Cümlədə mübtədə və tamamlıq vəzifələrində işlənilir.

4. Cəm, mənsubiyyət və hal şəkilçilərini qəbul edə bilər.

Məsələn, **Ağıllı** öz işini vaxtında qurur. **Könüllülər** yola düşürlər. **Qaraların** vəziyyəti yaxşı deyil.

Say, onun məna növləri və quruluş xüsusiyyətləri

Əsas nitq hissələrindən biri də saydır. Bu nitq hissəsi əşyanın miqdarını və sırasını bildirir. 1920-ci ilə qədər yazılmış bütün qrammatika kitablarında saylar da sifətlər kimi isim bəhsinə daxil edilirdi. Onlar “ismi-ədəd” adı ilə isimlərin bir növü kimi verilirdi. 1920-ci ildən 1933-cü ilə qədər saylar gah isim, gah da sifətlər sırasında izah olunmuşdur. Sayların bəzən isim, bəzən də sifət kimi qəbul edilməsi onun hər iki nitq hissəsi ilə oxşar cəhətlərinin olmasından irəli gəlir. Saylar da isim kimi ad bildirir, lakin isim əşyanın, say isə kəmiyyətin adını bildirir. Məsələn, beş bir, on isə başqa bir kəmiyyətin adıdır. Saylar isimdən əvvəl gələrək onu izah etməsinə, onunla

yanaşma əlaqəsinə girməsinə, cümlədə təyin vəzifəsini icra etməsinə görə sifətə oxşayır. Lakin sifət əlamət, say isə miqdar və sıra bildirir. Bununla bərabər, sayın aşağıdakı özünəməxsus fərqli cəhətləri vardır:

1. Say təyin vəzifəsində işləndikdə yanaşdığı sözün qrammatik əlamətlərini qəbul etmir.
2. Saydan sonra gələn isim cəm şəkilçisi qəbul etmir. (Məsələn, *beş kitab-beş kitablar* işlətmək olmaz.)
3. Miqdar və sıra sayları toplu isimlərlə işlənir.
4. Saylar ancaq substantivləşən zaman hal və cəm şəkilçiləri qəbul edir. (*birincilər, birincilərin hazırlığı* və s.)
5. Sifətlərdən fərqli olaraq, sayla onun qoşulduğu isim arasında müxtəlif sözlər işlənə bilər. (Məsələn, *altı baş inək, beş nəfər adam* və s.)

Demək olar ki, bir çox xalqların dilində saylar eyni sistem üzrə sayılır. Dünyada mövcud olan dillərin bir çoxu onluq say sistemindən istifadə edir. Onluq say sistemi ondan yüzə qədər onluqların on dəfə təkrar olunması deməkdir. Məsələn, Azərbaycanca *səksən səkkiz on, doxsan doqquz on* demək olduğu kimi, *fars dilində həftad yeddi on, həştad səkkiz on* deməkdir. İber-Qafqaz dillərində və bəzi başqa dillərdə əsasən iyirmilik say sistemindən istifadə olunur. Bu say sistemi iyirmidən yüzə qədər iyirminin beş dəfə təkrar olunması deməkdir. Məsələn, gürcü dilində *altmışa sammozda (üç iyirmi)*, tat dilində *yettişə sebistodəh(üç iyirmi bir on)* deyilir. (2, səh. 84)

Demək olar ki, dünyada olan dillərin təqribən hamısı eyni sistemdə sayır. Lakin Azərbaycan dilində ondan yüzə kimi əvvəlcə onluq, sonra təklik gəldiyi halda (on beş), bir çox başqa dillərdə ondan iyirmiyə qədər əvvəlcə təklik, sonra onluq işlənilir. Məsələn, rus dilində *semnadsat, pyatnadsat* və s.

Sayın mənaca növləri. Sayların mənasına görə iki növü var: miqdar sayları və sıra sayları.

Miqdar sayları əşyanın miqdarını, kəmiyyətini bildirir, neçə? nə qədər? suallarından birinə cavab verir. Miqdar saylarının əşyanın miqdarını təyin etmə dərəcəsi asılı olaraq aşağıdakı növləri qeyd edilir:

1. Müəyyən miqdar sayları;
2. Qeyri-müəyyən miqdar sayları;
3. Kəsr sayları.

Müəyyən miqdar sayları əşyanın dəqiq, konkret miqdarını bildirir. Müəyyən miqdar sayları dilimizdə azlıq təşkil edən qeyri-müəyyən miqdar saylarından başqa, bütün say növlərinin əsasını təşkil edir. Bu saylar quruluşca sadə və tərkibi olur. Bir sözlə ifadə olunan saylar sadə, iki və daha artıq sözlə ifadə olunanlar isə tərkibi say adlanır. Sadə saylar birləşərək tərkibi sayları yaradır. Məsələn, *beş, on, qırx, yüz, min* sayları sadə, *on beş, yüz on altı, dörd yüz on beş* və s. sayları isə tərkibidir.

Belə saylar mürəkkəb sözlərdən fərqli olaraq, əksər hallarda bir neçə sayın yanaşaraq birləşməsi ilə əmələ gəlir. Saylarla onların təyin etdikləri isimlər arasında müxtəlif sözlər işlənə bilər. Belə hallarda isimlər arasında üç cür vəziyyət müşahidə edilir:

1. Azərbaycan dilində miqdar sayları ilə isimlər arasında bir sıra sözlər işlənir ki, onlar müəyyən əşyaların tələblərinə görə saylardan sonra, isimlərdən əvvəl gəlir. Dilçilikdə belə sözlərə **numerativ sözlər** deyilir. Həmin sözlər əsasən aşağıdakılardır:

Nəfər-yalnız insan bildirən isimlərlə işlənir. Məsələn, *beş nəfər adam, iki nəfər oğlan* və s.

Baş- əsasən ev heyvanlarının adlarını bildiren isimlərlə işlənir. Məsələn, *beş baş öküz, altı baş inək* və s.

Ədəd-dənə-tək-tək sayılan cansız əşyanın adını bildiren isimlərlə işlənir. Məsələn, *beş dənə alma, iki ədəd dəftər* və s.

Cüt- *bir cüt ayaqqabı, beş cüt corab* və s.

Dəst- *bir dəst paltar, iki dəst yorğan döşək* və s.

Dəstə- sözü əsasən quşlara, heyvanlara şamil edilir, lakin bəzən insan bildirən isimlərlə də işlənir. Məsələn, *bir dəstə çalğıçı, bir dəstə uşaq* və s.

Tikə- *bir tikə çörək, iki tikə qənd, üç tikə ət* və s.

Nüsxə- *beş nüsxə qəzet, on nüsxə jurnal* və s.

Cild- *üç cild lüğət, dörd cild kitab* və s.

Qətrə- *bir qətrə qan, iki qətrə göz yaşı* və s.

Top- *iki top çit, üç top iynə, bir top parça* və s.

Qəlib- *iki qəlib sabun, üç qəlib kərpic* və s.

Göz- *üç göz otaq, altı göz pəncərə* və s.

2. Miqdar sayları ilə isimlər arasında çəki, həcm və ölçü bildirən bir sıra sözlər də işlənir ki, əslində bu zaman saylar isimlərin yox, bu cür sözlərin kəmiyyətini təyin etdikdən sonra onunla birlikdə ismin miqdarını ifadə edir. Məsələn, *beş metr parça, bir litr su* və s.

c) Miqdar sayları ilə isimlər arasında keyfiyyət, əlamət, xasiyyət, rəng və s. bildirən sifətlər də işlənə bilər ki, bunlar sayların bilavasitə isimlərlə əlaqələnməsinə mane olmur. Bu zaman say və sifətin hər biri ayrılıqda isimlə yanaşma əlaqəsinə girir. Məsələn, *üç səliqəli otaq, beş çalışqan şagird* və s.

Miqdar sayları isimlə əlaqələnkən ondan asılı olur və onun heç bir qrammatik əlamətini qəbul etmir. Eyni zamanda, miqdar sayları ilə əlaqələnen isimlər cəmlənə bilmir. Miqdar sayları isimləşdikdə həm hallanır, həm də cəmlənir, hətta bəzən mənsubiyyət şəkilçisi də qəbul edir. Məsələn, *Beş üçdən böyükdür. Beşincilər qələbə qazandılar. Bizim beşimiz finala vəsiqə qazandıq.* və s.

Azərbaycan dilində miqdar saylarının ilk sayı və vahid rəqəm olan *bir* sözündən söz yaratmaq işində geniş istifadə olunur. *Bir* sözü həm təklikdə, həm də ayrı-ayrı şəkilçilər və sözlərlə birlikdə müxtəlif mənalı sözlərin əmələ gəlməsində iştirak edir. *Bir* sözünün istifadə mövqeləri əsasən aşağıdakılardır:

1. Miqdar saylarının ilk vahidi kimi işlənir. Məsələn, *Bir stəkan çay yangını söndürmədi.*

2. Qeyri-müəyyənlik və ümumilik məzmunu yaradır. Məsələn, *Yolda qərribə bir hadisə ilə rastlaşdıq.*

3. Qüvvətləndirici ədat olaraq sifətlə isim arasında təyinlik dərəcəsini artırır. Məsələn, *Gözəl bir nitq, kiçik bir iş* və s.

4. Qüvvətləndirici ədat olaraq fellərdən əvvəl və bəzən sonra təskinlik, yaxud hiddət məzmunu ifadə edir. Məsələn, *Sən bir sus! Qoy bir nəfəsimi dərim!* və s.

5. *An, dəqiqə, saat, gün, vaxt, zaman, dəfə* kimi isimlərin əvvəlində işlənərək zaman zərfi əmələ gətirir: *bir an, bir dəqiqə, bir saat, bir gün, bir zaman, bir dəfə* və s.

6. *Az, çox, qədər, belə, elə, neçə* sözlərindən əvvəl işləndikdə qeyri-müəyyənlik məzmununu ya artırır, ya da azaldır. Məsələn, *bir çox, bir az, bir qədər, bir belə, bir neçə* və s.

7. *Təhər, sayaq, cür, növ* kimi sözlərin əvvəlində işlənərək, tərz zərfi əmələ gətirir. Məsələn, *bir təhər, bir sayaq, bir cür, bir növ* və s.

8. *Aləm, yığın, ətək, sürü, bölük, ovuc* kimi sözlərdən əvvəl işlənərək qeyri-müəyyən kəmiyyət bildirir. Məsələn, *bir aləm iş, bir yığın adam, bir ətək daş, bir sürü qoyun, bir ovuc torpaq* və s.

9. *Tərəf, yan, cəhət* kimi sözlərin əvvəlində işlənərək, bölgü məzmunu yaradır. Məsələn, *Bir tərəf, bir tərəfdən, bir yan, bir yandan, bir cəhət, bir cəhətdən* və s.

10. *-cə* şəkilçisi vasitəsilə tam vahidlik məzmunu ifadə edir. *Bircə bala, bircə söz, bircə dəqiqə* və s.

11. *-dən* şəkilçisi vasitəsilə tərz-hərəkət zərfi əmələ gətirir. Məsələn, *Birdən qapı açıldı.*

12. Birincisi *-dən*, ikincisi *-ə* şəkilçisi ilə təkrar olunaraq yenə də tərz-hərəkət zərfi əmələ gətirir: *birdən-birə.*

13. *-gə* şəkilçisi ilə bərabərlik məzmunu ifadə edir: *birgə*. Məsələn, *Biz onunla birgə işləyirik*.

14. *-lik* şəkilçisi ilə vəhdət ifadə edir. Məsələn, *Birlik dirilikdir*.

15. Mənsubiyyət şəkilçisi ilə qeyri-müəyyən əvəzlilik əmələ gətirir. Məsələn, *Biri məndən kömək istədi*.

Qeyri-müəyyən miqdar sayları. Azərbaycan dilində qeyri-müəyyən miqdar sayları əsasən *az, çox, çoxlu, xeyli, bir az, bir qədər, filan qədər* sözlərindən və yuvarlaq saylara *-larla², -larca²* şəkilçilərini artırmaqla yaranan saylardan ibarətdir. Bu sözlərin məzmununda qeyri-müəyyən kəmiyyət məfhumu vardır. Qeyri-müəyyən miqdar sayları quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur. Sadəsi bir kökdən ibarət olur. Belə saylara *az, çox, xeyli* sözləri aiddir. Yuvarlaq sayların sonuna *-larla², -larca²* şəkilçilərini artırmaqla düzəltmə qeyri-müəyyən miqdar sayları yaranır. Məsələn, *onlarla, onlarca, yüzlərlə, yüzlərcə* və s. Sayın bu növünün mürəkkəbi iki sözdən ibarət olan *bir az, bir qədər, o qədər, filan qədər* sözlərindən ibarətdir.

Qeyri-müəyyən miqdar sayları da cümlədə təyin olur. Məsələn, *Yalandan havaya bir neçə güllə atdı, ancaq heç nə tapa bilmədi. (İ.Şıxlı)*

Qeyd. Dilimizdə qeyri-müəyyən miqdar sayı adlandırdığımız *az, çox, çoxlu, xeyli, bir az* sözləri əşyaya aid olduqda say, hərəkətlə əlaqələndikdə isə zərf olur.

Kəsr sayları. *Tamın müəyyən hissəsini bildirən saylara kəsr sayları deyilir.* Başqa sözlə, bu saylar müəyyən miqdarın bir hissəsini bildirir. Bunlar da müəyyən miqdar saylarından əmələ gəlir. Lakin həm şəkil, həm mənaca onlardan fərqli olduqları üçün miqdar sayının ayrıca növü kimi nəzərdən keçirilir. Kəsr saylarını əmələ gətirmək üçün bütövü bildirən bir sayla hissəni bildirən başqa bir say birlikdə işlənir. Bütövü bildirən say öz şəklini dəyişərək ya *-dan, -dən*, ya da *-da, -də* şəkilçiləri ilə, hissə bildirən say isə heç bir dəyişikliyə

uğramadan, şəkilçisiz işlənir. Bütövü bildirən say əvvəl, hissə bildirən say isə sonra gəlir. Məsələn, *üçdən bir, yaxud üçdə bir, beşdən üç, yaxud beşdə üç*.

Sıra sayları. Sıra sayları müəyyən miqdar saylarının sonuna *-inci⁴, -nci⁴* şəkilçisini artırmaqla əmələ gəlir. Məsələn, *birinci, beşinci, altıncı* və s. Sıra sayları sifətlərə daha yaxındır. Bu yaxınlıq bir tərəfdən sıra saylarının sifətlərə məxsus *hansı?* sualına cavab verə bilməsi, digər tərəfdən özündən sonra gələn ismin cəm şəkilçisi qəbul etməsindən aydın görünür. Məsələn, *3-cü siniflər- hansı siniflər?*

Bu xüsusiyyətləri eynilə sifətlərdə də görmək mümkündür.

Dilimizdə miqdar saylarına nisbətən sıra sayları daha çox isimləşir, müstəqil işlənir və bu zaman onların hallanma, cəmlənmə qabiliyyəti müstəqil işlənən miqdar sayından daha çox müşahidə edilir. Məsələn, *üçüncü, üçüncünün, üçüncüyə, üçüncünü, üçüncüdə, üçüncüdən, üçüncülər* və s.

Sıra sayları insan təsəvvürü verdiyi zaman kim? sualına da cavab olur. Məsələn, *Üçüncü irəlidedir*. Tələb etdikləri suallara görə də sıra sayları miqdar saylarından fərqlənir. Belə ki, miqdar sayları *necə? nə qədər?* suallarından birinə cavab verdiyi halda, sıra sayları *neçənci? kim? və hansı?* suallarından birinə cavab verir.

Sayın quruluşca növləri. Saylar da digər nitq hissələri kimi, quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur. Sadə saylar yalnız bir kökdən ibarət olan saylardır. Sadə saylara *bir, iki, üç, dörd, beş, altı, yeddi, səkkiz, doqquz, on, iyirmi, otuz, qırx, əlli, altmış, yetmiş, səksən, doxsan, yüz, min, milyon, milyard, az, çox, xeyli* sayları daxildir. Düzəltmə saylara isə sadə quruluşlu müəyyən miqdar saylarının sonuna *-inci⁴*, yuvarlaq sayların sonuna *-larla², -larca²* şəkilçilərini artırmaqla yaranan saylar daxildir: *birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci, altıncı, yeddinci, səkkizinci, doqquzuncu, onuncu, iyirminci, otuzuncu, ...yüzüncü, mininci, milyonuncu, onlarla, yüzlərlə, minlərlə* və s.

Mürəkkəb sayların əmələ gəlməsində iki söz iştirak edir. Məsələn, *bir az, bir xeyli, çox az, bir qədər* və s. Dilçiliyimizdə tərkibi say adı ilə qeyd olunan sayların yaranmasında iki, üç, bəzən daha çox müəyyən miqdar sayı iştirak edir. Daha doğrusu, bir neçə miqdar sayı yanaşma yolu ilə birləşərək bir kəmiyyətin ifadə olunmasına xidmət edir. Məsələn, *min doqquz yüz səksən bir* və s. Bu cür sayları mürəkkəb deyil, tərkibi adlandırmaq ona görə doğrudur ki, artıq onlar mürəkkəb söz hüdudundan kənara çıxır. Belə sayların yaranmasında da bir qəribəlik var. Azərbaycan dilində təkliklər yüzlik, minlik və s.-dən əvvəl gəldikdə onun təyinedicisi kimi çıxış edir, onunla yanaşma əlaqəsinə girir. Məsələn, *beş yüz, beş min, beş milyon* və s. Onluq, yüzlik, münlik və s.-dən sonra gəldikdə isə sırf ifadə etdiyi kəmiyyəti bildirir və əvvəlki saylarla sanki tabesizlik yolu ilə bağlanır: *yüz beş (yüz və beş, yüz+beş), min beş yüz beş (min+beş yüz+beş)* və s.

Sayların sintaktik vəzifəsi sifəti xatırladır. Sifətlər kimi, saylar da, bir qayda olaraq, cümlədə təyin vəzifəsində dayanır. Məsələn, *İkinci bir qadın çığırtısı bu sədaya cavab verər, yatmış qonşuları oyadar.* (S.S.Axundov) Lakin isimləşdikdə cümlənin mübtədası və tamamlığı da ola bilər. Məsələn, *Biz ikimiz də bir-birimizi sevirik. Bayraq alıb hücum çəkir* 416. Say xəbər olmaq üçün xəbərlik şəkilçisi qəbul edir, lakin bu zaman saylıq xüsusiyyətindən tamamilə uzaqlaşır.

Saylar da sifətlər kimi isimləşə bilər. Sayın isimləşməsi dedikdə ismə məxsus qrammatik əlamətləri qəbul edərək onun suallarına cavab verməsi başa düşülür.

Sayların orfoqrafiyası. Sayların yazılışında müxtəlif formalardan istifadə edilir. Miqdar sayları həm hərfzlərlə, həm də rəqəmlə yazılır. Məsələn, *553 - beş yüz əlli üç, 12 - on iki.*

Mürəkkəb və tərkibi saylar ayrı yazılır. Məsələn, *bir az, bir qədər, yüz otuz doqquz* və s.

Şəkilçilər miqdar saylarının son sözüə artırılır. Miqdar sayları rəqəmlə yazıldıqda və ona müəyyən şəkilçi artırıldıqda,

rəqəmdən sonra defis qoyularaq şəkilçi yazılır. Sıra sayları rəqəmlə yazıldıqda defisdən sonra yalnız *-ci, -ci, -cu, -cü* şəkilçisi yazılır. Məsələn, *iyirmi altının-26-nın, on beşinci-15-ci* və s.

Saylar dilimizdə iki cür: ərəb və rum rəqəmlərindən istifadə etməklə yazılır.

Ərəb rəqəmləri on saydan ibarətdir: 0,1,2,3,4,5,6,7,8,9. Bu rəqəmlər ərəblərin adı ilə bağlı olsa da, əslində V əsrdə Hindistanda yaradılmışdır. X-XI əsrlərdə ərəblər tərəfindən Avropaya gətirildiyi üçün onların adı ilə bağlanmışdır. (5, səh.131)

Biz sayları ifadə etmək üçün indi də ərəb rəqəmlərindən istifadə edirik. Sayları ifadə etmək üçün rum (Roma) rəqəmlərindən də istifadə olunur. Bu rəqəmlər sıra saylarını bildirir. Sıra sayı rum rəqəmi ilə ifadə olunduqda heç bir şəkilçi işlənmir. Rum rəqəmləri cəmi yeddi işarədən ibarətdir:

<i>I</i> - 1	<i>C</i> - 100
<i>V</i> - 5	<i>D</i> - 500
<i>X</i> - 10	<i>M</i> - 1000
<i>L</i> - 50	

Bu rəqəmlər müxtəlif şəkildə birləşməklə ayrı-ayrı kəmiyyət ifadə olunur. Əgər kiçik rəqəm böyük rəqəmdən sonra gələrsə, onlar toplanır. Məsələn,

<i>VI</i> = <i>V</i> + <i>I</i> = 6	<i>LXXX</i> = <i>L</i> + <i>X</i> + <i>X</i> + <i>X</i> = 80
<i>VII</i> = <i>V</i> + <i>I</i> + <i>I</i> = 7	<i>CL</i> = <i>C</i> + <i>L</i> = 150
<i>VIII</i> = <i>V</i> + <i>I</i> + <i>I</i> + <i>I</i> = 8	<i>CLX</i> = <i>C</i> + <i>L</i> + <i>X</i> = 160
<i>XV</i> = <i>X</i> + <i>V</i> = 15	<i>DC</i> = <i>D</i> + <i>C</i> = 600
<i>XVI</i> = <i>X</i> + <i>V</i> + <i>I</i> = 16	<i>DCCC</i> = <i>D</i> + <i>C</i> + <i>C</i> + <i>C</i> = 800
<i>XVII</i> = <i>X</i> + <i>V</i> + <i>I</i> + <i>I</i> = 17	<i>MCCC</i> = <i>M</i> + <i>C</i> + <i>C</i> + <i>C</i> = 1300
<i>XVIII</i> = <i>X</i> + <i>V</i> + <i>I</i> + <i>I</i> + <i>I</i> = 18	<i>MD</i> = <i>M</i> + <i>D</i> = 1500
<i>XX</i> = <i>X</i> + <i>X</i> = 20	<i>MDC</i> = <i>M</i> + <i>D</i> + <i>C</i> = 1600
<i>LX</i> = <i>L</i> + <i>X</i> = 60	<i>MDCCC</i> = <i>M</i> + <i>D</i> + <i>C</i> + <i>C</i> + <i>C</i> = 1800
<i>LXX</i> = <i>L</i> + <i>X</i> + <i>X</i> = 70	

Kiçik rəqəm böyükdən əvvəl gəldikdə ondan çıxılır.
Məsələn, $IV=V-I=4$

$$IX=X-I=9$$

$$XL=L-X=40$$

$$XC=C-X=90$$

$$CD=D-C=400$$

$$CM=M-C=900$$

$$MCMLXXIX=M(1000)+CM(1000-100)+LXX(50+10+10)+IX(10-1)=1979$$

Kiçik rəqəm böyük rəqəmdən sonra yalnız üç dəfə, böyük rəqəmdən əvvəl isə bir dəfə işləyə bilər.

Dilimizdə sıra saylarını ifadə etmək üçün bəzən ərəb rəqəmlərindən də istifadə olunur. Bu zaman durğu işarələrindən aşağıdakı qaydada istifadə edilməlidir:

-Rəqəmdən sonra nöqtə qoyulur və sıra ilə gələn sözün ilk hərfi böyük yazılır: 1. *Ramiz Məmmədov*.

2. *Fikrət Əliyev*.

-Rəqəmdən sonra tire qoyulur və ümumi isim gəldikdə kiçik hərflə yazılır. Məsələn, 1 - *sadə cümlə*

2 - *mürəkkəb cümlə* və s.

-Rəqəmdən sonra mötərizə qoyulur və xüsusi isim gəlmirsə, kiçik hərflə yazılır: 1) *fel*

2) *zərf*

Qeyd. Dilimizdə bir sıra sözlər vardır ki, onların məzmununda kəmiyyət anlayışı ifadə olunur. Belə sözlərə *haftə (7 gün), ay (30 gün), il (365 gün), qərinə (33 il), əsr (100 il), şahı (5 qəpik), abbası (20 qəpik), ağac (təqribən 6-7 kilometrə bərabər uzunluq ölçüsü), mil (1 kilometr 850 metr), arşın (71 santimetr), gırvənkə (400 qram), çərək (dördü bir hissə), batman (8 kiloqram), misqal (42 qram), manat* və s. *misal göstərmək olar. Bu sözlərin bir qismi hazırda dilimizdə arxaikləşmişdir (şahı, abbası, ağac, mil, arşın, gırvənkə və s.). Belə sözlərin məzmununda kəmiyyət ölçü, miqdar anlayışı olsa da, onlar say deyil, isim hesab olunur.*

Əvəzlik əsas nitq hissəsi kimi

İsim, sifət, say və başqa nitq hissələrinin yerində işlənərək onların qrammatik əlamətlərini qəbul edən əsas nitq hissəsi əvəzlik adlanır.

Əsas nitq hissələri içərisində əvəzlik ümumi, mücərrəd məzmunla malik olması ilə fərqlənir. Əvəzliyin konkret lüğəvi mənası yoxdur. O, hansı nitq hissəsini əvəz edirsə, həmin nitq hissəsinin məzmununa və qrammatik mənasına uyğunlaşır. Buna görə də əvəzliyin mənası ancaq cümlə, mətn daxilində məlum olur. Əvəzlik üçün səciyyəvi olan cəhətlərdən biri də onun məzmununda şərtiliyin olmasıdır. Məsələn, *o* əvəzliyini bütün III şəxsə olan əşyalara, *necə* əvəzliyini bütün sifətlərə aid etmək olar. Bu sözlərin konkret hansı sözə aid edilməsi isə yalnız cümlə və mətn daxilində aydınlaşır. Əvəzliklərin özünəməxsus morfoloji əlaməti də yoxdur. Əvəzlik hansı nitq hissəsini əvəz edirsə, onun morfoloji əlamətlərini də qəbul edir. Məsələn, *isim* əvəz etdikdə *isim* kimi hallanır, cümlədə mübtədə və tamamlıq olur, xəbərlik şəkilçisi qəbul edərək cümlədə *isim* xəbər olur, *isim*in sualına cavab verir, sifəti əvəz etdikdə onun sualına cavab verir, əşya məzmunlu sözdən əvvəl gələrək, onunla yanaşı əlaqəsinə girir, cümlədə təyin olur və s.

Qeyd etmək lazımdır ki əvəzliklər daha çox adlarla bağlı bir nitq hissəsidir.

Hansı nitq hissəsini əvəz edə bilməsindən asılı olaraq, əvəzliyin fərqli mənə növləri formalaşır.

Müasir Azərbaycan dilində əvəzliklərin aşağıdakı növləri vardır: 1. Şəxs əvəzliyi. 2. İşarə əvəzliyi. 3. Sual əvəzliyi. 4. Qeyri-müəyyən əvəzlik. 5. Təyini əvəzliklər. 6. İnkə əvəzliyi. 7. Nisbi əvəzliklər.

Şəxs əvəzlikləri. *Şəxs əvəzlikləri şəxs anlayışını heç bir konkretlik bildirmədən, ümumi şəkildə ifadə edən əvəzliklərdir.*

Dilçilik kitablarında şəxs əvəzlilərinin məzmunu və forması əsas götürülməklə onları şərti olaraq üç yerə ayırmışlar: müəyyən şəxs əvəzliyi, yiyəlik şəxs əvəzliyi və qayıdış şəxs əvəzliyi. (2, səh. 98; 4, səh. 140)

Müəyyən şəxs əvəzliləri hər üç şəxsin tək və cəmini ümumi şəkildə bildirən *mən, biz, sən, siz, o, onlar* əvəzlilərindən ibarət müstəqil sözlərdir. Bunlardan *mən* I şəxsin təkini, *biz* I şəxsin cəmini, *sən* II şəxsin təkini, *siz* II şəxsin cəmini, *o* III şəxsin təkini, *onlar* III şəxsin cəmini bildirir. I şəxs danışanı, II şəxs dinləyəni, III şəxs isə haqqında danışılanı idadə edir. Ona görə də I və II şəxs bir qayda olaraq, canlı insan məzmunu ifadə edir, III şəxs isə həm canlı, həm də cansız varlıqları bildirə bilər. Lakin digər əvəzlilər kimi, şəxs əvəzlilərinin məzmununda da bir mücərrədlik, ümumilik var. Hər bir danışan şəxs *mən* deyərək özünü, *sən* deyərək dinləyəni ifadə edə bilər. Deməli, *mən, sən, biz, siz* əvəzliləri bütün insanlara aid edilə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, *biz və siz* sözləri cəm şəkilçiləri ilə də işlənir: *bizlər, sizlər*. Bu zaman əvəzliyin ifadə etdiyi mənada bir qədər konkretləşmə müşahidə edilir. Məsələn, *Bir qonaq gəl bizlərə*.

Müəyyən şəxs əvəzliləri ismi əvəz etdiyindən, ona məxsus olan bir sıra xüsusiyyətləri qəbul edir, yəni isim kimi hallanır, məhdud da olsa, xəbərlilik, kəmiyyət şəkilçisi qəbul edir, cümlədə ismin sintaktik vəzifələrini daşıyaraq mübtədə, tamamlıq, ismi xəbər olur.

Müəyyən şəxs əvəzliləri hallanarkən I şəxsin tək və cəmi yiyəlik halda *-in* əvəzinə *-im* şəkilçisi qəbul edir. Qalan hallarda heç bir fərq müşahidə edilmir:

<i>Adlıq h.</i>	<i>mən</i>	<i>sən</i>	<i>o</i>	<i>biz</i>	<i>siz</i>	<i>onlar</i>
<i>Yiyəlik h.</i>	<i>mənim</i>	<i>sənin</i>	<i>onun</i>	<i>bizim</i>	<i>sizin</i>	<i>onların</i>
<i>Yönlük h.</i>	<i>mənə</i>	<i>sənə</i>	<i>ona</i>	<i>bizə</i>	<i>sizə</i>	<i>onlara</i>
<i>Təsirlilik h.</i>	<i>məni</i>	<i>səni</i>	<i>onu</i>	<i>bizi</i>	<i>sizi</i>	<i>onları</i>
<i>Yerlik h.</i>	<i>məndə</i>	<i>səndə</i>	<i>onda</i>	<i>bizdə</i>	<i>sizdə</i>	<i>onlarda</i>
<i>Çıxışlıq h</i>	<i>məndən</i>	<i>səndən</i>	<i>ondan</i>	<i>bizdən</i>	<i>sizdən</i>	<i>onlardan</i>

Şəxs əvəzliləri ismə məxsus xəbərlilik şəkilçilərini məhdud şəkildə qəbul edir. Hər şəxs əvəzliyi yalnız həmin şəxsə mənsub xəbərlilik şəkilçisi ilə işləyə bilər: *mən-əm, sən-sən, o-dur, biz-ik, siz-siniz, onlar-durlar*. Hallandıqda digər şəxslərə uyğun xəbərlilik şəkilçisini də qəbul edir: *El bilir ki, sən mənimsən. (S.Vurğun) Kitab mənimdir. Məktub sənədir. Biz də sizdən*ik və s.

Müəyyən şəxs əvəzliləri isim kimi cümlədə mübtədə, tamamlıq, ismi xəbər olur. Məsələn, *Mən də ocaq qalayacam. (İ.Şıxlı) Mən onun haqqında çox eşitmişəm. (İ.Şıxlı) Mən sizi yaxşı başa düşürəm. (İ.Şıxlı) Nahaq yerə elə bilirik ki, bizdən əvvəl yaşayanlar axmaq olublar, ağıllı elə bir bizik. (M.İbrahimov)* və s.

Müəyyən şəxs əvəzliləri isimlərdən fərqli olaraq, cümlə daxilində özündən əvvəl təyin qəbul etmir və cümlənin təyinedici üzvü də ola bilmir. Çox az hallarda bu şəxs əvəzliləri təyin kimi işləyə bilər, daha dəqiq desək, yiyəlik halda olan *bizim, sizin* əvəzliləri isimlə işləyərkən mənsubiyyət şəkilçisi ixtisar edildikdə həmin ismin təyini kimi götürülür və *hansı?* sualına cavab olur. Birləşmənin ikinci tərəfi isə əşya məzmunlu uyğun cümlə üzvü olur: *Vurğunu da salar yada, düz ilqarlı bizim dağlar. (S.Vurğun) Sizin kənd çox gözəldir.*

Yiyəlik şəxs əvəzliyi. Şəxs əvəzlilərinin bu növü yiyəlik halda olan şəxs əvəzlilərinə *-ki, -ki, -ku, -kü* şəkilçilərini artırmaqla yaranır: *mənimki, səninki, onunku...* Bu əvəzlilər mənsub əşya anlayışını ifadə etməklə bərabər, əşyanın hansı şəxsə aidliyini də nəzərə çatdırır. Bu əvəzlilərin qəbul etdiyi *-ki⁴* şəkilçisi sanki əvvəldən məlum olan əşyanı ifadə edir və bəzən cümlənin məzmununa əsasən əşyanı müəyyənləşdirmək olur: *Bizimki belə gətirdi. - Bizim taleyimiz belə gətirdi.*

Yiyəlik şəxs əvəzliləri də hallanır, cəmlənir və cümlədə əşya məzmunlu üzv olur. Belə əvəzlilər öz məzmununda subyektin malik olduğu obyektə də ümumi

şəkildə ifadə edir. Məsələn, **Bizimkilər düşməyə qalib gəldilər.**

Qeyd etmək lazımdır ki, *-kı, -ki, -ku, -kü* şəkilçisi yiyəlik halda ola bilən hər bir sözə artırılmaqla, həm subyekt, həm də qeyri-müəyyən bir obyekt məzmunu bildirir.

Qayıdış şəxs əvəzliyi. Diilməz qayıdış şəxs əvəzliyi öz təyin əvəzliyinə bütün şəxslər üzrə mənsubiyyət şəkilçiləri artırmaqla düzəlir. Belə ki, *öz* sözünə müvafiq olaraq *-üm, -ümüz, -ün, -ünüz, -ü, -ləri* mənsubiyyət şəkilçilərini artırmaqla I, II, III şəxsin tək və cəmini bildirən qayıdış şəxs əvəzlilikləri əmələ gəlir: *özüm, özümüz, özün, özünüz, özü, özləri*. Qayıdış şəxs əvəzlilikləri də şəxs məzmunu ifadə edərək, ismin bir sıra xüsusiyyətlərini qazanmışdır. Daşdıqları vəzifə və ifadə etdikləri məzmunu görə bu sözlərdən dilimizdə çox geniş şəkildə istifadə edilir. Bu əvəzlilər də isim kimi hallanır:

<i>Özüm</i>	<i>özümün</i>	<i>özümə</i>	<i>özümü</i>	<i>özümdə</i>	<i>özümdən</i>
<i>özün</i>	<i>özünün</i>	<i>özünə</i>	<i>özünü</i>	<i>özündə</i>	<i>özündən</i>
<i>özü</i>	<i>özünün</i>	<i>özünə</i>	<i>özünü</i>	<i>özündə</i>	<i>özündən</i>
<i>özümüz</i>	<i>özümüzün</i>	<i>özümüza</i>	<i>özümüzü</i>	<i>özümüzdə</i>	<i>özümüzdən</i>
<i>özünüz</i>	<i>özünüzün</i>	<i>özünüza</i>	<i>özünüzü</i>	<i>özünüzdə</i>	<i>özünüzdən</i>
<i>özləri</i>	<i>özlərinin</i>	<i>özlərinə</i>	<i>özlərini</i>	<i>özlərində</i>	<i>özlərindən</i>

Göründüyü kimi, II və III şəxsin təkini bildirən *özüm* və *özü* əvəzlilikləri hallanarkən eyni fonetik tərkibə malik olur. Onları fərqləndirmək üçün əvvəlinə yiyəlik halda olan müəyyən şəxs əvəzliyi artırmaq lazımdır. **Özünü görməliyəm - Sənin özünü görməliyəm və ya Onun özünü görməliyəm.**

Bu əvəzlilər adlıq halda işlənərkən subyektini bildirib mübtədə olur. Yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq hallarında işləndiyi zaman tamamlıq, xəbər şəkilçisi qəbul etdikdə xəbər vəzifəsi daşıyır. Məsələn, *Atları açın, dincəlsinlər, özümüz də nəfəsimizi dəyərk.* (İ.Şıxlı) *İndi ki belə oldu, özünü gözlə.* (İ.Şıxlı) *Əşraf əli ilə tüstünü özündən uzaqlaşdırdı.* (İ.Şıxlı) *Günahkar özüməm.* (İ.Şıxlı)

Qayıdış şəxs əvəzlilikləri subyektlə birlikdə işlənərək onu daha da konkretləşdirir və onunla birlikdə cümlənin mürəkkəb üzvü olur. Məsələn, **Mən özüm onun cəzasını verərəm. Tapşırığı sən özün yazmamısan** və s.

Bəzən *öz* sözü mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənməsinə baxmayaraq, *də* bağlayıcısı ilə birlikdə *özü də* şəklində mürəkkəb bağlayıcı əmələ gətirir. Belə halda *özü də* sözü şəxs bildirmir, *həm də* bağlayıcısının məzmununu ifadə edir, qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərini əlaqələndirməkdə mühüm rol oynayır. Məsələn, *Onun çoxlu kitabları vardı, özü də çox qiymətli və nadir kitabları.*

İşarə əvəzlilikləri əşyaya ümumi şəkildə işarə edən əvəzliliklərdir. Mənşə etibarilə şəxs əvəzliliklərindən daha qədimdir. Ədəbi dilimizdə ən çox işlədilən işarə əvəzlilikləri bunlardır: *bu, o, belə, elə, həmin, həmə.* Bu əvəzlilərdən *bu, belə, həmin* sözləri nisbətən yaxını, *o, elə, həmə* sözləri isə nisbətən uzağı ifadə edir. Dilimizdə işarə əvəzlilikləri isimlərin əvvəlinə əlavə edilməklə həmin ismi müəyyən edir, lakin onu sifət kimi əlamət və keyfiyyət cəhətindən deyil, başqa cəhətdən – aydınlaşdırmaq, seçmək və müəyyənləşdirmək cəhətindən izah edir. Buna görə də işarə əvəzlilikləri əksər halda bu və ya digər bir sözün təyinedicisi vəzifəsini daşıyır. Məsələn, *Bizə bu nazlı aləm görünərdi qaranlıq, Gözəl çalışmasaydıq, gözəl yaşamasaydıq.* (M. Müşfiq)

O, bu işarə əvəzlilikləri isimləşərək hallanır və cümlədə əşya məzmunlu üzv yerində işlənir. Məsələn, **O dedi, bu dinlədi, bu dedi, o təsdiqlədi.**

İsimləşərək adlıq halda dayanan *o, bu* işarə əvəzlilikləri cümlədə mübtədə vəzifəsini yerinə yetirir. Bu zaman onun təyin olmadığını nəzərə çatdırmaq üçün vergüldən istifadə olunur. *O, kitabı götürdü.*-cümləsində vergül *o* əvəzliyinin mübtədə olduğunu nəzərə çatdırır. Əgər vergülü qoymasaq, cümlənin məzmunu, *o* əvəzliyinin sintaktik vəzifəsi tam dəyişər və təyin olar. *O kitabı götürdü.-hansı kitabı-o kitabı.*

İsmləşərək mübtədə vəzifəsini icra edən *o, bu* işarə əvəzlilərindən sonra *fel* və köməkçi nitq hissələri gəldikdə vergül qoyulmur.

Sual əvəzliləri sual məqsədi ilə işlədilən sözlərdir. Bütün nitq hissələrinin sualları sual əvəzlilərinə daxildir. Sual əvəzliyi hansı nitq hissəsinə mənsubdursa, həmin nitq hissəsinin əlamətlərini daşıyır, cümlədə onun vəzifəsini icra edir, cümlə daxilində müəyyən bir şəxsi, predmeti, əlamət və kəmiyyəti sual tərzində yenə də ümumi halda bildirir. Bu əvəzlilər eyni cümlə daxilində heç bir nitq hissəsinə tamamilə əvəz edə bilmir. Onların işləndiyi cümlədən sonra ikinci bir cümlənin, cavab cümləsinin gəlməsi tələb olunur. Həmin cavab cümləsində sual əvəzliyinin yerini tuta bilən bir söz olmalıdır.

Azərbaycan dilində işlənən əsas sual əvəzliləri bunlardır: *kim, nə, hara, hansı, haçan, neçə, necə, nə cür və s.* Bunlardan başqa, *nə* sözü vasitəsilə *nə vaxt, nə zaman, nə cür, nə üçün, nə qədər, nə səbəbə və s.* mürəkkəb sual əvəzliləri də əmələ gəlir. Məsələn, *Mən hara getməliyəm, cənab müəllim? (İ.Şıxlı) Nə üçün məktubla maraqlanırsınız? (İ.Şıxlı) Niyə susursunuz? (İ.Şıxlı) Onu kim bu hala salmışdı? (İ.Şıxlı) Mənə nə nə xeyir verə bilərsən, kişi? (İ. Şıxlı) Bax gör necə keçədir? (İ.Şıxlı)* və s.

Kim, nə, hara, hansı, neçənci sual əvəzliləri cəmlənir və hallanır: *kimlər, kimlərin, kimlərə, kimləri, kimlərdə, kimlərdən, nələr, nələrin, nələrə, nələri, nələrdə, nələrdən, haralar, haraların, haralara, haraları, haralarda, haralardan, hansılar, hansıların, hansılara, hansıları, hansılarda, hansılardan, neçəncilər, neçəncilərin, neçəncilərə, neçənciləri, neçəncilərdə, neçəncilərdən.*

Sual əvəzliləri sual cümlələrinin yaranmasında mühüm rol oynayır.

Qeyri-müəyyən əvəzlilər qeyri-müəyyən şəxsi, əşyanı bildirən sözlərdir. Qeyri-müəyyən əvəzlilər *kim, nə, bir, kəs, hər* sözlərinə müxtəlif köməkçi söz, şəkilçi və ədat

artırılması ilə yaranır: *kimi, kimisi, kim isə, kimsə, hər kim, nə isə, nəşə, hər nə, hər nə isə, biri, birisi, hər biri, hər birisi, bir şey, hər şey, hər kəs, bir kəs, hərə, hamı, hamısı, bəzisi, bəziləri, neçəsi, neçələri* və s.

Qeyri-müəyyən əvəzlilərin əksəriyyəti hallana bilir. *Məsələn, kimi, kiminin, kiminə, kimini, kimində, kimindən, biri, birinin, birinə, birini, birində, birindən, hamı, hamının, hamıya, hamını, hamıda, hamıdan* və s. *İsə (-sə)* ədatının artırılması ilə yaranan qeyri-müəyyən əvəzlilər hallanarkən hal şəkilçisi bu ədatdan əvvəl artırılır: *nəşə, nəyinsə, nəyəşə, nəyisə, nədəşə, nədənsə, kim isə, kimin isə, kimə isə, kimi isə, kimdə isə, kimdən isə* və s.

Qeyri-müəyyən əvəzlilərdən bəziləri mənsubiyyətə görə dəyişərək işlənir: *hərəmiz, hərəniz, hərəsi, bəzisi, bəziləri* və s.

Qeyri-müəyyən əvəzlilər ismi əvəz etdiyindən cümlədə də onun vəzifəsini daşıyır, mübtədə və tamamlıq, az hallarda da xəbər olur. **Kimi kitab oxuyur, kimi təzə qəzet və jurnalları gözdən keçirir, kimi də gərgin əməkdən sonra divanda oturub dincəldirdi. (S.Qədirzadə) Kamil nədənsə o qızı unuda bilmirdi. (S.Qədirzadə) Hamımız onun dərdlərini, yaralarını duyur və onun halına ürəkdən ağlayırıq. (M.İbrahimov) Hərə öz tütəyini götürüb aparıb. (C.Məmmədquluzadə) Bu hamını təşvişə saldı. (S.Qədirzadə) Hər kəs yüz il yaşamasa, günah onun özündədir. (O.Sarıvəlli) Hər kimdir, çağır gəlsin içəri. (Ə.Haqverdiyev)**

Təyini əvəzlilər cümlədə isimlərdən əvvəl gələrək, onları təyin edən sözlərdir. Təyini əvəzlilərə *öz, bütün, hər, hər bir, filan, eyni, bəzi* və s. sözlər daxildir. Bu əvəzlilərdən *öz* əvəzliyi səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə digərlərindən seçilir. Digər təyini əvəzlilər kimi, isimdən əvvəl gələrək hansı sualına cavab verib, onu təyin etsə də, heç vaxt müstəqil cümlə üzvü olmur. Özündən sonra işlənən mənsubiyyət şəkilçili sözlə birlikdə II növ təyini söz birləşməsi əmələ gətirir və əşya

məzmunlu cümlə üzvü olur. Məsələn, *Xavər ona öz keçmiş günlərindən danışır, necə onun yolunu gözlədiyini və nələr düşündüyünü nağil edirdi. (M.İbrahimov)* Bu söz mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək təyinatını dəyişir, şəxs məzmunu ifadə etməklə qayıdış şəxs əvəzliyini əmələ gətirir. Bu zaman cümlədə ismi əvəz edərək əşya məzmunlu üzv yerində dayanır. Məsələn, *Özüm də bilmirəm bu axşam nədən, Şeirdən sənətdən uzaq kimiyəm. (S.Vurğun) Tüfəngi alıb kəndliyə verdi, tapançanı özü götürdü. (M.Hüseyn)*

Hər, bütün, filan, eyni, bəzi sözləri cümlədə isimdən əvvəl gələrək onu təyin edir. Məsələn, *Hər aşıqın dövranı var, hər bir bağın bağbanı var. (M.Rahim)* Bu söz hər iki ağızdan eyni anda çıxdı. *(M.Hüseyn)* *Filan* məsələ barəsində biz hələ çox danışmalı idik. *(C. Məmmədquluzadə)*

İnkər əvəzlilikləri dilimizdə böyük işlənmə tezliyinə malik olub heç sözünün *kim, kəs, nə, bir, şey* sözləri ilə birləşməsindən əmələ gəlir: *Heç kim, heç kəs, heç biri, heç nə, heç bir şey, heç bir kimsə.* İnkər əvəzlilikləri isimlər kimi bütün hallarda işlənir. *Məsələn, heç kim, heç kimin, heç kimə, heç kimi, heç kimdə, heç kimdən.*

Nisbi əvəzliliklər sual əvəzliliklərindən sintaktik funksiyasına görə fərqlənir. Onların morfoloji adı nisbi əvəzlik, sintaktik adı isə bağlayıcı sözdür. Bu əvəzliliklər mənşəyinə görə sual əvəzliliklərindən törəmişdir. Bunlar tabeli mürəkkəb cümlədə işlənilib, komponentlərin bir-birinə bağlanması kömək edir. Müasir Azərbaycan ədəbi diliində aşağıdakı nisbi əvəzliliklər işlənməkdədir: *kim (ki), nə (ki), hər kim (ki), hər nə (ki), nə vaxt (ki), haçan (ki), hansı (ki), nə qədər (ki)* və s. Məsələn, *Necə ki deyirəm, eləcə də fəhlələrə xəbər aparın. (M.S.Ordubadi)* *Nə zaman ki oğlunun getdiyi dörd il oldu, Məktubları kəsildi, gəlmədi tətillə oldu. (Ə.Kərim)*

Əvəzliliklərin quruluşca iki növü vardır: sadə və mürəkkəb. *Mən, sən, o, bu, bütün və s.* sadə, *nə üçün, heç kim, hər kəs və s.* isə mürəkkəb əvəzliliklərdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əvəzliliklər daha çox adlarla bağlı bir nitq hissəsidir.

Əvəzliliklərin dəyişilməsi və başqa nitq hissələri ilə əlaqəsi.

Əvəzliliklərin bir qismi isimlər kimi hallanır, bir hissəsi hallanmır. Bir hissəsi isimlər kimi cəm şəkilçisi qəbul edir, bir qismi cəmlənmir. Bunların bir qismi yalnız şəxs bildirdiyi halda, bir qismi həm şəxs, həm də başqa əşya bildirir və s.

Başqa nitq hissəsi ilə əlaqəsinə, onları əvəz etməsinə görə əvəzlilikləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

Əvəzlik-isim: *mən, sən, o, biz siz, onlar, özüm, kim, nə, heç kim, heç nə biri, birisi, hərə, hamı.*

Əvəzlik-sifət: *bu, o, belə, elə, bəzi, hansı, nəyə, nə cür, heç bir, hər bir.*

Əvəzlik-zərf: *nəyə, nə cür, hara, bura, ora, nə qədər, nə vaxt, nə üçün, nəyə görə, nədən ötrü və s.*

Fel əsas nitq hissəsi kimi

Fel əşyanın iş və hərəkətini bildiren bir nitq hissəsidir. Məsələn, *Tüfəngi döşəyin üstünə qoymuşdu. (İ.Şıxlı)* *Əşrafın ağ bənizi daha da ağarmışdı. (İ.Şıxlı)* *Cahandar ağa özü atın belinə qalxdı. (İ.Şıxlı)* və s.

Azərbaycan dilinə məxsus nitq hissələri içərisində fel özünün tarixinin qədimliyi, milliliyi və qrammatik kateqoriyalarının zənginliyinə görə birinci yerdə durur. Ümumiyyətlə, dilimizdə qrammatik kateqoriyalarına görə zəngin olan iki nitq hissəsi diqqəti cəlb edir ki, bunlardan biri isim, digəri isə feldir. Lakin ismə məxsus qrammatik kateqoriyalar təkcə ismi əhatə etməklə məhdudlaşmır, adlar qrupuna daxil olan digər nitq hissələrinə də aid olur. Felə məxsus qrammatik kateqoriyalar isə yalnız bu nitq hissəsi üçün

xarakterikdir. Dilimizdə fel üçün səciyyəvi olan aşağıdakı cəhətlər var:

1. *Fellərin iş görəni, işi icra edəni olur.*
2. *Fellər təsdiq və inkar olur.*
3. *Fellər təsirli və təsirsiz olur.*
4. *Fellərdə növ kateqoriyası var.*
5. *Fellərdə zaman kateqoriyası var.*
6. *Fellərdə şəxs kateqoriyası var.*
7. *Fellərin təsriflənən və təsriflənməyən formaları var.*

Azərbaycan dilinin felləri zəngin lüğəvi məna növlərinə malikdir. Bunlara aşağıdakıları misal göstərmək olar:

İş felləri: qazmaq, yazmaq, tikmək, sökmək, hörmək, boğmaq və s.

Hərəkət felləri: getmək, gəlmək, yüyürmək, qaçmaq, uçmaq, yola düşmək və s.

Təfəkkür felləri: düşünmək, anlamaq, dərk etmək, başa düşmək, fikrindən keçirmək və s.

Nitq felləri: danışmaq, dillənmək, dilə gəlmək, qışqırmaq, çığırmaq, söyləmək, boşboğazlıq etmək və s.

Görmə felləri: baxmaq, nəzər salmaq, seyr etmək, seyrə dalmaq və s.

Eşitmə felləri: eşitmək, dinləmək, qulaq asmaq, qulaq vermək, qulaqardına vurmaq və s.

Hal-vəziyyət felləri: ağarmaq, qorxmaq, xəstələnmək, sağalmaq, kökəlmək, sevinmək, arıqlamaq və s.

Fellərin quruluşca növləri. Fellər quruluşuna görə 3 qrupa bölünür: 1. Sadə; 2. Düzəltmə; 3. Mürəkkəb fellər.

Yalnız bir kökdən ibarət olan fellərə sadə fel deyilir. Yazmaq, yatmaq, getmək, almaq, oxumaq, gəlmək, baxmaq, gülmək, görmək kimi fellər sadə quruluşludur. Dilimizdəki bütün sadə fellər yalnız milli sözlərdir, sadə fellər, adətən, azhecalı (bir, ikihecalı) olur.

Düzəltmə fellər həm sadə, həm də düzəltmə sözlərə sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla düzəlir. Həmin şəkilçilər ya adlara, ya da fellərin özünə artırılır.

Azərbaycan dilində adlardan fel düzəltmək üçün aşağıdakı şəkilçilərdən istifadə olunur:

-la² şəkilçisi: *duzla(maq), başla(maq), izlə(mək), gözlə(mək), təmizlə(mək), qarala(maq), yağla(maq)* və s.

-laş² şəkilçisi: *vidalaş(maq), abadlaş(maq), sözləş(mək), yaxşılaş(maq), dilləş(mək)* və s.

-lan² şəkilçisi: *dillən(mək), kədərlən(mək), qanadlan(maq), fərəhlən(mək), arxalan(maq), şadlan(maq)* və s.

-ar² şəkilçisi: *ağar(maq), göyər(mək), közər(mək), yaşar(maq), otar(maq), bozar(maq)* və s.

-al² (-l) şəkilçisi: *düzəl(mək), kökəl(mək), boşal(maq), qaral(maq), çoxal(maq), genəl(mək), daral(maq)* və s.

-t⁴ şəkilçisi: *bərki(mək), turşu(maq), yavaş(maq), ləngi(mək)* və s.

-a² şəkilçisi: *yaşa(maq), qana(maq), ələ(mək)* və s.

-ilda⁴ şəkilçisi: *tappıl(maq), gurulda(maq), guppulda(maq), nərildə(mək)* və s.

Bundan başqa, dilimizdə aşağıdakı qeyri-məhsuldar feldüzəldən şəkilçilər də vardır ki, onlar həm adlardan, həm də feldən fel düzəldir:

-sa²; -si, -sin, -sin şəkilçiləri: *susa(maq), qəribə(mək), diksin(mək), qaxsı(maq)* və s. (1, səh. 69)

-imsə, ümsə şəkilçisi: *mənimsə(mək), gülümsə(mək), dadımsa(maq)* və s.

-an² şəkilçisi: *dadan(maq), hoppən(maq), gücən(mək)* və s.

-xa, -xala, -ala, -ələ, -ux şəkilçisi: *ovxa(maq), ovxala(maq), yaxxala(maq), didələ(mək), qovala(maq), səpələ(mək), çözələ(mək), durux(maq), dolux(maq), solux(maq)* və s.

-aş² şəkilçisi: *yanaş(maq), öcəş(mək)* və s.

-*ırğa* şəkilçisi: *yadırğa(maq)* və s.

-*ən* şəkilçisi: *gücən(mək)* və s.

-*qun* şəkilçisi: *udqun(maq)* və s.

-*ik*, -*ük* şəkilçisi: *gəcik(mək)*, *döyük(mək)* və s.

Dilçilik kitablarında aşağıdakı şəkilçilər feldən fel düzəldən şəkilçilər kimi qeyd olunur:

-*it*⁴ şəkilçisi: *aparıl(maq)*, *səpil(mək)*, *pozul(maq)*, *süzül(mək)* və s.

-*dır*⁴ şəkilçisi: *çatdır(maq)*, *gəzdir(mək)*, *dondur(maq)*, *öldür(mək)* və s.

-*ış*⁴ şəkilçisi: *qaçış(maq)*, *deyiş(mək)*, *görüş(mək)*, *vuruş(maq)* və s.

-*ın*⁴ şəkilçisi: *çəkin(mək)*, *daşın(maq)*, *yolun(maq)*, *deyin(mək)* və s.

-*ıt*⁴ şəkilçisi: *axıt(maq)*, *qorxut(maq)*, *çürüt(mək)*, *ləngit(mək)*, *bərkət(mək)* və s.

-*ır*⁴ şəkilçisi: *qaçır(maq)*, *bişir(mək)*, *doyur(maq)*, *keçir(mək)*, *bitir(mək)* və s.

-*ar*² şəkilçisi: *qopar(maq)*, *çıxar(maq)* və s.

Mürəkkəb fellər iki və daha artıq sözün birləşməsindən yaranır. İsim, sifət və zərflərdən fərqli olaraq, mürəkkəb fellər, demək olar ki, bitişik yazılır. Bir neçə söz istisnadır: *sağollaşmaq*, *xudahafizləşmək*, *istiotlamaq*, *xoşhallanmaq*.

Mürəkkəb fellər daha çox aşağıdakı yollarla yaranır:

1.Yaxın və ya əksmənalı fellərin birləşməsindən. Bu zaman, adətən, birinci fel -*ib*⁴ şəkilçisi ilə işlənir: *gəzib-dolaşmaq*, *yazıb-pozmaq*, *əsib-coşmaq*, *küsüb-barışmaq*, *atılıb-düşmək* və s. Belə fellərin hər iki tərəfi eyni zamanda qrammatik cəhətdən dəyişə bilər: *gəzir-dolaşır*, *yazır-pozur*, *əsir-coşur*, *küsür-barışır*, *atılır-düşür* və s. Bu cür mürəkkəb fellər defislə yazılır.

2.Mürəkkəb fellərin başqa bir qismi *etmək*, *eləmək*, *olmaq* köməkçi fellərini digər hissələri artırmaqla, eləcə də -*a*² (-*ya*²) şəkilçisini qəbul etmiş felə *bilmək* sözünü

artırmaqla düzəlir: *qəm etmək*, *qohum olmaq*, *xəstə olmaq*, *yaza bilmək*, *oxuya bilmək* və s. Belə fellərin birinci tərəfi qrammatik cəhətdən dəyişə bilmir, yalnız ikinci tərəfi dəyişir: *qohum olacağım*, *yaza bilmədim*. Bu yolla yaranan fellər ayrı yazılır. **Onlara tərkibi fellər də deyilir.**

3.Mürəkkəb fellərin bir qrupunu isə feli frazeoloji vahidlər təşkil edir ki, onlar da mürəkkəb fel hesab olunur: *qulaq asmaq*, *başə düşmək*, *başə salmaq*, *gözdən düşmək* və s.

Fellər hərəkətin icra edilib-edilmədiyinə görə təsdiq və inkarda olur. Hərəkətin icra edildiyini və ya ediləcəyini bildiren fellərə təsdiq fellər deyilir. Məsələn, *oxuyur*, *gələcək*, *qorumaq*, *qaçanda* və s. Təsdiq felləri əmələ gətirmək üçün heç bir şəkilçidən istifadə edilmir, yəni inkar şəkilçisi olmayan hər bir fel özlüyündə təsdiqdə sayılır. İnkar fellər təsdiq fellərin kökünə və ya başlanğıc formasına -*ma*² şəkilçisi, bəzən də *deyil* inkar hissəciyi artırılmaqla düzəlir: *almadı*, *satmayacaq*, *sənəsi deyil*, *kəsməli deyilik* və s. Felin indiki və qeyri-qəti gələcək zamanlarında -*ma*² inkar şəkilçisinin saiti düşür. *Baxmayır-baxmır*, *qaçmayır-qaçmır* *oxumayar-oxumaz* və s.

Fellərə xas olan cəhətlərdən biri ismin müxtəlif hallarında olan sözlərlə (yiyəlik haldan başqa) əlaqələndirən onları özündən asılı vəziyyətə salmaqdır. Bu zaman təsir göstərdiyi obyektə əlaqə formasından asılı olaraq fellər iki cür olur: təsirli və təsirsiz fellər. Əgər fel özündən asılı olan, yəni idarə etdiyi sözün təsirlik halında olmasını tələb edərsə, belə fellərə təsirli fellər deyilir. Başqa sözlə, təsirli fellər obyektə birbaşa əlaqələndirir. Məsələn, *məktubu oxumaq*, *dərsi öyrənmək*, *vətəni sevmək*, *yeməyi yemək* və s. Əgər fel özündən asılı olan, idarə etdiyi sözün təsirlik haldan qeyri digər hallarda olmasını tələb edərsə, əşya ilə birbaşa deyil, dolay yolla əlaqələndirərsə, belə fellərə təsirsiz fellər deyilir. Məsələn, *filmə baxmaq*, *stulda oturmaq*, *evə gəlmək* və s. Dilimizdə elə fellər də vardır ki, omonimlik xüsusiyyətinə malik olmaqla həm təsirli, həm də təsirsiz fel kimi çıxış edir. Məsələn, *gülü üzmək* (təsirli), *suda*

üzmək (təsirsiz), kitab oxumaq (təsirli), məktəbdə oxumaq (təsirsiz) və s.

Təsirli felləri təsirsizə, eləcə də təsirsiz felləri təsirliyə çevirmək üçün dilimizdə aşağıdakı şəkilçilərdən istifadə olunur:

-dir⁴ (-t) şəkilçisi: *gülmək-güldürmək, oturmaq-oturmaq və s.*

-ir⁴ şəkilçisi: *qaçmaq-qaçırmaq, uçmaq-uçurmaq, bitmək-bitirmək, köçmək-köçürmək və s.*

-it⁴ (-t) şəkilçisi: *axmaq-axıtmaq, böyümək-böyütmək, ürkmək-ürkütmək və s.*

-uz (-ğuz) şəkilçisi: *qorxmaq-qorxuzmaq, durmaq-durğuzmaq və s.*

-ar² şəkilçisi: *qopmaq-qoparmaq, çıxmaq-çıxarmaq və s.*

-dar² şəkilçisi: *dönmək-döndərmək, çönmək-çöndərmək və s.*

Aşağıdakı şəkilçilər isə təsirli felləri təsirsizə çevirir:

-it⁴ şəkilçisi: *açmaq-açılmaq, yazmaq-yazılmaq, geymək-geyilmək, döymək-döyülmək və s.*

-it⁴ şəkilçisi: *kəsmək-kəsişmək, vurmaq-vuruşmaq, tapmaq-tapışmaq, görmək-görüşmək, demək-deyişmək və s.*

-in⁴ şəkilçisi: *demək-deyinmək, çəkmək-çəkinmək, döymək-döyünmək, daşmaq-daşınmaq və s.*

Elə fellər var ki, leksik mənalarını saxlamaqla eyni zamanda həm təsirli, həm təsirsiz fellər kimi çıxış edir. Bunlar ikili xarakterli fellər sayılır. *Məsələn, keçmək (küçəni) - təsirli, keçmək (küçədən) - təsirsiz, aşmaq (dağdan) - təsirsiz, aşmaq (dağı) - təsirli və s.*

Fellərin qrammatik mənə növləri hərəkətlə obyekt, hərəkətlə subyekt, subyektlə obyekt arasındakı əlaqə və münasibəti ifadə edir. Felin qrammatik mənə növləri bunlardır:

1. Məlum möv – iş görən qrammatik cəhətdən məlum olur. Məlum növün xüsusi şəkilçisi yoxdur. Adi

vəziyyətdə bütün fellər məlum növdə hesab olunur. Məlum növ fellər həm təsirli, həm də təsirsiz olur: *Qapını açdım. Pəncərədən baxdım.* Digər növlərdən fərqli olaraq, quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb ola bilər. Məsələn, *Kitabı oxudum. (sadə), Havalər istiləşdi. (düzəltmə), Ağalar mey nuş edir, Danışır-gülüşürlər. (mürəkkəb).*

2. Məchul növ – bu növ fellərdə subyekt məlum olmur. Felin məchul növü təsirli fellərə **-it⁴, -in⁴ (-n)** şəkilçilərini artırmaqla düzəlir: *Məktub ünvanə çatdırıldı. Yüklə vaqona daşındı.* Məchul növ fellər təsirlidən düzəlsə də, nəticədə təsirsiz olur.
3. Qayıdış növ – bu növ fellərdə subyekt işi öz üzərində icra edir. Bu növdə subyekt və obyekt eyni şəxs olur. Qayıdış növ, təsirli fellərə **-it⁴, -in⁴ (-n)** şəkilçiləri artırmaqla düzəlir: *Duman çəkildi. Uşaq paltosunu geyindi.* Qayıdış növ fellər nəticə etibarilə təsirsiz olur. İstisna hal kimi *geyindi* və *soyundu* felləri qayıdış növdə olsa da, təsirlidən düzəlib təsirli də qalır.
4. Şəxssiz növ məchul növə bənzəyir. Hər iki növdə işin icraçısı məlum olmur. Hər ikisi eyni şəkilçilərlə yaranır. Hər ikisi yarandıqdan sonra təsirsiz olur. Lakin məchul növ təsirli, şəxssiz növ isə təsirsiz fellərdən yaranır. Şəxssiz fellər işlənən cümlənin mübtədası olmur, onu bərpa etmək də qeyri-mümkündür. Məchul növ fellərin işləndiyi cümlələrdə subyekt obyektə əvəzlənir və nəticədə cümlə cütlərkibli olur. Şəxssiz fellər təsirsiz fellərə **-it⁴, az-az** hallarda isə **-in⁴** şəkilçisini artırmaqla düzəlir və yenə də təsirsiz olaraq qalır. Şəxssiz fellər yalnız III şəxsin təkində olur. Daha çox rast gəlinənləri aşağıdakılardır: *yanaşılmaq, baxılmaq, təsadüf olunmaq, rast gəlinmək, toxunulmaq, söz verilmək, nəzər salınmaq və s.*

5. İcbar növ fellərdə iş bir şəxsin təhriki ilə başqasına gördürülür. Bu növ fellərdə işi və hadisəni danışan yox, başqa bir şəxs icra edir. İcbar növ fellər təsirli fellərə *-dir⁴*, *-t* şəkilçilərini artırmaqla düzəlir və təsirli olaraq da qalır: *Yazını yazdırdım. Yüku fəhlələrə daşıtdıq* və s. İcbar növ fellər təsirli olduqları üçün sonradan məchul növün də şəkilçisini qəbul edə bilir və bu zaman o, məchul növ hesab edilir. Məsələn, *yazdır-ıl (maq)*, *sildir-il (mək)*, *qazdır-ıl (maq)* və s.
6. Qarşılıq-birgəlik növ – bu növ fellərdə hərəkət iki və daha çox şəxs tərəfindən icra edilir. İş ya qarşılıqlı şəkildə, ya da birgə, eyni vaxtda görülməlidir. Bu növ fellər *-ış⁴* (*-ş*) şəkilçisi ilə düzəlir. Məsələn, *vuruşmaq*, *ağlaşmaq*, *deyişmək*, *tutaşmaq*, *qabaqlaşmaq*, *mələşmək* və s.

Felin zamanları. Fellərin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də zamana görə dəyişməsidir. Felin zamanlarını müəyyənləşdirərkən əsas meyar danışılan vaxt götürülür. Felin 3 zamanı vardır: 1. Keçmiş zaman; 2. İndiki zaman; 3. Gələcək zaman.

Keçmiş zaman hərəkətin keçmişdə, yəni danışılan vaxta qədər icra olunub-olunmadığını bildirir. Keçmiş zamanın iki növü var:

1. Şühudi keçmiş hərəkətin icrasını şahidlik yolu ilə başa çatdığını bildirir. Şühudi keçmiş zaman fellərin kökünə və ya başlanğıc formasına *-di⁴* şəkilçisini artırmaqla düzəlir: *qaldım*, *qaldın*, *qaldı*, *qaldıq*, *qaldınız*, *qaldılar* və s.

2. Nəqli keçmiş zaman əvvəl icra olunmuş hərəkəti nəql etmə yolu ilə bildirir. Nəqli keçmiş fellərin kökünə və ya başlanğıc formasına *-miş⁴* və ya *-ib⁴* şəkilçisini artırmaqla düzəlir. Məsələn, *baxmışam*, *baxmışsan*, *baxmışdır*, *baxmışıq*, *baxmışsınız*, *baxmışlar*, *baxıbsan*, *baxıbdır*, *baxıbsınız*, *baxıblar* və s. II şəxsin təkində və cəmində *-miş⁴* şəkilçisinin sonuncu samiti həm tələffüzdə, həm də yazıda düşə bilər: *baxmışsan-*

baxmışan, *baxmışsınız-baxmışınız*. *-ib⁴* şəkilçisi I şəxsin tək və cəmi ilə işləyə bilmir.

Felin indiki zamanı hərəkətin icrasına və ya icra olunmamasına danışılan vaxtdan əvvəl başladığını və hazırda–danışılan anda davam etdiyini bildirir, fellərin kökünə və ya başlanğıc formasına *-ır⁴* şəkilçisini artırmaqla düzəlir. Məsələn, *baxıram*, *baxırsan*, *baxır*, *baxırıq*, *baxırsınız*, *baxırlar* və s. İndiki zamanın inkarında *-ma²* şəkilçisinin saiti düşür: *baxmıram*, *baxmırsan*, *baxmırıq*, *baxmırsınız*, *baxmırlar*.

Gələcək zaman hərəkətin gələcəkdə, söhbət gedən andan sonra icra ediləcəyini və ya icra edilməyəcəyini bildirir. Dilimizdə gələcək zaman özünü iki formada göstərir:

1. Qəti gələcək zaman;
2. Qeyri-qəti gələcək zaman.

Qəti gələcək zaman hərəkətin gələcəkdə qəti şəkildə icra ediləcəyini bildirir, *-acaq²* (*-yacaq²*) şəkilçisi ilə düzəlir: *baxacağam*, *baxacaqsan*, *baxacaq*, *baxacağımız*, *baxacaqsınız*, *baxacaqlar* və s.

Qeyri-qəti gələcək zaman *-ar²* (*-yar²*) şəkilçisi ilə düzəlir, hərəkətin gələcəkdə icra ediləcəyini qəti şəkildə bildirmir, işin icrası planlaşdırılır, lakin iş icra oluna da bilər, olunmaya da: *baxaram*, *baxarsan*, *baxar*, *baxarıq*, *baxarsınız*, *baxarlar* və s. İndiki zamanda olduğu kimi, qeyri-qəti gələcək zamanda da *-ma²* inkar şəkilçisinin saiti düşür: *bax-m-aram*, *bax-m-az* və s. II və III şəxslərin həm təkində, həm də cəmində *-ar²* zaman şəkilçisinin *r* hərfi *z* ilə əvəz olunur: *bax-ar-am*, *bax-m-ar-ıq*, *bax-m-az-san*, *bax-m-az-sınız*, *bax-m-az*, *bax-m-az-lar*.

Fellərə xas olan əsas xüsusiyyətlərdən biri, onların şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişib dəyişməməsidir. Şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişən fellərə təsriflənən, dəyişməyən fellərə isə təsriflənməyən fellər deyilir. Fellərin şəxslərə uyğun qəbul etdiyi şəkilçilərə şəxs şəkilçiləri deyilir. Şəxs şəkilçiləri təsriflənən felin asılı olduğu şəxsə görə olur, bu şəkilçilər felin

şəxslə (mübtədə ilə) uzlaşdığını göstərən əlamətlərdir. Şəxs şəkilçiləri aşağıdakılardır:

Şəxs şəkilçiləri

- I şəxs şəkilçiləri: $-am^2$ (-m); $-ıq^4$ (-q, -k)
 II şəxs şəkilçiləri: $-san^2$ (-n); $-sınız^4$ (-niz⁴)
 III şəxs şəkilçiləri: (-), $(-lar^2)$.

Tək	Cəm
<i>Mən işləyir-əm.</i>	<i>Biz işləyir-ik.</i>
<i>Sən işləyir-sən.</i>	<i>Siz işləyir-siniz.</i>
<i>O işləyir-.</i>	<i>Onlar işləyir-lər.</i>

Felin şəkilləri. Şəxsə görə dəyişən fellər ifadə olunan hərəkətə modal münasibətə görə müxtəlif formada olur. Bu müxtəlif formalar felin şəkilləri adlanır. Felin şəkilləri iş görən (subyektin) görülən işə münasibətini bildirir. Felin yeddi şəkli var: *əmr, xəbər, arzu, vacib, lazım, şərt, davam şəkli*. Felin şəkilləri müəyyən qayda ilə düzəlir. Bunu düstur formasında belə ifadə etmək olar: felin şəkilləri=felin kökü və ya başlanğıc forması+şəkillərin əlamətləri (şəkilçisi)+şəxs şəkilçiləri.

Felin şəkillərini zamana görə dəyişib-dəyişməməsinə, özünəməxsus şəkli əlaməti olub-olmamasına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Özünəməxsus şəkli əlaməti olmayıb, zamana görə dəyişməyən, yalnız spesifik şəxs sonluqları qəbul edən felin şəkilləri. Buraya felin əmr şəkli daxildir.
2. Özünəməxsus şəkli əlaməti olmayıb zaman və şəxs şəkilçisi qəbul edən fellər. Bu qrupa felin xəbər şəkli daxildir.
3. Özünəməxsus şəkilçiləri olub, zaman şəkilçisi qəbul etməyən fellər. Buraya felin lazım, arzu, şərt, vacib və davam şəkilləri daxildir.

Felin əmr şəkli - əmr, buyruq, sərəncam, xahiş, nəsihət, məsləhət, öyüd, təklif, yalvarış və s. bildirir. Xüsusi şəkli əlaməti yoxdur, felin kökünə və ya başlanğıc formasına aşağıdakı şəxs şəkilçilərini artırmaqla düzəlir:

	Tək	Cəm
I şəxs	$-ım^4$, $(-yım^4)$	$-aq^2$, $(-yaq^2)$
II şəxs	-	$-in^4$, $(-yın^4)$
III şəxs	$-sın^4$	$-sınlar^4$

I şəxs - *yazım, yazaq*, II - *şəxs yaz(-), yazın*, III şəxs - *yazsın, yazsınlar*. Əmr şəklində II şəxsin təkinin şəkilçisi yoxdur, II şəxsin cəminin şəxs şəkilçisi isə vurğu qəbul etmir: *apa`rın, dinlə`yin* və s.

Felin xəbər şəkli – iş və ya hərəkətin hansı şəxs tərəfindən və nə zaman icra olunmasını bildirir. Bu şəklin də xüsusi qrammatik göstəricisi yoxdur, felin kökünə və ya başlanğıc formasına zaman və şəxs şəkilçiləri artırmaqla düzəlir: *al-dı-m, al-dı-n, al-dı (-), al-dı-q, al-ır-am, al-ır, al-ır-sınız, al-acağ-am, al-ar-san* və s.

Felin arzu şəkli –hərəkətin icrasının və ya icra edilməməsinin arzu olunduğunu bildirir. Bu şəkil felin kökünə və ya başlanğıc formasına $-a^2$ $(-ya^2)$ şəkilçisi artırmaqla düzəlir. Çox vaxt həmin fellər cümlədə *kaş, təki, barı* ədatları ilə işlənir. Bu ədatlarla işləndikdə arzu çaları daha qüvvətli nəzərə çarpır. *Gərək* sözü ilə birgə işləndikdə isə arzu mənasından uzaqlaşır və hərəkətin icrasının gərəkliliyini bildirərək vacib şəklinə yaxınlaşır. *Kaş yaz-a-san, gərək yaz-aq, təki gəl-ə-lər* və s.

Felin vacib şəkli – hərəkətin icra olunmasının və ya olunmamasının vacib olduğunu bildirir. Felin kökünə və ya başlanğıc formasına $-malı^2$ şəkilçisini artırmaqla düzəlir:

oxumalıyam, oxumalısan, oxumalıdır və s. İnkarı həm *-ma²* inkar şəkilçisi, həm də *deyil* hissəciyi ilə düzələ bilir: *getməliyəm-getməməliyəm-getməli deyiləm* və s.

Felin lazım şəkli – hərəkətin icrasının lazım olub-olmadığını bildirir. Felin kökünə və ya başlanğıc formasına *-asi²* şəkilçisini artırmaqla düzəlir: *ged-asi-yəm, ged-asi-sən, ged-asi-dir, ged-asi-yik, ged-asi-siniz, ged-asi-dirlər*. Lazım şəklinin inkarı daha çox *deyil* inkar hissəciyi ilə düzəlir: *bax-asi deyiləm, oxu-yası deyildir*.

Felin şərt şəkli – hərəkətin icra olunmasının və ya olunmamasının müəyyən şərtlə bağlılığını bildirir. Felin kökünə və ya başlanğıc formasına *-sa²* şəkilçisini artırmaqla düzəlir: *oxu-sa-m, oxu-sa-n, oxu-sa(-), oxu-sa-q, oxu-sa-nız, oxu-sa-lar* və s. Felin şərt şəkli digər şəkillərdən fərqli olaraq, heç vaxt sadə cümlənin xəbəri olmur, həmişə tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlə komponentində xəbər yerində durur.

Felin davam şəkli–hərəkətin icrasının davam etdiyini bildirən fellərdir. Felin bu şəkli *-maqda²* şəkilçisi ilə yaranır. Məsələn, *yazmaqdayam, oxumaqdasan, getməkdəyik* və s.

Felin təsriflənən formalarının sonuna *idi, imiş, isə* hissəciklərini artırmaqla fel şəkillərinin mürəkkəbi yaranır. *İdi* artırıldıqda fel şəkillərinin hekayəsi, *imiş* artırıldıqda rəvayəti, *isə* artırıldıqda şərti yaranır. *İdi, imiş* hissəcikləri qoşulduğu felə keçmiş zaman çaları verir. *Isə* hissəciyi isə şərt məzmunu yaradır. Lakin bu hissəcikləri felin bütün şəkillərinə artırmaq olmur. Əmr şəklinin, ümumiyyətlə, mürəkkəbi yoxdur, şühudi keçmiş zamanda olan fellərə də *idi, imiş* artırıla bilmir. Şərt, arzu şəklinə olan fellər *isə* hissəciyi ilə işlənə bilmir. Qalan bütün fel şəkilləri, demək olar ki, mürəkkəb formaya da malikdir. Məsələn, vacib şəklinin hekayəsi: *yazmalı idim*; rəvayəti: *yazmalı imişəm, şərti: yazmalıyamsa* və s.

Felin təsriflənəyən formalarına məsdər, feli sifət və feli bağlama daxildir. Felin bu formaları şəxsə və kəmiyyətə

görə dəyişə bilmir, eyni zamanda, fellə yanaşı, digər bir nitq hissəsinin də müəyyən əlamətlərinə malik olur.

1. Məsdər hərəkətin adını bildirən sözlər olub, həm felin, həm də ismin xüsusiyyətlərini daşıyır. Məsdərlər də isim kimi ad bildirir. Lakin isim əşyanın, məsdər isə hərəkətin adını bildirir. Məsdərlər fellərin kökünə və ya başlanğıc formasına *-maq²* şəkilçisini artırmaqla düzəlir: *oxumaq, almaq, işləmək, yazılmamaq* və s.

Məsdərin felə aid xüsusiyyətləri bunlardır: hərəkət bildirir; təsdiq və ya inkarda olur: *yatmaq, yatmamaq*; təsirli və təsirsiz olur: *aparmaq (təsirli), baxmaq (təsirsiz)*; qrammatik məna növlərinə görə dəyişir: *yazmaq, yazılmaq, yazışmaq* və s.; hərəkət məzmununu ifadə etdiyi üçün ətrafına çoxlu söz toplaya bilir, özündən əvvəl gələn bu sözlərlə əlaqəyə girərək, onları özünə tabe edir. Məsdərin yaratdığı bu cür birləşmələrə məsdər tərkibi deyilir.

Məsdərin ismə aid xüsusiyyətləri bunlardır: ad bildirir: *bağlamaq, bölmək* və s. *nə?* sualına cavab verir: *yaşamaq (nə?) gözəldir* və s. hallanır: *baxmaq, baxmağın, baxmağa, baxmağı, baxmaqda* və s.; mənsubiyyətə görə dəyişir: *mənim baxmağım, sənin baxmağın, onun baxmağı, bizim baxmağımız, sizin baxmağınız* və s.; *qoşmalarla işlənə bilir: çalışmaq üçün, çalışmağa görə* və s.; xəbərlik şəkilçisi qəbul edə bilir: *Arzum oxumaqdır. Məqsədimiz işləməkdir.* və s. İsim kimi cümlədə mübtədə, tamamlıq, zərflilik və ismi xəbər vəzifəsində çıxış edir: *Yaşamaq yanmaqdır, yanasan gərək.* (B.Vahabzadə) *O, oxumağı hər şeydən üstün tuturdu.* və s.

Feli sifət. Əşyanın hərəkətlə bağlı əlamətini bildirən təsriflənəyən fel formasına feli sifət deyilir. Feli sifət həm felin, həm də sifətin xüsusiyyətlərini daşıyır. Feli sifətlərdə felə məxsus cəhətlər bunlardır: Şərti olaraq zaman mənasını bildirir: *daşmış (keçmiş z.) çay, danışan (indiki z.) tələbə, deyiləsi (gələcək z.) söz* və s.; təsirli və ya təsirsiz olur: *yazını yazan (təsirli), şəhərdə yaşayan (təsirsiz)*; növ bildirir: *aldığım*

meyvə, açılan səhər, deyilən söz, ağlaşan uşaqlar və s.; təsdiq və ya inkarda ola bilir: *yetişmiş-yetişməmiş (meyvə)*; ətrafına müxtəlif sözlər toplaya bilir. Belə vəziyyətlərdə feli sifət tərkibi yaratmış olur: *taxıl zəmilərindən toplanan (məhsul)*. Feli sifət tərkibi cümlənin mürəkkəb üzvü olur.

Feli sifətdə sifətə məxsus bir sıra cəhətlər vardır ki, bunlara aşağıdakılar daxildir. Feli sifət də əşyanın əlamətini bildirir: **yazılmış** (*hansı?*) *məqalə*. Lakin sifətdən fərqli olaraq, feli sifət əşyanın hazırkı andakı hərəkəti ilə bağlı əlamətini bildirir. Feli sifət də *necə? nə cür? hansı?* suallarından birinə cavab verir, aid olduğu ismin əvvəlində gəlir: *axan* çaylar; cümlədə təyin olur: **Deyilən** *söz yadigardır*; bəzən xəbərlilik şəkilçisi qəbul edir və ismi xəbər olur: *Bu kitablar seçilənlərdir*. Feli sifətlər də sifətlər kimi, substantivləşərək cümlədə mübtədə, tamamlıq vəzifəsini yerinə yetirir. Məsələn, *Yarışan bizim idmançılardır. Yarışanları alqışladılar*. və s.

Dilimizdə aşağıdakı feli sifət şəkilçilərinə rast gəlmək olur:

1. **-miş⁴** şəkilçisi: *yazılmış (yazı), tapılmış (əşya)* və s. (*keçmiş zaman mənalı f.s.*)
2. **-dıq⁴** şəkilçisi+mənsubiyyət şəkilçisi: *apardığım (məktub), gördüyüm (adam), eşitdiyimiz (mahnı)* və s. (*keçmiş zaman mənalı f.s.*)
3. **-acaq²** şəkilçisi+mənsubiyyət şəkilçisi: *aparacağım (məktub), görəcəyim (adam), eşidəcəyimiz mahnı* və s. (*gələcək zaman mənalı f.s.*)
4. **-an²** şəkilçisi: *gələn (qonaq), uçan (quş), gülən (uşaq), işləyən (fəhlə)* və s. (*indiki zaman mənalı f.s.*)
5. **-acaq²** şəkilçisi: *alınacaq (hədiyyə), yazılacaq (yazı), veriləcək (hədiyyə), oxunacaq (kitab)* və s. (*gələcək zaman mənalı f.s.*)
6. **-ası²**, şəkilçisi: *tapılası (adam), deyiləsi (söz)* və s. (*gələcək zaman mənalı f.s.*)

7. **-malı²** şəkilçisi: *gəzməli (yerlər), deyilməli (söz)* və s. (*gələcək zaman mənalı f.s.*)

Feli bağlama. Hərəkəti müxtəlif baxımdan izah edən təsriflənməyən fel formasına feli bağlama deyilir. Feli bağlama həm felin, həm də zərfin xüsusiyyətlərini daşıyır.

Digər təsriflənməyən fellər kimi feli bağlamalar da felin aşağıdakı xüsusiyyətlərini daşıyır: hərəkət bildirir; təsirli və ya təsirsiz olur: *alandə (təsirli), gedərkən (təsirsiz)*; təsdiq və ya inkarda olur: *yazdıqca, yazmadıqca*; növ bildirir: *gedərək (məlum növ), verildikcə (məchul növ), görüşəndə (qarşılıq növ)* və s.; ətrafına söz toplaya bilir və feli bağlama tərkibi yaradır: **Bahar fəslə, yaz ayları gələndə, Süsənli, sünbüllü, lalalı dağlar.** (*Aşıq Ələsgər*)

Feli bağlama, digər tərəfdən, ikinci bir nitq hissəsinə-zərfə oxşayır. Zərf kimi feli bağlamalar da özündən sonra gələn başqa bir felə aid olur: **Gələndə gördü**; hərəkətin tərzini, zamanını və s. bildirir: **Titrəyə-titrəyə** (*tərz*) *danışır*. **Böyüyəndə** (*zaman*) *bilərsən*; zərfin və ya zərfliyin suallarına cavab ola bilir: **Fikirləşmədən** (*necə?*) *cavab verdi*. **Qorxub** (*niyə?*) *geri çəkildi*; həm təklikdə, həm də əlaqəyə girdiyi sözlərlə birlikdə cümlənin zərfliyi olur: **Biz qayıdanda** *yağış yağır*.

Feli bağlama aşağıdakı şəkilçilərlə əmələ gəlir:

1. **-ib⁴** şəkilçisi: *susub, qorxub, uzanıb, yazdırıb* və s.
2. **-araq²** şəkilçisi: *baxaraq, gedərək, taparaq*, və s.
3. **-a -a²** şəkilçisi: *qorxa-qorxa, ağlaya-ağlaya, baxa-baxa, danışa-danışa* və s.
4. **-madan²** şəkilçisi: *görmədən, yazmadan, oxumadan, gətirmədən* və s.
5. **-anda² (-yanda²)** şəkilçisi: *gələndə, görəndə, alanda, yazanda* və s.
6. **-dıqda²** şəkilçisi: *artdıqda, sərdikdə, yorduqda* və s.

7. **-arkən²** (**-yarkən²**) şəkilçisi: *alarkən, başlayarkən* və s.
8. **-ınca⁴** (**-yınca⁴**) şəkilçisi: *baxınca, doldurunca, gəlincə, qaralayınca* və s.
9. **-dıqca⁴** şəkilçisi: *baxdıqca, danışdıqca, alışdıqca* və s.
10. **-ar²-maz²** şəkilçisi: *görər-görməz, çatar-çatmaz, alar-almaz* və s.
11. **-cək** şəkilçisi: *görcək, eşitcək, vercək* və s.
12. **-al²** şəkilçisi: (*sən*) *gedəli, (yağış) yağalı* və s.
13. **-muşkən⁴** şəkilçisi: *gəlmişkən, oxumuşkən, demişkən* və s.

Zərf əsas nitq hissəsi kimi

Əsas nitq hissələrindən olub fel qrupuna daxil olan zərf hərəkətin və ya əlamətin əlamətini bildirir.

Zərf əsasən fellərlə bağlı olub onu müxtəlif baxımdan izah etsə də, bəzən sifət, feli sifət və zərflərlə də əlaqələndirərək əlamətin izahedicisi kimi çıxış edir. Məsələn, *Eşqin, əqidənin həmişə, hər vaxt, Hər şeydən şirindir dadı dünyada.* (B. Vahabzadə)

Zərflər də bir əsas nitq hissəsi kimi leksik-qrammatik mənası, morfoloji əlaməti və sintaktik vəzifəsi ilə digərlərindən seçilir.

Zərflər üçün səciyyəvi cəhətlərdən biri ondan ibarətdir ki, hər hansı sözün zərf olduğunu yalnız cümlə daxilində müəyyənləşdirmək olur. Çünki hazırda dilimizdə elə sözlər var ki, ikili xüsusiyyətə malik olub, yerindən asılı olaraq sifət və zərf kimi işlənir. *Gözəl, yaxşı, qəşəng, ağıllı, pis, bərk* və s. kimi sözlər bu qəbildəndir. Həmin sözlər əşyaya aid olduqda sifət, hərəkətlə bağlı olduqda zərf kimi qəbul edilir. Məsələn, *Yaxşı şagird yaxşı oxumalıdır.*- cümləsində eyni bir söz-yaxşı

sözü iki müxtəlif məqamda işlənməklə fərqli nitq hissəsi kimi çıxış etmişdir. Buna görə də zərfi müəyyənləşdirmək üçün onun sintaktik vəzifəsinə diqqət yetirmək lazım gəlir.

Zərflər hərəkət və əlaməti müxtəlif baxımdan izah edir ki, bu da onun müxtəlif məna növlərinin yaranmasına səbəb olur. Zərfin aşağıdakı məna növləri var: tərz zərfləri, zaman zərfləri, yer zərfləri, miqdar zərfləri.

Tərz zərfləri işin, hərəkətin icra tərzini, hərəkətin və əlamətin keyfiyyətini bildirir, necə? nə cür? nə halda? nə tərzdə? nə vəziyyətdə? suallarından birinə cavab verir. (3, səh. 316) Məsələn, *Onu bir dost kimi sevincək qarşıladı.* (F.Kərimzadə) *Baharın dəftərini səssizcə ürəyimdə oxuyurdum.* (İ.Hüseynov) və s.

Tərz zərfləri quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur. Sadə tərz zərfləri zərfin ən çox yayılmış növüdür. Tərz zərflərinin bir qismi sifətlə heç bir əlaqəsi olmadan özlüyündə hərəkəti izah edir, aydınlaşdırır. Məsələn, *cəld, asta, diirüst, sərrast* və s. Bu zərflər quruluş etibarını ilə sadə zərflərdir.

Düzəltmə tərz zərfləri isim, sifət, say, əvəzlik və zərflərdən leksik şəkilçilər vasitəsi ilə yaranır. Tərz zərfləri aşağıdakı şəkilçilərlə yaranır:

-la,-lə şəkilçisi ilə. Bu şəkilçi qoşmanın və bağlayıcının şəkilçilənmiş variantı ilə omonimlik təşkil edir, yalnız mücərrəd mənalı isimlərə artırıldıqda zərf yaradır: **Səbirsizliklə** yollara baxırdı. *Dolu sinəsi həyəcanla* endi-qalxdı. (Elçin)

-dan,-dən şəkilçisi ilə: *ürəkdən, ucadan, astadan* və s.

-casına,-cəsinə şəkilçisi ilə: *xilaskarcasına, hiyləgərcəsinə, sakitcəsinə* və s.

-ca,-cə şəkilçisi ilə: *zəifcə, yüngülcə, ehmalca* və s.

-akı,-əki şəkilçisi ilə: *yanakı, çəpəki* və s.

-yana,-anə şəkilçisi ilə: *saymazyanə, şairanə* və s.

Mürəkkəb tərz zərfləri daha çox inkişaf etmişdir və rəngarəng vasitələrlə əmələ gəlir.

1. Bu zərflərin bir qismi eyni sözün: ismin, sifətin sayın, zərfin, hətta təqlidi sözlərin təkrarı ilə əmələ gəlir: Məsələn, *maddə-maddə (saymaq), yaxşı-yaxşı (oxumaq), iki-iki (düzülmək), xıslın-xıslın (danışmaq)* və s.
2. Mürəkkəb zərflərin bir qismi eyni sözün *ba, bə* bitişdiricisi vasitəsi ilə birləşməsindən əmələ gəlir. Məsələn, *təkbətək (danışmaq) taybatay (açmaq)* və s.
3. İkinci növ təyini söz birləşmələrinin mürəkkəb sözə çevrilməsi yolu ilə: *dilucu, gözucu* və s.
4. Birincisi çıxışlıq, ikincisi yönlük halda olan eyni və ya əksmənalı sözün birləşməsi yolu ilə: *altdan-yuxarı, birdən-birə* və s.
5. *O, bu* sözlərinin *cür* sözü ilə birləşməsi yolu ilə: *o cür, bu cür*.
6. Yaxın mənalı sözlərin birləşməsi yolu ilə: *tək-tənha, yorğun-arğın* və s.

Zaman zərfləri işin, hərəkətin icra zamanı bildirir və *nə zaman? nə vaxt? haçan?* suallarına cavab verir. Məsələn, **Əvvəl** *Əli dayı ilə məsləhətləş, sonra işə başla. Dünən* *güclü yağış yağdı* və s. Zaman zərfləri də quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

Sadə zaman zərfləri bir qrup leksik vahiddən ibarətdir. Buraya *indi, bayaq, dünən, sabah, həmişə, əvvəl, sonra, tez, gec, bəzən* və s. kimi sözlər daxildir. Düzəltmə zaman zərfləri aşağıdakı şəkildəliklərin köməyi ilə yaranır:

-*dan* şəkilçisi: *tezdən, bayaqdan, əvvəldən* və s. Məsələn, **Hərdən** *Məryəmə elə gəlirdi ki, müqəddəs Məryəm onun özüdür. Çoxdan* *dən düşmüş saqqalı vardır.*

-*da* şəkilçisi *o* işarə əvəzliyinə artırılaraq zərf əmələ gətirir. Məsələn, **Onda** *mən çox balaca idim.*

-*lik* şəkilçisi zaman mənalı *indi, hələ, həmişə* kimi sözlərə artırılaraq zaman zərfləri düzəldir. Məsələn, *indilik, hələlik, həmişəlik* və s.

-*ca, -cə* şəkilçisi ilə: *əvvəlcə, indicə, təzəcə*. Məsələn, **Yenicə** *İnstituta girmişdim ki, müharibə başladı, əsgər getdim.*

Mürəkkəb zaman zərfləri aşağıdakı yollarla düzəlir:

-Eyni sözün təkrarı ilə. Məsələn, *əvvəl- əvvəl, indi-indi, tez- tez.*

-Yaxın və ya əks mənalı sözlərin birləşməsi ilə. Məsələn, *gec- tez, əvvəl- axır* və s.

-*Bu, o, heç, neçə* sözlərinin *an, vaxt, zaman, saat, müddət* sözlərinə birləşməsi yolu ilə. Məsələn, *bu an, bu saat, hər an, bir dəfə* və s.

-Bundan başqa, dilimizdə *hərdən bir, arabir, ara-sıra, səhər ertə, vətli-vaxtında* kimi sözlər də mürəkkəb zaman zərflərinə daxildir.

Qeyd. Dilimizdə *axşam, səhər, günorta, gecə, gündüz, yaz, yay, qış* və s. kimi sözlərlə - zaman mənalı isimlərlə zaman zərflərini qarışdırmamalı. Bu *cür* isimlər konkret bir zaman intervalının adını bildirdiyi halda, zərflərin ifadə etdiyi mənada bir qeyri-stabillik müşahidə olunur. Məsələn, *axşam* dedikdə *günəş batandan gecə* düşənədək olan zaman intervalı başa düşülür. Lakin *dünən* dedikdə hansı günün nəzərdə tutulmasını yalnız *danışılan vaxta* əsasən müəyyənləşdirmək olur.

Yer zərfləri işin icra olunduğu yeri bildirir, *hara? haraya? haradan?* suallarına cavab verir. Yer zərfləri də quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur. *İrəli, geri, aşağı, yuxarı, bəri* kimi yer zərfləri sadə quruluşludur. *Aralıqda, ortalıqda, yaxınlıqda* sözləri düzəltmə zərfləridir.

Dilimizdə bir sıra mürəkkəb yer zərfləri vardır. Belə zərflərə *ora-bura, sağa-sola, yuxarı-aşağı, aşağı-yuxarı, o yan-bu yan, o tərəf- bu tərəf, o tay- bu tay, hər tərəf-hər yan, bir yer* və s. daxildir.

Miqdar zərfləri hərəkətin miqdarını, əlamətin dərəcəsinə bildirir. Miqdar zərfləri *necə? nə qədər? nə dərəcə?* suallarına cavab verir. Miqdar zərfləri də quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur. Sadə miqdar zərfləri *az, çox, xeyli, tamam* sözlərindən ibarətdir. Düzəltmə miqdar zərfləri də dilimizdə azdır və əsasən *ilə* qoşmasının şəkilçiləşmiş formasının iştirakı ilə, *-ınca* şəkilçisi ilə yaranır. Məsələn, *tamamilə, dəfələrlə, lazımınca* və s. Mürəkkəb miqdar zərflərinin yaranmasında *o, bu* işarə əvəzlilikləri *az, çox, qədər* sözləri mühüm rol oynayır. Məsələn, *az-az, çox-çox, az-çox, bir az, bir qədər, o qədər* və s. Bundan başqa, miqdar zərflərinin bir qismi miqdar saylarının birləşməsi yolu ilə yaranır. Məsələn, *birə beş, birə min, iki dəfə, üç dəfə* və s.

Zərflər cümlədə əsasən zərflilik vəzifəsini daşıyır. Bəzi zərflər adlıq halda dayanaraq, xəbərlə uzlaşdıqda mübtədə vəzifəsində çıxış edir, xəbərlik şəkilçisi qəbul edərək xəbər olur. Məsələn, ***İki-üç dəfə*** (zərflilik) *şimşək çaxdı. (M. Hüseyn) Nahar vaxtı atası ilə bir azca* (zərflilik) *ıçdılar. (Anar) Oralar* (mübtədə) *çəmənlik, buralar* (mübtədə) *daşlıqdır. Hamı içəridədir* (xəbər) və s.

ƏDƏBİYYAT:

1. Abdullayeva G. A. Azərbaycan dilində -sa, -sə şəkilçisi, onun qrammatik və üslubi xüsusiyyətləri. Bakı, 1999.
2. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə, "Maarif", Bakı, 1983.
3. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, 2010.
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. I hissə, Bakı, 2007.

5. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. II hissə, Bakı, 2007.
6. Müasir Azərbaycan dili. EA nəşri, II hissə, Bakı, 1980.
7. Müasir Azərbaycan dili proqramı. AMİ, Bakı, 2009.
8. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. (Morfologiya). Bakı, 2000.

Mövzunun planı:

- 1.Köməkçi nitq hissələri haqqında ümumi məlumat
2. Qoşma köməkçi nitq hissəsi kimi, onun təsnif prinsipləri
- 3.Bağlayıcı, onun vəzifəsinə və quruluşuna görə növləri
4. Ədat haqqında məlumat, ədatın mənaca növləri
- 5.Modal sözlər, onun mənaca növləri
6. Nida, onu köməkçi nitq hissələrindən fərqləndirən cəhətlər və mənaca növləri

**Köməkçi nitq hissələri
haqqında ümumi məlumat**

Əsas nitq hissələrindən fərqli olaraq, köməkçi nitq hissələri müstəqil lüğəvi mənaya malik olmur, ona görə də morfoloji sual tələb etmir, cümlə üzvü kimi çıxış edə bilmir. Bu cəhətdən qoşma digərlərindən fərqli olaraq, aid olduğu sözlə birlikdə bir cümlə üzvü kimi çıxış edir. Köməkçi nitq hissələri yalnız müəyyən qrammatik mənaya malik olur, cümlədə sözlər arasında əlaqə yaradır və ya cümləyə, onun üzvlərinə müəyyən mənə çaları əlavə edir.

Köməkçi nitq hissələri, əslində, tarixən əsas nitq hissələrindən törəmədir. Lüğəvi mənaya malik olan hər hansı bir sözün mənasının daralması və tədricən mənasını itirməsi onun köməkçi nitq hissələri sırasına keçməsinə səbəb olmuşdur. Bu gün dilimizdə kifayət qədər söz var ki, onlar həm əsas, həm də köməkçi nitq hissəsi kimi işlənməkdədir.

Dilçilikdə köməkçi nitq hissələrinin təsnifində müxtəlif münasibət müşahidə olunur. Bəzi kitablarda qoşma, bağlayıcı, ədat və modal sözlər köməkçi nitq hissələri qrupuna daxil edilir, nidalar xüsusi nitq hissəsi kimi verilir, bəzilərdə isə bunların hamısını köməkçi nitq hissələri qrupuna daxil edilir. Bəzi dilçilər yalnız qoşma, bağlayıcı və ədatı köməkçi nitq hissəsi adlandırır, modal sözlərlə nidanı bir ad altında verməyi məqsədəuyğun hesab edirlər.

Köməkçi nitq hissələrinin bir qismi sözlər, cümlələr arasında əlaqə yaradır, onları bir-biri ilə bağlayır. Qoşmalar və bağlayıcılar dilimizdə məhz bu vəzifənin daşıyıcılarıdır. Köməkçi nitq hissələrinin bir qismi isə söylənilən fikrə münasibət bildirir, əlavə mənə çaları ifadə edir. Bu xüsusiyyət isə modal sözlər və ədatlar üçün xarakterikdir.

Bunlarla yanaşı, dilimizdə nida adlanan bir nitq hissəsi də vardır ki, o həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrinin xüsusiyyətlərindən məhrumdur. Nidalar öz-özlüyündə hissə-həyəcan bildirdiyi üçün əsas nitq hissələrinə oxşasa da, adlandırma xüsusiyyəti olmadığına görə onlardan fərqlənir. Ona görə də nidanın xüsusi nitq hissəsi kimi ayrıca təqdim edilməsi daha məqsədəuyğundur. Bundan başqa, dilimizdə səs təqlidi sözlər, vokativ sözlər də vardır ki, onlar da xüsusiyyətlərinə görə nidalara yaxındır.

**Qoşma köməkçi nitq hissəsi kimi,
onun təsnif prinsipləri**

“Hallana bilən nitq hissələrinə qoşularaq adlarla adlar və adlarla fellər arasında əlaqə yaradan sözlərə qoşma deyilir”. (2, səh. 335)

Qoşmalar bir sıra xüsusiyyətlərinə görə əsas və köməkçi nitq hissələri arasında ortaq mövqedə dayanır. Bu, onun əsas söz köklərindən əmələ gəlib şəkildəşməyə doğru inkişaf

etməsi ilə bağlıdır. Köməkçi nitq hissəsi kimi qoşmanı səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. Qoşmaların müstəqil lüğəvi mənası yoxdur.
2. Qoşma heç bir suala cavab vermir.

3. Təklidə qoşma müstəqil cümlə üzvü olmur, yalnız qoşulduğu sözlə birlikdə müəyyən sintaktik vəzifə daşıyır. Qoşmanın aid olduğu söz də qoşma olmadan heç bir sintaktik vəzifə daşıya bilmir. Yəni qoşmanın aid olduğu sözün digər sözlə əlaqəyə girməsində onun rolu əvəzsizdir. Hətta qeyri-təyini ismi birləşmələrin bir qismi (sənin kimi tələbə, Əli qədər təmkinli və s.) qoşma olmadan qurula bilmir.

4. Qoşmalar güclü idarəetmə xüsusiyyətinə malikdir. İsmi yiyəlik, yönlük, çıxışlıq halları qoşmalar tərəfindən güclü şəkildə idarə olunur.

5. Digər köməkçi nitq hissələrindən fərqli olaraq, qoşmalar məhdud da olsa, şəkilçi qəbul edərək dəyişir, III şəxsin təkinin xəbərlilik şəkilçisini qəbul etməklə aid olduğu sözlə birlikdə cümlənin ismi xəbəri vəzifəsini daşıyır. Məsələn, *Bütün bunlar onun üçündür ki, Şahbaz bəy gözümüzdən bir dəqiqə uzaq olmasın.* (M.F.Axundzadə)

6. Qoşmaların bir qismi vurğusuz, bir qismi isə yarım vurğuludur.

7. Cümlədə qoşmanın yeri sabitdir. Yəni bir qayda olaraq, aid olduğu sözdən sonra işlənir və yalnız onunla birlikdə yerini dəyişə bilər.

8. Qoşmalarda da omonimiya (*kimi, qədər* və s.) və sinonimiya (*üçün, ötrü, görə* və s.) hadisəsi özünü göstərir.

Qoşmanın təsnif prinsipləri Qoşmalar müxtəlif prinsiplər əsasında təsnif oluna bilər. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Nitq hissələri ilə münasibətinə görə.

Qeyd etdiyimiz kimi, qoşmalar əsas nitq hissələrindən əmələ gəlmişdir. Hazırda dilimizdə keçid prosesində olan, əsas nitq hissəsindən qoşmaların sırasına keçməkdə olan kifayət qədər söz vardır. Bu proses başa çatmadığından həmin sözlər

həm müstəqil leksik mənalı söz, həm də qoşma kimi işlənməkdədir. Ona görə də dilimizdə olan qoşmaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Sabit qoşmalar;
2. Qeyri-sabit qoşmalar;
3. Şəkilçiləşən qoşmalar.

Sabit qoşmalar dedikdə dilimizdə tarixən çox qədim olub, hazırda yalnız qoşma kimi işlənən sözlər başa düşülür. Bu sözlər dildə öz vəzifəsini qoşma kimi sabitləşdirdiyindən sabit qoşmalar adlanır. Bu qrupa aşağıdakı qoşmalar daxildir: *üçün, ötrü, üzrə, içrə, aid, dair, məxsus, haqqında, barəsində* və s. Məsələn, *Nəsimi Nəsimi adətən üzrə bu gün yenə hamıdan əvvəl yuxudan durub kolxoz idarəsinə getdi. (İ.Şıxlı) Zina sibirli olduğu üçün bu bişmiş çox sevar və gözəl bişirərdi. (Y.V.Çəmənəminli) Bibim nə Xəzər barəsində bir söz soruşdu, nə də kəndə qaçdığına görə məni danladı. (Ə.Əylisli)*

Məndən asılı olaraq, həm əsas nitq hissəsi, həm də qoşma kimi işlənən sözlər qeyri-sabit qoşmalar adlanır. Qeyri-sabit qoşmalara *kimi, qədər, tək, özgə, ayrı, görə, bəri, tərəf, başqa, qeyri, əlavə, qarşı, əvvəl, sonra* sözləri daxildir. Məsələn, *Qızı əra verəndən sonra Səfalı müəllim bir dəfə Leninqradda olmuşdu. (Ə.Əylisli) Bayaq hökmdarın gözləri başı kəsilmiş qoyun gözləri kimi cansız və soyuq idi. (Y.Səmədoğlu) Axşamüstü camaat yeməkdən qabaq vestibülə yığışmışdı. (Ə.Babayeva) Neçə illərdən bəri dünya işığına həsrət qalmış Mikayıl oğlunu sanki nəfəsindən tanıyırdı. (İ.Məlikzadə) Corabdan tutmuş papağa qədər hər şey alınmışdı. (A.Şaiq) və s. - cümlələrdə bu sözlər qoşma kimi işlənərək qoşulduğu sözü ismin bu və ya digər halında tələb etmiş, onunla birlikdə uyğun cümlə üzvü yerində dayanmışdır. Bu sözlər cümlədə müstəqil mənalı söz kimi işlənərək, bir sintaktik suala cavab verdikdə əsas nitq hissəsi kimi çıxış edir. Məsələn, *Sonra (zərflər) biz səhərə qədər söhbət elədik. (M. Oruc) Qalxanda yönü artıq başqa (sifət) səmtə çönmüşdü.**

(F.Kərimzadə) *Qəzet və kitabları bir tərəfə (isim) yığdım.* (Y.V.Çəmənəmli) **Kimi** (əvəzlik) *ürəyim istəyir, onu da alacağam.* (İ.Şıxlı) *Qələmindən savayı özgə (sifət) varım olmayıb heç.* (C.Novruz) və s.

Dilimizdə çox işlənən *ilə* sözü həm qoşma, həm də bağlayıcı kimi işlənir. Bu söz sözə qoşularaq vasitə, birgəlik mənə çaları yaratdıqda qoşma, və bağlayıcısı ilə əvəz oluna bildiyi halda bağlayıcı olur. Məsələn, qoşma kimi: *Onlar yarğanın kənarında sudan gələn qızlarla qarşılaşdılar.* (İ.Şıxlı) Bağlayıcı kimi: *Qızlarla gəlinlər hər gün burdan su aparardılar.* (İ.Şıxlı)

Qoşmaların üçüncü qrupunu şəkilçiləşən qoşmalar təşkil edir. Buraya *ilə (-la, -lə), -can, -cən, -dək* qoşmaları daxildir. Məsələn, *Yaxşı adamlarla görüşəndə mənimçün ən böyük bayram olur.* (N.Rəfibəyli) *Dedim: -nə yaraşır sən kimi cana, Gecələr şam kimi sübhəcən yana?* (M.Dilbazi)

2.İsmin hallarını idarə etməsinə görə.

Qoşmalar ismin müxtəlif hallarını idarə edir. Bu baxımdan qoşmaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1.Yalnız ismin adlıq halı ilə işlənən, adlıq halda olan sözlərə qoşulan qoşmalar. Bu qrupa *ıçrə, üzrə, haqda, barədə, -ca, -cə* qoşmaları daxildir.

2.Həm adlıq, həm də yiyəlik halda olan sözlərə qoşulanlar: *üçün, ilə (-la, -lə), tək, təki, haqqında, barəsində.*

3.Həm yiyəlik, həm də yönlük halla işlənən qoşmalar: *kimi, qədər.*

4.Yönlük hal ilə işlənən qoşmalar. Bu qrupa *görə, qarşı, tərəf, doğru, sarı, məxsus, aid, dair, nisbətən, -dək* qoşması daxildir.

5.Çıxışlıq hal ilə işlənənlər: Bu qrupa *əvvəl, qabaq, sonra, bəri, başqa, özgə, qeyri, savayı, ötrü, çox, artıq* qoşmaları daxildir.

3.Qoşulduğu sözlə birlikdə yaratdığı mənə çalarına görə.

Qoşmalar aid olduğu sözlə birlikdə rəngarəng mənə çalarını əmələ gətirir. Qoşulduğu hallardan asılı olaraq bu mənələr də rəngarəng olur.

1. Zaman bildirən qoşmalar. Dilimizdə *əvvəl, sonra, qabaq, bəri* qoşmaları çıxışlıq halda olan sözlərə və birləşmələrə qoşularaq zaman mənə çaları ifadə edir. Məsələn, *Yol boyu ürəyilə danışan Pənah bəy səhərdən bəri səsini içinə saldığını hiss edib qınışdı.* (M.Çəmənli) **Bir xeyli səssiz-səmirsiz dayandıqdan sonra o, aramla danışmağa başladı.** (İ.Hüseynov) **Əlini cəftəyə uzatmazdan əvvəl dönüb geri baxdı.** (İ.Şıxlı) **Bir həftə bundan qabaq Bakıya iş axtarmağa getmək istədiyini mənə dedi.** (İ.Şıxlı) və s.

2. Məkan, istiqamət, yön bildirən qoşmalar. Dilimizdə işlənən *tərəf, doğru, sarı* qoşmaları yönlük halda olan sözlərə və birləşmələrə qoşularaq bu mənə çalarını əmələ gətirir. Məsələn, *Bibim bu dəfə iti addımlarla bizə tərəf gəldi.* (Ə.Əylisli) *Həyatın tən ortasında, budaqları yanlara doğru qoca bir tut ağacı vardı.* (İ.Hüseynov) *Əhməd cığırta bostanın ortasındakı talvara sarı yollandı.* (İ.Şıxlı) *Əşrəf arabanın boynuna doğru gəldi.* (İ.Şıxlı)

3. Müqayisə, bənzətmə bildirən qoşmalar. *Kimi, qədər, tək, təki, -can, -cən* qoşmaları yiyəlik hallı söz və birləşmələrə qoşulmaqla qeyd olunan mənənin yaranmasına səbəb olur. Məsələn, *Sən mənə lazımsan sutək, havatək. Sən mənə lazımsan öz canım qədər.* (N.Kəsəmənli) *Şahnigar birdən uşaq kimi evin ortasında oynadı.* (İ.Şıxlı) *Əzəmətli Neva da axırdı ağır-ağır, dünyadan küsmüş kimi.*

4. *Kimi, qədər, -can, -cən* qoşmaları omonim qoşmalar olmaqla, ismin yönlük halında olan söz və birləşmələrə qoşulduqda zaman və məkan hüdudu bildirir. Məsələn, *Özümə söz vermişdim ki, səni qiyamətəcən dindirməyim.* (İ.Şıxlı) *Uzun saçı qıvrılıb qaşının üstünə qədər enmişdi.* (İ.Şıxlı) *Bacı-qardaş düşərgədə səs-səmirsiz kəsilməyə qədər beləcə uzandılar.* (İ.Şıxlı) *Axı nə üçün səhərdən axşama qədər bir parça çörək*

üçün yollarda fayton sürən bir rus kəndlisi tanımadığı xalq haqqında belə danışır? (İ.Şıxlı)

5.Aidiyyət bildirən qoşmalar. *İçrə, üzrə, haqda, haqqında, barəsində* qoşmaları adlıq halda olan sözlərə qoşularaq aidlik, uyğunluq, müvafiqlik məzmunu bildirir. Məsələn, *Biçinçilər adət üzrə xırman açıb taxıllarını elə zəmilərin kənarındaca döyərdilər.* (İ. Şıxlı) *Çoxdur bəni-adəm içrə bidad. Seminariyaların açılması haqqında atamız çarın özü fərman vermişdir.* (İ.Şıxlı) və s.

6.Vasitə və birgəlik bildirən qoşma: *ilə* qoşması adlıq və yiyəlik halda olan sözlərə qoşularaq vasitə və birgəlik mənə çaları ifadə edir. Məsələn, *Belə qızla evlənərsən, ömrün boyu ürəyini buz kimi eləyərsən.*(Anar) *Hökmdar vəzirin müşayiəti ilə çadıra daxil olduqda qullar yerə döşənib alınlarını yerə qoydular.* (İ. Əfəndiyev) *Onların külünü torba ilə daşıtdıraram. Salatın dirsəyi ilə Əşrafə toxundu.* (İ. Şıxlı)

7. İstisnalıq bildirən qoşmalar: *Başqa, özgə, qeyri, savayı, ayrı* qoşmaları ismin çıxışlıq halında olan sözlərə qoşularaq istisna mənə çalarını ifadə edir. Məsələn, *Evimdə pendir-çörəkdən savayı heç nə yoxdur.*(V.Səmədoğlu) *Ey sevdiyim, səndən qeyri kimim var?*

8. Səbəb və məqsəd bildirən qoşmalar. *Üçün, ötrü görə* qoşmaları qoşulduğu sözdən asılı olaraq səbəb və ya məqsəd çaları ifadə edir. Bu qoşmalar feli sifət və ya feli sifət tərkibinə qoşulduqda səbəb zərfliyi, məsdər və ya məsdər tərkibinə qoşulduqda məqsəd zərfliyi, isim və əvəzlilərlə işləndikdə tamamlıq olur. Məsələn, *Qorxduğu üçün (səbəb zərfliyi) özünü itirdi.* (İ.Şıxlı) *Tapdıq cansızıcı sükutdan yaxasını qurtarmaq üçün (məqsəd zərfliyi) dilləndi.* (İ.Şıxlı) *Cahandar ağa özünü sındırmamaq üçün (məqsəd zərfliyi) maralın üzünə baxmadı.* (İ.Şıxlı) *Uzun yolun yorğunluğunu unutmaq üçün (məqsəd zərfliyi) söhbət etmək istədi.* (İ.Şıxlı) *Ömrü boyu bir parça çörək üçün (məqsəd zərfliyi) çalışmışdı...*(İ.Şıxlı) *Fikrini cəmləməkdən ötrü (məqsəd zərfliyi) Cənəli müəllim bir müddət*

də cəhd elədi, amma olmadı, baş tutmadı.(Ə.Əylisli) *Ana üçün (tamamlıq) övladdan əziz kim ola bilər?*

Bağlayıcı, onun vəzifəsinə və quruluşuna görə növləri

Bağlayıcı dildə çox mühüm rola malik olan köməkçi nitq hissəsidir. O, cümlədə müəyyən vəzifə daşıyır, lakin cümlə üzvü olmur. Bağlayıcı müstəqil lüğəvi mənaya malik olmadığı üçün söz yaradıcılığında iştirak etmir. Bu köməkçi nitq hissəsi söz birləşməsinin tərəfləri və cümlənin üzvləri arasında əlaqə yaradır. Nitqdə oynadıqları rola və daşdıqları vəzifəyə görə bağlayıcılarla qoşmalar arasında müəyyən oxşarlıqlar vardır. *Üçün, ötrü, görə* qoşmalarının *o, bu* əvəzliləri ilə birləşərək yaratdığı bağlayıcılarla həmin qoşmaların mənaları arasındakı oxşarlıq aydın hiss olunur. *İlə* sözünün həm qoşma, həm bağlayıcı kimi işlənməsi də bunların arasında yaxınlığın olmasını göstərir. Lakin qoşmalarla bağlayıcıların arasında aşağıdakı mühüm fərqlər də vardır:

- 1.Bağlayıcılar quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olduğu halda, qoşmaların quruluşu sadə olur.
2. Qoşmaların inkişaf prosesində şəkilçiləşməyə doğru meyl güclü olduğu halda, bağlayıcılarda bu xüsusiyyət görünmür.
- 3.Qoşmalardan fərqli olaraq, bağlayıcılar nə təklikdə, nə də hər hansı sözlə birlikdə cümlə üzvü ola bilmir.
4. Bağlayıcılar sözlər və cümlələr arasında işləndiyi halda, qoşmalar bir qayda olaraq qoşulduğu sözdən sonra işlənir.
- 5.Bağlayıcılar heç bir şəkilçi qəbul edə bilmir.

6. Bağlayıcıların ismin halları ilə əlaqəsi yoxdur. Qoşmalar isə ismin müxtəlif hallarını güclü idarəetmə qabiliyyətinə malikdir.

7. Qoşmaları heç bir durğu işarəsi ilə əvəz etmək mümkün olmadığı halda, bağlayıcıları durğu işarələri ilə də əvəz etmək olur.

Bağlayıcıların təsnifi. Bağlayıcılar aşağıdakı cəhətlərə görə təsnif olunur:

1. Sintaktik vəzifəsinə görə,
2. Mənasına görə,
3. Quruluşuna görə.

Sintaktik vəzifəsinə görə bağlayıcıların iki növü vardır:

1. Tabesizlik bağlayıcıları;
2. Tabelilik bağlayıcıları.

Tabesizlik bağlayıcıları bərabərhüquqlu sözlər və cümlələr arasında əlaqə yaratmağa xidmət edir. Məsələn, *və, və ya, həm, həm də, amma, ancaq, lakin* və s. Tabesizlik bağlayıcıları həmcins üzvlər, bərabərhüquqlu tərəflər və tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında işləyir.

Tabelilik bağlayıcıları isə bir qayda olaraq tabeli mürəkkəb cümlənin qurulmasında müstəsna əhəmiyyət daşıyır, budaq cümləni baş cümləyə bağlayır. Məsələn, *ki, guya ki, hərçənd ki, çünki, əgər, yoxsa* və s. tabelilik bağlayıcılarıdır.

Bağlayıcıları daşdıqları sintaktik vəzifəsi ilə əlaqədar olaraq məna növlərinə görə də iki hissəyə ayırmaq olar: 1. Tabesizlik bağlayıcılarının məna növləri. 2. Tabelilik bağlayıcılarının məna növləri. Tabesizlik bağlayıcılarının məna növləri aşağıdakılardır:

1. Birləşdirmə bağlayıcıları: *və, ilə (-la,-lə); Çox keçməmiş yasavulların hamısı atlandı və bütün dəstə getdiyi yolla geri qayıtmağa başladı.* (M. Hüseyn) və s.

2. Qarşılaşdırma bağlayıcıları: *amma, ancaq, lakin; Bizim havalara oxşarı yoxdu, ancaq ürək açan xalları çoxdu.* (M. Rahim) *Qarı düşməni onları özünə tabe edir, amma*

bununla da onlardan əl çəkmir. (M. İbrahimov) *Bu sükut anı idi, lakin çox mənalı idi.* (M. Cəlal) və s.

3. Bölüşdürmə bağlayıcıları: *ya, ya da, yaxud, yaxud da, gah, gah da, istər, istərsə də, yəinki, və ya, və yəinki və s. Bilmirdi bu həngamə həqiqətə, ya vahimədi, olan şeydir, xəyaldır, aşkardır, ya yuxudur.* (M. Cəlal)

4. İştirak bağlayıcıları: *həm, həm də, həmçinin, həmçinin də, da, də, habelə, o cümlədən; Qızı Bakıya gedəndən sonra Məsmə həm sevinmiş, həm də qüssələnmişdi.* (M. Cəlal)

5. İnkar bağlayıcıları: *nə, nə də, nə də ki; Çünki nə qaçay bizi görüb, nə də ki biz Qönçənin üzünü görmüşük.* (B. Bayramov)

6. Aydınlaşdırma bağlayıcıları: *yəni, yəni ki, məsələn; Bu gündən məsuliyyətimiz daha da artır, yəni hər kəs nə edəcəyini, özü də necə edəcəyini dəqiq ölçüb-biçməlidir.* (Ə. Vəliyev)

7. Qoşulma bağlayıcıları: *həm də, bir də, özü də; Amma bu qırxıncı hamısından cavandır, özü də xalis od parçasıdır.* (M. İbrahimov)

Tabelilik bağlayıcılarının da aşağıdakı məna növləri vardır:

1. Aydınlaşdırma bağlayıcıları: *ki, belə ki; Şəkk-şübhə yox idi ki, indi bu binada başqa adamlar yaşayırdı.* (Elçin) *Müzakirəyə çıxarılmış məsələlər yaxşı həll olundu, belə ki, hamı razı qaldı.*

2. Səbəb bildirənlər: *çünki, zira, ona görə ki, ondan ötrü ki, o səbəbə ki; O, üzünü Tahirə tərəf çevirdi, ona görə ki, onunla gizli danışmaq istəyirdi.* (M. Hüseyn)

3. Nəticə bildirən bağlayıcılar: *ona görə, buna görə, ona görə də, buna görə də, onun üçün də, bunun üçün də* və s.; *Siz düz danışsınız, ona görə də mən sizdən incimirəm.* (M. İbrahimov)

4. Şərt bağlayıcıları: *əgər, əgər ki, hərgah, hərgah ki; Əgər Ələsgər razı olsa, Mürsəlin oğlunu onlarda gizlədərik.* (Ə. Vəliyev)

5. Qarşılıq-güzəşt bağlayıcıları: *hərçənd, hərçənd ki, indi ki, madam, madam ki* və s.; **Hərçənd** ilk söz böyüyüdür, *ancaq Mədət adəti pozub dedi.* (Ə. Vəliyev)

Quruluşuna görə bağlayıcıların üç növü var: sadə, düzəltmə, mürəkkəb bağlayıcılar. Sadə bağlayıcılar bir kökdən ibarət olur və tərkib hissələrinə ayrılır. *Məsələn, və, həm, ki, ya, da, də, gah, amma, əgər, ancaq, lakin, hətta, yəni, nə* və s. sadə quruluşlu bağlayıcıdır.

Düzəltmə bağlayıcılar əsas nitq hissələrinin quruluşundan fərqlənir. Belə ki, düzəltmə bağlayıcıların tərkibində heç bir sözdüzəldici şəkilçi iştirak etmir. Bu bağlayıcılar ya bağlayıcı ilə başqa bir hissəciyin, ya bağlayıcı ilə başqa bir sözün, ya da bir sözlə bir hissəciyin birləşməsindən əmələ gəlir və sadə bağlayıcılığa doğru inkişaf edir. Düzəltmə bağlayıcılar bunlardır: *çünki, yaxud, hərgah, hərçənd, nəinki, yəni, habelə, yoxsa* və s.

Mürəkkəb bağlayıcılar dilimizdə daha çox işlənir. Bunlar ən azı iki sözdən ibarət olur və ayrı yazılır. Mürəkkəb bağlayıcılar müxtəlif yollar və vasitələrlə əmələ gəlir. Əmələgəlmə yoluna görə mürəkkəb bağlayıcıları iki qrupa ayırmaq olar:

1. Sadə və düzəltmə bağlayıcılardan əmələ gələnələr. *Məsələn, həm də, və həm də, gah da, ya da, yaxud da, nə də, nə də ki, hərçənd ki, və hərçənd ki* və s.

2. Müxtəlif sözlərlə bağlayıcıların birləşməsindən əmələ gələnələr. Bu bağlayıcıların əmələ gəlməsində *o, bu* işarə əvəzlilikləri, *üçün, ötrü, görə* qoşmaları və bəzi bağlayıcılar xüsusi rol oynayır. *Məsələn, on görə, ondan ötrü, onun üçün, ona görə də, onun üçün ki, ondan ötrü ki, lakin bununla belə, amma bununla belə, ancaq bununla belə* və s.

Bağlayıcı və bağlayıcı sözlər. Bağlayıcılarla bağlayıcı sözləri eyniləşdirmək və qarışdırmaq olmaz. Bağlayıcı sözlər əsasən sual əvəzliliklərindən – nisbi əvəzliliklərdən ibarətdir. *Kim, nə, hara, necə, nə cür, hansı, neçə, nə qədər* sözləri *hər* əvəzliyi, *ki* ədatı ilə birləşir, hal şəkilçiləri qəbul etməklə müxtəlif formalar yaradaraq budaq cümlənin əvvəlində işlənir, onun baş cümləyə bağlanması əvəzsiz rol oynayır. *Məsələn, Hər kim yüz il yaşamasa, Günah onun özündədir.* (O.Sarıvəlli) **Kim ki, ad qoymuşdur qoca dünyada, onu öz dostları vermişdir bada.** və s.

Ədat haqqında məlumat, ədatın mənaca növləri

Köməkçi nitq hissələrindən biri də ədatdır.

“Sözlərin, söz birləşmələrinin və ya bütöv cümlələrin mənasını qüvvətləndirən, cümlədə müxtəlif mənə çalarları yaradan sözlərə ədat deyilir”. (2, səh. 367)

Ədat ərəb sözü olub, *hissəcik* mənasındadır. Ədat dildə çox işlənərək ifadə olunan fikrə mühüm təsir göstərir, cümləyə müxtəlif cəhətdən mənə incəlikləri verir, ifadənin səlisləşməsinə, fikrin məntiqi qurulmasına kömək edir. Ədat müstəqil nitq hissəsindən törəyib, köməkçi nitq hissəsinə, oradan da şəkilçiyə doğru inkişaf prosesi keçirməkdə olan bir nitq hissəsidir. Bu inkişaf xüsusiyyətini nəzərə almaqla ədatları aşağıdakı qruplara ayırmaq olar.

1. Sabitləşmiş-xalis ədatlar;
2. Qeyri-sabit ədatlar;
3. Şəkilçiləşən ədatlar.

Sabitləşmiş - xalis ədatlar. Dilimizdə işlənən ədatların bir qrupu tarixən yalnız ədat kimi formalaşmış, sabitləşmişdir. Belə ədatlar əsas nitq hissələrindən törəmə də, öz mənşəyi ilə əlaqəsini tamamilə itirmiş, yalnız ədat kimi işlənəndədir.

Sabitləşən ədatlara *ən, lap, daha, düm, bəs, məgər, kaş, axı, di, bəli, yox, xeyr, heç* ədatları daxildir.

Qeyri-sabit ədatlar. Qeyri-sabit ədatlar dedikdə yerindən asılı olaraq həm ədat, həm də başqa nitq hissəsi kimi işlənən sözlər başa düşülür. Bu qrupa daxil olan ədatların özlərini də iki hissəyə ayırmaq olar: a) əsas nitq hissələri ilə ortaq olan ədatlar, b) köməkçi nitq hissələri ilə ortaq olan ədatlar.

Əsas nitq hissələri ilə ortaq olan ədatlar sifət, say, zərf və fellərdən ibarətdir. Bu sözlər ədat kimi işləndikdə də öz mənşəyi ilə əlaqəni kəsmir, ifadə etdiyi mənanın izlərini saxlamış olur. Belə sözlər ədat kimi işləndikdə leksik mənanı itirir, suala cavab vermir, cümlə üzvü olmur. Keçid vəziyyətində olan belə sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. **Belə, elə** sözləri. Bu sözlər həm əvəzlik, həm də ədat ola bilər. Bu sözlər cümlədə işlənərkən müstəqil məna bildirərsə, *o cür, bu cür* sözləri ilə əvəz etmək olarsa, cümlədə təyin və zərflik vəzifəsini daşıyarsa, müstəqil söz - əvəzlik olar. *Məsələn, O, belə adamlara həmişə hörmət etməyi sevirdi. (Ə. Vəliyev) Adam özündən böyük ilə elə danışmaz. (M. Cəlal)* Həmin sözlər qeyd olunan xüsusiyyətlərdən məhrum olarsa, ədat olur. *Məsələn, İnci müəllimə bütün gücünü toplasa belə, bədəni lərzəyə salmış qəzəb uçunmasının öhdəsindən gələ bilmirdi. (V. Babanlı) Qoy elə mənim özümü güllələsinlər. (C. Cabarlı)*

2. **Tək təkə, bir, bircə** sözləri dilimizdə say, zərf və ədat kimi işlənir. *Məsələn, Bircə kəlmə, bircə işarə kifayət deyildimi ki, bu bədbəxtlik olmayaydı? (İ. Hüseynov) O illərdə isə tamam tək idim. (M. Oruc)*

Bu cümlələrdə *bircə* və *tək* sözləri müstəqil mənalı söz kimi işlənmiş, uyğun olaraq təyin və xəbər yerində durmuşdur. Aşağıdakı nümunələrdə isə əvvəlkilərdən fərqli olaraq, həmin sözlər ədat kimi işlənərək məna çaları yaratmağa xidmət edir:

Bir də hardasa tək bir it hürürdü. (Ə. Əylisli) Bunu bircə onlar bilir. (Mir Cəlal) Təkə bu rəhmətlikdə olan hümmətin yarısı indiki dirilərdə olaydı. (Mir Cəlal) Ədat kimi işləndikdə həmin sözləri yalnız, ancaq ədatları ilə də əvəz etmək olur.

3. **Düz, artıq** sözləri həm sifət, həm də ədat kimi işlənir. Sifət kimi: *Artıq tamah baş yarar. Düz qərar deyil, biz süni sənədlərlə heç bir sadiq vətəndaşı incidə bilmərik. (S. Rəhimov)*

Ədat kimi: *Ceyran heç nə deməyib, düz mehtər Cəfərin gözlərinin içinə baxdı. (Elçin) Artıq o illər arxada qalmışdı.*

4. **Bax, baxın, gəl, gəlin, gör, görün, qoy, qoyun, görün, görək** sözləri cümlədə həm fel, həm də ədat kimi işlənir. Fel kimi: *Canını yerə qoy, a bala! (Y. Səmədoğlu) Gecikmə, vaxtında gəl. (Y. Səmədoğlu) Hər şeyə diqqətlə bax. (Y. Səmədoğlu) Baxın, baxın, yaxşı baxın, diqqətlə baxın! Sizin tarix kitabında bu, qanla yazılmış bir səhifədir. (C. Məmmədquluzadə)*

Ədat kimi: *Axı mən də kişiyəm. Qoy bir fikir eləyim. (Y. V. Çəmən zəminli) Gör nə qədər qısaldıq həsrətin mənzilini. (Ə. Kərim) Bax birinci düşmən bu vələdüzzinadır. (S. Rəhimov)* və s.

b) Dilimizdəki ədatların bir hissəsi də həm bağlayıcı, həm də ədat kimi işlənir. Başqa sözlə bağlayıcıların bir qismi ədatlaşır, bağlayıcılıq funksiyasını itirərək, ədatlıq vəzifəsini daşıyır. Yalnız, ancaq, amma, fəqət, da, də, hətta, isə(-sa,-sə), ki, yoxsa dilimizdə həm bağlayıcı, həm də ədat kimi işlənir. Yalnız, ancaq, amma, fəqət sözləri bağlayıcı kimi işləndikdə cümlə üzvləri və tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında qarşılaşdırma, ziddiyyət mənası yaradır. *Məsələn, Burada keçə çəkmələr, isti əlcəklər vermişdilər, ancaq yenə əlləri də ayaqları da sızıldayırdı. (İ. Məlikzadə) Tamaşa başladı, amma mən bütün fikrimi toplayıb ömrümdə birinci dəfə gördüyüm o sirk tamaşasına baxa bilmirdim. (Elçin) Bilmirdi gülsün, yoxsa ağlasın. Yaylaq da, aran da doğmadır mənə. (Z. Yaqub) Lələ də du atın peyda olmasını elə danışdırdı*

ki, bu an İsmayıl da ona inanmağa başlayırdı. (F. Kərimzadə) Şirzadə elə gəldi ki, Rüstəm kişi bu hərəkəti ilə nəinki çoban Kərəmi heç adam yerinə qoymur, hətta ona *da*, Qoşatxana *da* meydan oxuyur. (M.İbrahimov)

Ədat kimi: *Mən şeir oxuduğum zaman ancaq öz təbimdən məsləhət alıram.* (M.S.Ordubadi) *Qarşında diz çöküb əyiləndə da*, *Yerdən göyə qədər ucalıram mən.* (H.Arif) *Mən ki görməmişəm sevgini susan, Məhəbbət zirvədə bəslənən qarmış.* (N.Kəsəmənli) *Belə bir şey onu maraqlandırmırdı da.* (Mir Cəlal) və s.

Şəkilçiləşən ədatlar. Müasir dilimizdə işlənən ədatların bir qismi də şəkilçiləşməyə doğru inkişaf edir, yəni şəkilçiyə çevrilərək sözə bitişik yazılır. Belə ədatlara *-ca* (*-cə*), *-sana* (*-sənə*), *-mü* (*-mi*, *-mu*, *-mü*) aiddir. Məsələn, *Mən dəliyəmmi, oğlum məktəbə, dərsə göndərəm?* (M.Ə.Sabir) *Xırdaca gözlərini qaldırıb tavandan asılan kuruş lampaya baxdı.* (Ə. Babayeva) və s.

Ədatların mənaca növləri. Ədatları aşağıdakı mənə növlərinə ayırırlar:

1. *Qüvvətləndirici ədatlar*;
2. *Təsdiq ədatları*;
3. *İnkərar ədatları*;
4. *Sual ədatları*;
5. *Təkid bildirən ədatlar*;
6. *Fərqləndirici, istinadedici ədatlar*;
7. *Emosionallıq bildirən ədatlar*;
8. *Zaman ədatları*;
9. *Şərt ədatı*.

Qüvvətləndirici ədatlar. Bu mənə növünə *ən*, *lap*, *daha da*, *bir daha*, *düm*, *ha*, *yənə* ədatları daxil olub, sözün, ifadənin, birləşmə və cümlənin mənasını qüvvətləndirir. Məsələn, *İndi lap asta de, yorulub dünya.* (V.Səmədoğlu) *Bu söz Nəcəfi daha da qızıqdırdı.* (M. İbrahimov)

Təsdiq ədatları: bəli, hə, bəli də. Bu və ya digər fikri təsdiq etmək üçün işlənir. Məsələn, *Hə, de görək sən hara, bura hara?* (M.İbrahimov) *Bəli, bəli, düz sözə nə deyəsən, düzdür də...* (M.İbrahimov)

İnkərar ədatları. *Yox, xeyr, heç, heç də, əsla.* Bu ədatların əvvəlki ikisi dialoq zamanı fikri inkərar etmək üçün işlənir. Məsələn, *Bəlkə qorxutdum sizi? -Xeyr, əsla.*

Sual ədatları. *Axı, bəs, məgər, yoxsa, olmaya, görəsən, yəni, -mü* (*-mi*, *-mu*, *-mü*). Bu ədatlar müstəqil sual yaradır və ya sual mənasını gücləndirir. Məsələn, *Bəs görmür ki, bıçaq sümüyü dərib daha?* (Elçin) *Tarix utanmazmı yaratdığından?* (S.Vurğun)

Təkid bildirən ədatlar: qoy, qoysana, bax, gəl, gəlin, gör, görək, görüm, di və s. Bu mənə növü bəzi kitablarda əmr ədatları adı ilə verilmişdir. Bu ədatlar sözə, ifadəyə, cümləyə diqqəti artırmaq üçün işlədilir. Məsələn, *Gəl çıxmaq seyrinə uca dağların.* (H.Arif) *Bircə məni başa sal görüm.* (İ.Əfəndiyev) *Nə tələsirsən, hələ tezdir, qoy hamı yığışsın.* (M.İbrahimov)

Fərqləndirici, istinadedici ədatlar: ancaq, yalnız, təkcə, bircə ədatları fərqləndirmə, ayırma, istisna etmə, məhdudlaşdırma mənası yaradır. Məsələn, *Qız bayaq nə üçün ansızın bir həyəcana qapıldığının səbəbini yalnız indi başa düşdü.* (Ə.Məmmədcanlı) *Ancaq Qədir nə kötiyə əl vurdu, nə ağacı yerindən tərptədi, bircə Günəşə baxıb dişlərini qıcırdatdı.* (Ə.Əylisli) və s.

Emosionallıq bildirən ədatlar: kaş, barı, ki, tək, belə, məhz, gərək, ha, axı və s. kimi ədatlar aid olduqları sözə, ifadəyə emosional çalarlıq verir. Məsələn, *Kaş ki, o sözlər mənim çıxmıyaydı dilimdən.* (S. Rüstəm) *Yavər yazıq pis söz demədi ha.* (İ. Məlikzadə) *Mən ki damdan-bacadan baxmaz idim.* (M.Ə.Sabir) və s.

Zaman ədatları. Bu qrupa *idi*, *imiş* köməkçi sözləri və onların şəkilçiləşmiş formaları daxildir. Onlar hadisəni keçmiş zamana bağlayır. *Amma bu məsələdən gizli gözətçilərin də*

xəbəri yox **idi**. (Elçin) *Tənəklər yaşa dolanda onların məhsulunu yığıb-yığışdırmaq olmazmış.* (M.İbrahimov)

Şərt ədatı. Buraya isə köməkçi sözü və onun şəkildən keçmiş forması olan (-sa, -sə) daxil olub, özündən əvvəlki sözə şərt çaları əlavə edir. Bir vaxt anasının ürəyi necə vururdusa, Məryəmin də bütün bədəni eləcə vurur. (Elçin)

Ədatların məna bölgüsü şərti xarakter daşıyır. Bir ədat müxtəlif məna növlərinə xidmət edir.

Modal sözlər, onun mənaca növləri

Danışanın söylədiyi fikrə, obyektiv reallığa münasibətini bildirən sözlərə modal sözlər deyilir.

Modallıq məntiqi və qrammatik kateqoriyadır. Danışan şəxs hər hansı bir fikri ifadə edərkən həmin fikrin obyektiv reallığa məxsus olub-olmadığını nəzərə çatdırmaq üçün müəyyən dil elementlərindən istifadə edir. Cümlədə ifadə olunan fikrin gerçəkliyə uyğunluğunun doğruluğunu, hökmün gerçəkliyini təsdiq edir, öz subyektiv münasibətini bildirir.

Modallığın dildə ifadə vasitələri çoxdur. İntonasiya, söz sırası, felin şəkilləri, ədatlar bu məqsədə xidmət edə bilər. Lakin dilimizdə bu vəzifənin birbaşa ifadəçiləri olan sözlər vardır ki, onlar modal sözlər adlanır. Cümlə üçün xarakterik əlamətlərdən olan modallığın təmin olunmasında bu söz qrupunun böyük əhəmiyyəti vardır. Modal sözlər leksik mənadan məhrum olub, ümumiləşmiş qrammatik məna daşıyır. Modal sözlər əsas nitq hissələrindən törəyib, yarandığı nitq hissəsinin məna izini saxlamaqla ona yaxınlaşır, lakin leksik mənaya malik olmadığından cümlə üzvü olmur, sintaktik sual tələb etmir, şəkili qəbul edərək dəyişə bilmir, sintaksisdə ara sözlər adı ilə öyrənilir. Lakin modal sözlə ara sözü

eyniləşdirmək olmaz. Ara sözlərin tutumu daha genişdir. Bütün modal sözlər ara söz olduğu halda, ara sözlər təkcə modal sözlərdən ibarət deyil.

Modal sözlər əsas nitq hissələri içərisində zərflərə daha yaxındır. Lakin zərflər hərəkətin əlamətini bildirdiyi halda, modal sözlər cümlədə ifadə olunan fikrə münasibət bildirir. Zərf cümlədə sintaktik vəzifə daşıyır, sintaktik suala cavab verir, digər sözlərlə məna və qrammatik cəhətdən əlaqələnir, modal sözlər isə cümlənin üzvləri ilə məna cəhətdən əlaqələnmə bilmir, yalnız qrammatik əlaqədə olur.

Müasir vəziyyətinə görə modal sözləri iki qrupa ayırmaq olar:

1. Qeyri-sabit modal sözlər, yəni yerinə görə həm əsas nitq hissəsi, həm də modal söz kimi işlənənlər;

2. Sabitləşmiş modal sözlər, yəni yalnız modal söz kimi işlənənlər. Birinci qrupa aşağıdakı sözlər daxildir: *görünür, görəsən, deyərsən, demək, deməli, şübhəsiz, olsun ki, müxtəsər, demə və s.* Məsələn, **Müxtəsər** cümlə yalnız baş üzvlərdən ibarət olur. *Gərək mənə sözlərimi ona olduğu kimi deyərsən. Amma insaf qalsa, dediklərinin hamısı düzdür.* (İ.Şıxlı) – cümlələrində *müxtəsər, deyərsən, düzdür* sözləri müstəqil mənaya malik olub, sintaktik vəzifə daşıyaraq əsas nitq hissəsi kimi çıxış etdiyi halda, aşağıdakı nümunələrdə həmin sözlər modal söz kimi işlənərək ifadə olunan fikrə münasibət bildirmişdir: **Deyərsən, uzaqdan qaraltılar görünür.** (M. S. Ordubadi) **Müxtəsər, hər cür geriliyə son qoyulmalıdır. Düzdür, Leyla əvvəlcə məktubu uca səslə oxudu, ancaq ilk sətirdəcə səsinə dayandırılıb düşüncəyə daldı.** (M. Cəlal)

Aşağıdakı sözlər isə dilimizdə sabitləşmiş, yalnız modal söz kimi işlənəndir: *sanki, guya, əlbəttə, bəlkə, beləliklə, ümumiyyətlə, nəhayət* və s. Məsələn, **Bəlkə, bizim iki nəfər inanılmış yoldaşımızı sən aparıb düşmən əlinə veribsən?** (F. Kərimzadə) **Yəqin ki, qonşu otaqlardan söhbətə qulaq asmağa gələnərdi. Guya ki, biz heç bir vaxt olmamışıq və bu**

gün də yoxuq. (V.Babanlı) **Zənnimcə**, siz təqsirkarsınız. (İ.Şıxlı) və s.

Modal sözləri təcrid olunduğu nitq hissələrinə görə iki qrupa ayırmaq olar:

1. Adlardan əmələ gələn modal sözlər,
2. Fellərdən əmələ gələn modal sözlər.

Adlardan əmələ gələn modal sözlərin özünü də nitq hissələri üzrə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- a) isimlərdən əmələ gələnələr: *qərəz, xülasə, nəhayət, güman*;
- b) sifətlərdən əmələ gələnələr: *şəksiz, şübhəsiz, sözsüz, yaxşı, müxtəsər, məlum*;
- c) saylardan əmələ gələnələr: *əvvələn, birincisi, ikincisi* və s.;
- d) əvəzlilərdən əmələ gələnələr: *məncə, səncə, bizcə, sizcə* və s.;
- e) zərflərdən əmələ gələnələr: *haqiqətən, beləliklə, ümumiyyətlə, adətən* və s.

Fellərdən əmələ gələn modal sözlərə *görünür, demə, demək, deməli, elə bil ki, sanki, olsun ki, tutaq ki*, və s. daxildir. *Məsələn, Görünür ki, iki cəbhənin qəhrəmanı olmaq fikrindəsən.* (M. Hüseyn)

Modal sözlərin mənaca növləri. Azərbaycan dilində modal sözlər rəngarəng modallıq ifadə etməsi ilə diqqəti cəlb edir. Bu cəhət nəzərə alınaraq modal sözlər aşağıdakı mənə növləri üzrə qruplaşdırılır:

1.Yəqinlik bildirənlər: *əlbəttə, şübhəsiz, doğrudan da, haqiqətən, təbii, təbii ki* və s. Məsələn, *Dövlətliyi, əlbəttə, şərəfət də bizimdir.* (M.Ə.Sabir)

2.Güman, ehtimal, şübhə bildirənlər: *bəlkə, bəlkə də, yəqin, yəqin ki, ehtimal ki, güman ki, deyəsən* və s. Məsələn, **Bəlkə**, o atın kişmişindən gətirib bizə də bir ovuc verəsən. (C.Əlibəyov) **Deyəsən**, onlar bədənimin bu qədər davamlı olacağına əsəbiləşirlər. (M.İbrahimov)

3.Nəticə, sıra, ümumiləşdirmə bildirənlər: *ümumiyyətlə, beləliklə, xülasə, deməli, nəhayət* və s. Məsələn, **Nəhayət**, gözlədiyimiz gün gəlib çatdı.

4.Mənbə və istinad bildirənlər: *məncə, səncə, deyilənə görə, fikrimcə* və s. **Məncə**, cavanlarla yan-yanə oturmağın ləzzəti ayrıdır. (İ.Şıxlı)

5.Bənzətmə, müqayisə bildirənlər: *elə bil, elə bil ki, sanki, guya ki, deyəsən* və s. Məsələn, *Yavər elə fərəhlənirdi, deyirdin bəs, dünyanın ən bəxtəvər adamıdır.* (İ.Məlikzadə)

Modal sözlərin mənə növlərinin təsnifində bir şərtlilik var. Bir modal söz müxtəlif mənələrdə işləyə bilər. Buna görə də mənə növlərinin sayını artırmaq da olar.

Modal sözlərin cümlədə işlənmə yeri sərbəstdir, onlar cümlənin əvvəlində, ortasında, sonunda işləyə bilər. İşlənmə yerinə uyğun olaraq, özündən sonra, hər iki tərəfində və ya özündən əvvəldə vergül qoyularaq digər cümlə üzvləri ilə sərhədlənir.

Nida, onu köməkçi nitq hissələrindən fərqləndirən cəhətlər və mənaca növləri

Cümlədə qrammatik vəzifə daşımayan nitq hissələrindən biri də nidadır.

“İnsanın duyğularını, coşğunluq və həyəcanını bilavasitə ifadə edən sözlərə nida deyilir”. (2, səh.387) Nidalar hissələri ifadə edən söz olub, dilin lüğət tərkibinin zəruri hissəsi, xüsusi söz qrupudur. Nidalar leksik mənənin olmaması, suala cavab verməməsi, cümlədə sintaktik vəzifəyə malik olmamasına görə əsas nitq hissələrindən fərqləndiyi kimi, cümlədə heç bir qrammatik vəzifə icra etməməsinə görə də köməkçi nitq hissələrindən fərqlənir. Elə bu xüsusiyyətinə görə də nidalar xüsusi nitq hissəsi kimi qeyd olunur. Əsas nitq hissələrindən fərqli olaraq, nidalar əşya adı, əlamət, keyfiyyət,

kəmiyyət, hal-hərəkət və s. də bildirmir və sözün nominativlik funksiyasından məhrumdur.

Bir nitq hissəsi kimi nidanın xüsusi morfoloji əlaməti yoxdur, sözdüzəldicilik və sözdəyişdiricilik imkanlarından da məhrumdur.

Modal sözlər kimi, nidalar da cümlədəki fikrə münasibət bildirir. Lakin modal sözlərdə bu münasibət birbaşa, nidalarda isə dolaylı yolla ifadə olunur.

Nidalar məfhum bildirmir. Başlıca olaraq subyektin daxili aləmi ilə bağlı olur və müxtəlif hisslər, duyğular ifadə edir ki, həmin hisslər, duyğular nidaların mənası adlandırılır. Şifahi nitqdə nidaların mənası situasiya və ya intonasiya ilə, yazılı nitqdə isə mətn, kontekst vasitəsi ilə müəyyən edilir. Hərəkət, mimika və jestlər bu mənalardan çətinləşməsində yardımçı rol oynayır.

Nidalar insanın hiss-həyəcanını, duyğularını, istək və arzularını, hiddət və nifrətini, coşğunluğunu, nəşə və kədərini bilavasitə ifadə edən sözlərdir. Məsələn, **Ah**, *neçə kef çəkməli ayyam idi!* (M.Ə.Sabir) **Vah!** *Bu imiş dərsi-üsuli-cədid?! (M.Ə.Sabir)* **Of**, *ürəyim tıp-tıp tıppıldaıyır.* (S. Rüstəmخانلی) və s.

Müasir Azərbaycan dilindəki nidaları iki qrupa ayırmaq olar:

1. Əsli nidalar. Bu qrupa müstəqil mənaya malik söz kökü kimi işləmə bilməyən, elə yaranışından hiss-duyğuların ifadəsinə xidmət edən nidalar daxildir: *a, o, ay, ey, oy, ax, of, eh, oho, bay, bıy, pah, puf, xox, ura, ehey, paho, ay hay* və s.

2. Törəmə nidalar. Müstəqil mənaya malik söz kökü kimi, həm də nida kimi işləyənlər bu qrupu təşkil edir: *vay, aman, haray, can, ah, ay, şabaş* və s.

Nidalar mənə və vəzifəsinə görə də iki qrupa ayrılır:

1. Emosionallıq bildirən nidalar;

2. Çağırış bildirən nidalar.

Emosionallıq bildirənlər şadlıq, sevinc, arzu, həzz, tərif, narazılıq, şikayət, təəccüb, heyrət, qəzəb, nifrət, təlaş,

qorxu, iztirab, kədər və s. mənalara ifadə edir. Dilimizdə emosionallıq bildirən nidalar çoxdur və əksəriyyət bu qrupa daxildir. *Ah, oh, aha, oho, oy, uy, vay, vah, bah, pah, paho, baho, tfu, pəh, boy, hay-hay, paho ey, ey vah, vaxsey, heyhat, afərin* və s. nidalar bu qəbildəndir.

Çağırış bildirənlər. Dilimizdə işləyən nidalardan az bir qismi çağırış, müraciət məqamında işlədilir. Bu zaman nidalar özündən əvvəlki və sonrakı sözdən fasilə ilə ayrılır. Məsələn, *A,a,a! Bir buna baxın! Ay, yandım!* və s. Belə nidalar həm xitablarla, həm də xitabsız işləyə bilər. Məsələn, *Aya, məgər bu, pis işdir?* (C.Məmmədquluzadə) **Ey, namərd, ver onları bura, molla oğlu, molla!** (S.Rüstəmخانلی) **O...o...o xanım, siz həmişəki kimi gözəlsiniz və cazibədersiniz.** (M.İbrahimov) və s.

Nidalar quruluşca sadə və mürəkkəb olur. *Ay, vay, ah, oh, uy, uf, of, bah, pah* və s. sadə nidalardır. **Vay, gecədən ötüb, yəqin anam bərk narahatdır.** (M.İbrahimov) **Vay, Nurəddin sağ imiş.** (S.S.Axundov)

Mürəkkəb nidalar iki yolla əmələ gəlir:

1. Eyni nidanın təkrarı ilə: Belə nidalar defislə yazılır: *bəh-bəh, pəh-pəh, vay-vay-vay, ay-ay-ay* və s. Belə nidalar bəzən aydın fasilə ilə ayrılır, buna görə də yazıda tərəflər arasına vergül qoyulur. Məsələn, **Bəh, bəh, Səfiqulu bəy şairlik də bacarır.** (M.İbrahimov)

Müxtəlif nidaların birləşməsi yolu ilə. Belə nidalar əsasən ayrı yazılır: *ey vay, ay can, ay aman, pah atonnan, vay aman, ay haray* və s.

Emosional nidalar çox yüksək tonla deyildikdə ondan sonra nida işarəsi qoyulur. Məsələn, **Hay-hay, hay-hay! Nə qədər Fəxrəddin bəy gəlməmişdi, mənim gecə az-çox ümidim vardı, indi o ümidim də kəsilib, qalmışam naçar, biəlac.** (N.Vəzirov)

Emosional nidalar cümlənin ortasında gəldikdə hər iki tərəfində, sonda gəldikdə özündən əvvəl vergül qoyulur.

Çağırış bildirən nidalar xitabla işlənilib fasilə ilə ayrılmazsa, durğu işarəsinə də ehtiyac olmur. Məsələn, *Ay nənə, axı sən nə təhər and içəcəksən?* (M.Hüseyn)

Nida ilə xitab arasında aydın fasilə olarsa, tonun yüksəkliyindən asılı olaraq, onların arasında vergül və ya nida işarəsi qoyulur. Məsələn, *Ah, başıbəlalı Qarabağ!*

Dildə bir sıra sözlər vardır ki, onlar təbiətdə olan canlı və cansız varlıqların çıxardığı səsləri təqlid yolu ilə əmələ gəlmişdir. Belə sözlər **yamsılamalar** və ya **təqlidi sözlər** adlanır. Məsələn, *xır-xır, şır-şır, gup-gup və s. Şırıldayır novalçalar şırl-şırl, Quşlar uçur yuvasına pırl-pırl.* (M.Müşfiq)

Təqlidi sözlər də xüsusi nitq hissələrinə daxil edilir. Çünki onların da dildə heç bir qrammatik mənası olmayıb fikrin ekspressiv ifadə olunmasına xidmət edir, əşyanın hərəkəti haqqında obrazlı təsəvvür yaradır. Lakin təqlidi sözlər bir sıra xüsusiyyətlərinə görə nidalardan fərqlənir. Nidalardan fərqli olaraq, təqlidi sözlər eyni sözün təkrarı ilə yaranır. Təqlidi sözlərə *-ilda, -iltı* şəkilçilərini artırmaqla yeni söz yaratmaq olur: *xorultu, xorulda, viyiltı, viyilda* və s. Nidalardan isə çox təsadüfi hallarda söz yarana bilər. Təqlidi sözlər hər dilin özünə məxsus olub, başqa dilə keçə bilmir, nidalar isə keçir.

Dildə müşahidə edilən söz qruplarından biri də **vokativ sözlərdir**. Vokativ sözlər heyvanları, quşları çağırarkən, yemləyərkən işlədilən sözlərdir. Məsələn, *ho-ha, ho-ho, fişt-fişt və s.* Vokativ sözlər müəyyən situativ məqamda işlədilir. Əgər nidalar üçün hissi cəhət xarakterikdirsə, vokativ sözlərə iradi-əqli cəhət xasdır. Nidalar insanın öz daxili hiss və həyəcanını ifadə etmək üçün qeyri-ixtiyari çıxardığı səslərdən formalaşmışsa, vokativ sözlər insanların heyvanlara, quşlara təsir etmək, onları yönəltmək məqsədi ilə şüurlu şəkildə yaratdığı sözlərdir. Bundan başqa, dilimizdə nidalardan fərqli olaraq, vokativ sözlərlə məhdud da olsa, yeni söz yaradılır.

İnsana müraciətlə işlədilən *ədə, əyə, əşi, aaz* sözləri də vokativ sözlərə daxil edilir. Bunlara **imperativ sözlər** də deyilir. (2, 390)

ƏDƏBİYYAT:

- 1.Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə, "Maarif", Bakı, 1983.
2. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, 2010.
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. II hissə, Bakı, 2007.
4. Müasir Azərbaycan dili. EA nəşri, II hissə, Bakı, 1980.
5. Müasir Azərbaycan dili proqramı. AMİ, Bakı, 2009.
6. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. (Morfologiya), Bakı, 2000.

Mövzu № 4

Sintaksis və onun vahidləri.
Sintaktik əlaqələr
Söz birləşmələri

Mövzunun planı:

1. Sintaksis şöbəsi və onun tədqiqat obyektini haqqında məlumat
2. Sözlər arasında məna və qrammatik əlaqələr. Məna əlaqələri
3. Tabesizlik əlaqəsi
4. Tabelilik əlaqələri
5. Söz birləşmələri, onların xarakterik xüsusiyyətləri, təsnifi
6. Əsas tərəfin ifadə vasitəsinə görə söz birləşmələrinin növləri

Sintaksis şöbəsi və onun tədqiqat
obyektini haqqında məlumat

Sintaksis mənşəyinə görə yunan sözü olub, mənası *birləşmə, qurulma, tərtibat* deməkdir. Bu sözdən dilçilik termini kimi istifadə olunur. Dilçilikdə bu termin 2 mənada işlənir: *dilin sintaksisi*, yəni dilin sintaktik quruluşu, bir də *qrammatikanın şöbəsi* mənasında. Qrammatikanın bir şöbəsi kimi sintaksis sözlərin söz birləşmələri və cümlələr şəklində birləşməsi qaydasından bəhs edir. Sintaksis dilin qrammatik quruluşu haqqında elm olmaq etibarilə sintaktik vahidlər sistemini (yəni, *söz birləşmələri, cümlələr, mürəkkəb sintaktik bütövlər*) sintaktik vahidlərin qurulmasını və bağlanma vasitələrini öyrənir.

Sintaksis əsasən 2 böyük bəhsdən ibarətdir: *söz birləşmələri və cümlələr*.

Söz birləşmələri əşyalar arasında, əşyalarla əlamətlər, hərəkətlər arasında əlaqələri ifadə edir. Söz birləşmələrini əmələ gətirən sözlər əvvəlki mənalarını itirmir. Əgər dil vahidlərini ən kiçikdən başlayıb sıralasaq, belə bir mənərə yaranar: səs, söz, söz birləşməsi, cümlə. Göründüyü kimi, söz birləşməsi bir tərəfdən söz, digər tərəfdən isə cümlə ilə həmsərhəddir. Bu da söz birləşməsinin həmsərhəd olduğu hər iki dil vahidi ilə oxşar cəhətlərə malik olması ilə şərtlənir.

Söz birləşmələrinin mahiyyətini, onların tiplərini və əmələgəlmə yollarını, birləşmədə iştirak edən tərəflərin qrammatik əlamətlərini öyrənmək, söz birləşməsi ilə mürəkkəb sözün, cümlənin oxşar və fərqli cəhətlərini aşkar etmək sintaksisin ən zəruri məsələlərindəndir.

Söz birləşmələri sözlərin sintaktik əlaqələr vasitəsilə birləşməsi sayəsində əmələ gəlib, sözlə aşağıdakı oxşar xüsusiyyətlərə malikdir: söz birləşmələri də nominativlik funksiyasını yerinə yetirir, müəyyən suala cavab verir, cümlə üzvü yerində işlənir, başlanğıc forması olur, müəyyən şəkilçi qəbul edərək dəyişir. Lakin bu oxşarlıqlarla yanaşı, söz birləşmələrinin sözlərdən fərqli bir sıra cəhətləri vardır:

1. Hər şeydən əvvəl, söz leksik, söz birləşməsi isə sintaktik vahiddir.

2. Söz birləşmələrinin ifadə etdiyi mənada, sözdən fərqli olaraq, bir konkretlik, dəqiqlik, müəyyənlik olur.

3. Söz birləşməsi sözlərdən əmələ gəlir və onun yaranmasında müəyyən sintaktik əlaqələrdən istifadə olunur.

4. Söz birləşməsi cümlənin mürəkkəb üzvü kimi çıxış edir.

Tərəflərinin ifadə etdiyi leksik-semantik əlaqə, bu əlaqənin xüsusiyyəti və xarakteri söz birləşmələrinin müəyyənlişməsində mühüm rol oynayır. Bu cəhətdən söz birləşmələri *sərbəst* və *sabit* birləşmələr adı ilə 2 böyük qrupa

ayrılır. Söz birləşməsinin bu iki növünün hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

Əsl qrammatik birləşmələr dedikdə sərbəst birləşmələr başa düşülür. Bu birləşmələri əmələ gətirən sözlər öz əsl mənalarını, leksik müstəqilliyini saxlayır və birləşmənin leksik-semantik deyil, leksik-qrammatik ünsürləri olur. Belə birləşmələri hissələrinə ayırmaq, təhlil etmək olur və bu təhlil onların ümumi ruhunu pozmur, birləşmənin əsas mənasına təsir etmir. Sərbəst birləşmələrə *dadlı meyvə, ağlayan uşaq, şəhərin mərkəzi, kitab oxumaq* və s. kimi birləşmələr misal ola bilər.

Sərbəst birləşmələr tabelilik əlaqəsi əsasında yaranır və iki tərəfdən: birinci və ikinci tərəfdən ibarət olur. Tərəflərdən biri digərini məna və qrammatik cəhətdən özündən asılı vəziyyətə salır və tabeədən tərəf və ya əsas tərəf adlanır. Söz birləşmələrində ikinci tərəf əsas tərəf olur. Digər tərəf, yəni birinci tərəf isə tabeolan və ya asılı tərəf adlanır. Söz birləşmələri adətən iki, bəzən də ikidən çox müstəqil sözün məna və qrammatik cəhətdən birləşməsi nəticəsində yaranır. Ona görə də iki sözlü birləşmələr sadə birləşmələr hesab olunur. Məsələn, *faydalı məsləhət, tələbə həyatı, evin qapısı* və s. İkidən artıq müstəqil sözdən əmələ gəlmiş birləşmələr mürəkkəb birləşmələr hesab olunur. Məsələn, *söylənilmiş faydalı məsləhət, evin açıq qapısı* və s. Söz birləşməsinin mürəkkəb olması üçün ən azı üç müstəqil mənalı sözün iştirakı vacibdir. Əgər həmin sözlərdən biri köməkçi nitq hissəsi olarsa, birləşmə quruluşca yenə sadə olaraq qalır. Məsələn, *xəstə üçün məsləhət, sənin kimi tələbə* və s. Əsas tərəfin ifadə vasitəsinə görə söz birləşmələri üç növə ayrılır: ismi birləşmələr, feli birləşmələr və zərf birləşmələri.

İsmi birləşmələr adı altında əsas sözü adlarla və ya substantivləşmiş hər hansı bir sözlə ifadə olunan birləşmələr nəzərdə tutulur.

İsmi birləşmələr iki böyük qrupa ayrılır:

1. Təyini söz birləşmələri.

2. Qeyri- təyini ismi birləşmələr.

Təyini söz birləşmələri atributiv münasibətlər əsasında yaranır, yəni təyinlə təyin olunanın birləşməsindən əmələ gəlir.

Təyini söz birləşmələrinin üç növü vardır:

a) birinci növ təyini söz birləşmələri;

b) ikinci növ təyini söz birləşmələri;

c) üçüncü növ təyini söz birləşmələri.

Qeyri-təyini ismi birləşmələr də əmələgəlmə yollarına, tərəflərin ifadə vasitələrinə görə müxtəlif növlərə ayrılır.

Prof. Q. Ş. Kazımov Azərbaycan dilçiliyinə dair yazılmış kitablardakı bu ənənəvi bölgüdən fərqli olaraq, ismi birləşmələri onları əmələ gətirən sintaktik əlaqələri nəzərə almaqla qruplaşdırmışdır. (4, səh.63)

Əsas tərəfi, yəni tabeəddici sözü fellərdən ibarət olan birləşmələrə feli birləşmələr deyilir. Məsələn, *onları çağırmaq, paltarı görəndə, orada görünən* və s.

Qoşmalı feli birləşmələr qoşmaların köməyi ilə yaranır və belə bir formaya əsaslanır: müstəqil mənalı *söz + qoşma + fel*. Qoşma ilə onun əlavə olunduğu söz birləşmənin *birinci komponentini, fel isə ikinci əsas komponentini* təşkil edir. Məsələn, *kitaba sarı baxmaq, məktəbə tərəf getmək, onun kimi oxumaq* və s.

Zərf birləşmələrinin əsas sözü *zərfdən* ibarət olur. Bu birləşmələrin ikinci tərəfi, əsasən yer, zaman və tərz-i-hərəkət zərfləri ilə ifadə olunur. Məsələn, *evdən yuxarı, işıqdan tez, çox yavaş, quş kimi tez* və s.

Sintaksisin əsas vahidlərindən biri də cümlədir. Cümlə ünsiyyətin ilk və əsas vahididir. Cümlə vasitəsi ilə fikir formalaşır, ifadə olunur, başqasına ötürülür. Struktur, semantik və kommunikativ cəhətlər, cümlədə bir-birilə qarşılıqlı əlaqə və münasibətdə olur. Cümlənin strukturunda kommunikativ cəhət çox mühüm yer tutur və məhz kommunikasiya ehtiyacı cümlənin semantikasını və quruluşunu müəyyənləşdirir. Buna görə də cümlə problemi sintaksisin əsas məsələlərindəndir.

Son dövrlərdə dilin sintaktik quruluşu iki səviyyədə öyrənilir. Birinci səviyyədə dilin sintaktik quruluşu öyrənilir ki, bu məsələlərlə ənənəvi (potensial) sintaksis məşğul olur. İkinci səviyyədə isə aktual sintaksis nitqin sintaktik quruluşunu öyrənir. Potensial sintaksisin əsas vahidi cümlə, aktual sintaksisin əsas vahidi söyləmdir. Söyləm müxtəlif fikir ifadə edən ünsiyyət vahididir. Söyləm əksərən cümləyə uyğun gəlsə də, bəzən cümlə çərçivəsindən kənara çıxır, dil sisteminin müstəqil vahidi sayılır və cümlədən fərqləndirilir. Belə ki, bir cümlə kommunikativ funksiyasından asılı olaraq bir neçə söyləmin ifadəsinə xidmət edə bilər. Məsələn, *Dünən yağış yağdı.*- cümləsində məntiqi vurğunun yerini dəyişməklə və inversiya hesabına cümləni üç formada söyləyə bilərik: Məsələn, *Dünən yağış yağdı. Yağış dünən yağdı. Yağış yağdı dünən.*

Hər bir cümlə öz kommunikativ funksiyasını dəqiq şəkildə yalnız mətn şəraitində yerinə yetirir. Mətn iki və daha artıq cümlənin həm məzmun, həm də formaca əlaqələnməsi əsasında əmələ gələn nitq vahidi, nitq birliyidir. Mətn müəyyən məqsəd ümumiliyi əsasında birləşən və sintaktik semantik bütöv yaradan cümlələr birliyidir. Cümlələr müvafiq şəkildə nizamlanır və xüsusi intonasiya ilə konkret bir mikrotema ətrafında qruplaşaraq sintaktik bütövləri əmələ gətirir. O cümlədən (söyləmədən) böyük sintaktik vahid hesab edilir. Mətnlər makro və mikro növlərə ayrılır. Mikromətn mətnin bitkin məna ifadə edən ən kiçik vahididir. Mikromətnlər dilçilikdə sintaktik bütöv adlandırılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, sintaktik vahidlər söz – formaların, bağlayıcı, ədat, qoşma və sözdəyişdirici şəkilçilərin köməyiylə formalaşır.

Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşu çox qədim tarixə malikdir. Yazılı ədəbi dilimizə aid olan nümunələrin, eləcə də folklor nümunələrinin dil quruluşu arasında kəskin fərq nəzərə çarpmır. Lakin dilimizin sintaktik quruluşunun tədqiqi,

öyrənilməsi o qədər də qədim deyildir. Dilimizin sintaktik quruluşu əsaslı şəkildə XX əsrin 50-ci illərindən etibarən öyrənilməyə başlamışdır. Bu sahədə Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, Ə.Abdullayev, Q. Kazımov, Z.Budaqova, Y.Seyidov, Z.Tağızadə, H.Həsənov, K.Vəliyev, K.Abdullayev və s. kimi görkəmli alimlərimizin böyük xidməti vardır.

Sözlər arasında məna və qrammatik əlaqələr. Məna əlaqələri

Sintaktik vahidlərin yaranması üçün onu əmələ gətirən tərəflər arasında iki cür əlaqənin olması zəruridir. 1. Məna əlaqəsi, 2. Qrammatik əlaqə. Bu əlaqələrdən birinin yoxluğu sintaktik vahidin də yoxluğu deməkdir.

Sözlər arasındakı məna əlaqələrinin əsasını təbiətdə olan obyektiv əlaqələr təşkil edir. Bu əlaqələrin müxtəlifliyi sözlər arasında da rəngarəng məna əlaqəsinin yaranmasına səbəb olur. *Qırmızı parça* birləşməsində əşya ilə onun əlaməti, *üç ağac* birləşməsində əşya ilə onun kəmiyyəti, *pianino çalmaq* birləşməsində hərəkətlə onun obyektini və s. arasındakı münasibətlər ifadə edilir. Ümumiyyətlə, söz birləşmələrində məna əlaqələrinin məzmununu əşya ilə onun əlamətləri, proseslə onun müxtəlif cəhətdən müəyyənləşdiriciləri təşkil edir.

Sözlər arasında aşağıdakı məna əlaqələri mövcuddur:

1. Predikativ əlaqə əşya ilə onun hərəkəti arasındakı əlaqədir. Məsələn, *Yağış yağır. Uşaq ağlayır. Dərs başlandı* və s. Bu əlaqə söz birləşməsində özünü subyekt əlaqəsi kimi göstərir. Məsələn, *Yağış yağanda, uşaq ağlayarkən, dərs başladığı zaman* və s.

2. Atributiv əlaqə əşya ilə geniş mənada onun əlaməti arasındakı əlaqədir. Əşyanın geniş mənada əlaməti dedikdə

onun keyfiyyəti, miqdarı, sırası və s. nəzərdə tutulur. Məsələn, *hündür bina, geniş küçə, qızıl saat, meşədəki hadisə, xeyli adam* və s. Atributiv əlaqəyə ismi birləşmələrdə, cümlədə isə təyinlə təyin olunan arasında, yəni təyinlə mübtədə, təyinlə tamamlıq, təyinlə zərflilik, təyinlə xəbər arasında rast gəlinir.

3. Obyekt əlaqəsi hərəkətlə onun obyektini (müstəqim və qeyri-müstəqim obyektlərin hamısı, yəni ismin müxtəlif halları ilə ifadə olunaraq hərəkətlə birbaşa və ya dolayısı yolla əlaqələndirən bütün obyektlər nəzərdə tutulur) arasındakı əlaqələri ifadə edir. Məsələn, *kitabı oxumaq, ona baxmaq, dəftərdə qeyd etmək, müəllimdən öyrənmək, Kitabı oxuduq. Ona baxırıq. Dəftərdə qeyd edirəm. Müəllimdən öyrənmişik* və s. Obyekt əlaqəsi həm feli birləşmələrdə, həm də cümlədə xəbərlə tamamlıq arasında özünü göstərir.

4. Relyativ əlaqə hərəkətlə onun tərzini, dərəcəsi, zamanı, yeri, kəmiyyəti, səbəbi, məqsədi, şərti və s. arasındakı əlaqələri ifadə edir. Məsələn, *çox danışmaq, cəld işləmək, evdək qaçmaq, axşamacan işləmək, kəndə yollanmaq, çox oturmaq, Çox danışdılar. Cəld işləyirdik. Evdək qaçdım. Axşamacan işlədik. Kəndə yollandılar. Çox oturmədilər.* Relyativ əlaqəyə feli birləşmələrdə (asılı tərəf əsas tərəfi müxtəlif baxımdan izah etdikdə) və cümlədə xəbərlə zərflilik arasında rast gəlinir.

Söz birləşməsi və cümlənin formalaşması üçün ikinci əsas şərt onun tərkib hissələrinin qrammatik baxımdan əlaqələnməsidir. Sözlər morfoloji cəhətdən dəyişərək bir-biri ilə əlaqələnir, nəticədə sintaktik əlaqə əmələ gəlir. Məsələn, *dərsə başlayanda, müəllimin sualı, şagirddən soruşdular.* və s.

Sözlərin dəyişməsi, müxtəlif şəkillərə düşməsi, təsrifi qaydaları morfolojiyada, sözlərin bir-biri ilə bağlanma, əlaqənmə qaydaları sintaksisdə öyrənilir. Buna görə də qrammatik əlaqələrə konkret olaraq sintaktik əlaqələr də deyilir.

Sintaktik əlaqələrin iki növü müşahidə edilir:

1. Tabesizlik əlaqəsi.
2. Tabelilik əlaqəsi.

Tabesizlik əlaqəsi

Tabesizlik əlaqəsi mənə və qrammatik cəhətdən bir-biri ilə əlaqədar olan, lakin bir-birindən asılı olmayan, biri digərini heç bir cəhətdən aydınlaşdırmayan, sadalama intonasiyası ilə tələffüz edilən, bərabərhüquqlu sözlər arasında olur. Məsələn, *qocalar və cavanlar, Həm işləyir, həm oxuyur* və s.

Tabesizlik əlaqəsinə sadə cümlədə həmcins üzvlər arasında və tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında rast gəlinir. Məsələn, Həmcins mübtədalar arasında: **Suların şırlıtması, salxım söyüd yarpaqlarının xışıltması, çəməndən küləyin qovub gətirdiyi çiçək qoxuları** *Güləsəri məst eləmişdi. (İ. Şıxlı);*

Həmcins xəbərlər arasında: *At qaçaraq onu xeyli uzağa apardı və geri dönüb dördnala çapdı. (İ.Şıxlı) ;*

Həmcins tamamlıqlar arasında: *Bu zavallı bəşəriyyətə, bu daşürəkli gülünc insanlara, bu insan görkəmli, əqrəb ürəkli həşərata ayıq baxa bilmirəm. (C.Cabbarlı);*

Həmcins təyinlər arasında: *Orada-burada ağ, çəhrayı, sarı çiçəklər görünürdü. (İ.Əfəndiyev);*

Həmcins zərflilər arasında: **Uşaqların ilk təəssüratının pozulacağını düşünəndə, hörmətinin itiriləcəyi barədə fikirləşəndə sarsıldım.** (C.Əlibəyov)

Bəzən sadə cümlədə xitabların da həmcinsliyi müşahidə olunur. Məsələn, *Gül, ey nazlı Vətən, odlar torpağı. Duz-çörək hazırla qəhrəmanlara. (S.Vurğun)*

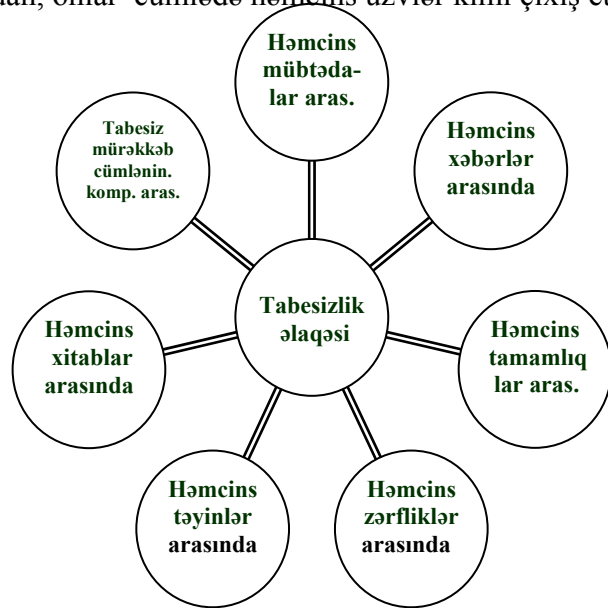
Tabesizlik əlaqəsinin çox rast gəlinəyi yerlərdən biri tabesiz mürəkkəb cümlələrdir. Bu cümlələri əmələ gətirən komponentlər də bir-biri ilə tabesizlik yolu ilə əlaqələnir. Məsələn, *Kosanın başına yeni iş açıldı, həqiqi savaşa başladı. (S. Rəhimov) Baş tərəfdə taxt qoyulmuş, çubuqlardan hörülüb*

üstünə keçə çəkilməmiş, divarın dibinə döşəkçələr düzülüşdü. (F. Kərimzadə).

Tabesizlik əlaqəsinin xüsusi formal əlaməti yoxdur. Sadalama intonasiası, və ya tabesizlik bağlayıcıları bu əlaqənin ifadəçiləridir. Tabesizlik əlaqəsinə girən tərəflər qrammatik məzmun və formaca eyni olmalıdır. Yəni, fərqli formada olan nitq hissələri və cümlə üzvləri arasında tabesizlik əlaqəsi ola bilməz.

Bəzən söz birləşmələrinin əsas və ya asılı tərəfi də bərabər hüquq əsasında əlaqələnən iki və daha çox sözdən ibarət olur ki, həmin sözlər arasında da tabesizlik əlaqəsi olur. Məsələn, **gəzməli, görməli yerlər, maraqlı hekayələr, povestlər** və s.

Tabesizlik əlaqəsi əsasında əmələ gələn bu cür söz birləşmələrində sözlər birləşmənin qeyri-müstəqil tərəfi olduğundan, onlar cümlədə həmcins üzvlər kimi çıxış etmir.

Tabelilik əlaqələri

Dilimizdə əvvəlki əlaqə növü ilə müqayisədə tabelilik əlaqəsinin işlənmə dairəsi çox genişdir. Həm söz birləşmələrinin, həm də cümlələrin yaranmasında bu əlaqənin mühüm əhəmiyyəti var. Başqa sözlə, tabelilik əlaqəsi olmadan söz birləşməsinin və cümlənin mövcudluğundan danışmaq olmaz. Söz birləşmələrinin əsas və asılı tərəfləri, cümlənin həmcins olmayan üzvləri bir-biri ilə məhz tabelilik əlaqəsi ilə bağlanır. Bu əlaqə zamanı əlaqədə olan tərəflərdən biri digərini özünə tabe edir, uyğun olaraq digər söz əlaqədə olduğu sözdən asılı olur, bu və ya başqa cəhətdən onu izah edir, aydınlaşdırır. Məsələn, *Yaşlı qadın, bizim həyatımız* və s.

Tabelilik əlaqəsi zamanı iki tərəf olur. Tərəflərdən biri əsas, digəri asılı tərəf adlanır. Məsələn, *hündür bina, evdən çıxanda* birləşmələrində *bina* və *çıxanda* sözləri əsas, *hündür* və *evdən* sözləri isə asılı tərəflərdir.

Sözlərin tabelilik yolu ilə əlaqələnməsi nəticəsində yaranan birləşmələr iki cür olur: *predikativ birləşmələr, qeyri-predikativ birləşmələr*. Predikativ birləşmələr, başqa sözlə, cümlə deməkdir. Belə birləşmələr xəbərin iştirakı ilə yaranır. Məsələn, *Havalər istiləşdi. Dərs sona çatdı* və s.

Qeyri-predikativ birləşmələr xəbərin iştirakı olmadan qurulan birləşmələrdir. Sintaksisdə söz birləşməsi dedikdə bu cür birləşmələr nəzərdə tutulur. Məsələn, *güclü yağış, payız gələndə* və s.

Azərbaycan dilində tabelilik əlaqəsinin üç növü vardır: yanaşma, uzlaşma və idarə.

Yanaşma əlaqəsi. Digər tabelilik əlaqələri ilə müqayisədə yanaşma əlaqəsi özünün qədimliyi ilə seçilir. Hələ dilin qrammatik quruluşu formalaşmadığı ilkin mərhələlərdə insanlar primitiv şəkildə sözü sözə yanaşdırmaqla əlaqələndirmiş, əşyanın əlaməti, miqdarı və s. haqqında

məlumat ifadə etməyə çalışmışlar. Yanaşma əlaqəsinin heç bir formal göstəricisi yoxdur. **Asılı tərəfin əsas tərəfə mənə və intonasiya ilə bağlanmasına yanaşma deyilir.** Məsələn, *geniş küçə, meşədəki hadisə, bərk qaçan* birləşmələrində sözlər arasında yanaşma əlaqəsi vardır. Bu birləşmələrdə *geniş, meşədəki, bərk* sözləri yanaşma əlaqəsi ilə *küçə, hadisə, qaçan* sözlərinə tabe olmuşdur.

Yanaşma əlaqəsi zamanı birləşmənin asılı tərəfi (tabe olan tərəfi) yanaşan, əsas tərəfi (tabe edən tərəfi) isə yanaşılan söz kimi qeyd olunur. Dilimizdə yanaşan söz əvvəl, yanaşılan söz isə sonra gəlir.

Azərbaycan dilində yanaşma əlaqəsi ismi birləşmələrdə: birinci və ikinci növ təyini söz birləşmələrində, bəzi qeyri-təyini ismi birləşmələrdə, relyativ əlaqəli feli birləşmələrdə, cümlədə təyinlə təyinlənən arasında, xəbərlə tərz, zaman, səbəb, məqsəd, kəmiyyət, şərt, qarşılaşdırma zərfliləri, xəbərlə bəzi tamamlıqlar arasında olur.

Keyfiyyətinə görə yanaşmanın iki növü var: **tam yanaşma, tam olmayan yanaşma.**

Tam yanaşma zamanı əlaqədə olan sözlər arasına ya heç bir söz girə bilmir, ya da bunlar arasına elə sözlər daxil ola bilər ki, onlar da əsas sözlə yanaşma əlaqəsində olsun. Məsələn, *maraqlı kitablar, gəzməli yerlər*. Belə sözlər asılı olduqları sözlərdən ancaq o zaman ayrı düşə bilər ki, onların arasına girən sözlər də onlarla eyni tipli olsun. Məsələn, *maraqlı və mənalı kitablar, gəzməli və yaşamaq yerləri* və s.

Tam yanaşma əlaqəsində olan sözlərin də yanaşma cəhətdən xüsusiyyətləri və fərqləri vardır. Sifətlər yanaşma əlaqəsinin asılı tərəfi kimi daha qüvvətli, saylar isə nisbətən zəifdir, əvəzliliklər onlarla müqayisədə daha zəifdir. *Maraqlı hadisə, üç hadisə, həmin hadisə* birləşmələrində asılı tərəfdə dayanan *həmin, maraqlı* və *üç* sözləri eyni bir sözlə yanaşma əlaqəsinə girmişdir. Lakin *həmin* sözlərin asılı tərəflə yanaşmasının keyfiyyəti bir-birindən fərqlənir. Tərəfləri

sıralasaq, *həmin üç maraqlı hadisə* formasında birləşmə yaranar. Bunlar göstərir ki, tam yanaşmanın özündə yanaşan sözlərin yanaşma nisbəti müxtəlif olur. Eyni sözə aid bir neçə yanaşan söz olduqda bunlardan biri daha yaxın, digəri isə nisbətən uzaqda olur. Buna baxmayaraq, onların hamısının əlaqəsi tam yanaşma əlaqəsi hesab olunur, çünki bunların arasına əsas sözlə yanaşma əlaqəsində ola bilməyən sözlər daxil ola bilmir. Müasir Azərbaycan dilində bu, möhkəm bir qayda kimi özünü göstərir.

Tam olmayan yanaşma. Tam olmayan yanaşma zamanı yanaşan sözlə yanaşılan söz arasına əsas tərəflə başqa əlaqədə olan çoxlu sözlər girə bilər. Məsələn, *Gün qalxdıqca gecə saxtadan donan yolların qarı əriyirdi. (İ.Şıxlı)* cümləsində *gün qalxdıqca* birləşməsi zaman zərfliyi olub, cümlənin xəbəri ilə yanaşma əlaqəsindədir. Lakin bu tərəflər arasına xəbərlə uzlaşma yolu ilə əlaqələnən *yolların qarı* mübtədasi daxil olmuşdur. Ona görə də bu zaman zərfliyi ilə xəbər arasındakı yanaşma keyfiyyətinə görə tam olmayan yanaşmadır. Tam olmayan yanaşma əlaqəli tərəflər yanaşı da işləyə bilər: *Gecə saxtadan donan yolların qarı gün qalxdıqca əriyirdi*. Bu cür tərəflər yanaşı işlənsə də, onların arasına istənilən vaxt başqa sözlər daxil ola bilər.

Yanaşma əlaqəsi müxtəlif nitq hissələrindən olan sözlər arasında özünü göstərir. Bir nitq hissəsinə aid olan söz başqa nitq hissəsinə münasibətdə, yerinə görə həm yanaşan, həm də yanaşılan söz kimi çıxış edə bilər.

Yanaşma əlaqəsi asılı və əsas tərəflərinin nitq hissələri ilə ifadəsini nəzərə almaqla aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

İsmin ismə yanaşması. Bu cür yanaşma özünü bir neçə şəkildə göstərir. Bəzən atributiv isimlər heç bir vasitə olmadan başqa isimlərlə yanaşma əlaqəsində olur. Burada yanaşan isim daha çox sifətə bənzəyir, atributivləşir. Məsələn, *qızıl saat, taxta qapı, daş pilləkən* və s. İsimlərin belə yanaşması sintaktik

cəhətdən təyinlə təyin olunan arasındakı əlaqə kimi meydana çıxır və birinci növ təyini söz birləşmələri əmələ gətirir.

Bundan başqa, substantiv isimlər qeyri-müəyyən yiyelik halda dayanmaqla əsas tərəflə yanaşma əlaqəsinə girir və ikinci növ təyini söz birləşmələri yaranır. Məsələn, *Gül, ey nazlı Vətən, odlar torpağı*. (S.Vurğun) *Yaz aylarında gurlayıb çağlayan Alagöz çayı indi sap kimi nazilib sakit-sakit axırdı. (İ.Şıxlı)* və s. Bu nümunələrdə *odlar torpağı, yaz ayları* birləşmələrinin birinci tərəfləri yanaşma əlaqəsinə əsasən ikinci tərəfə tabedir.

İsim digər bir isimlə yanaşma əlaqəsinə girir. Bu zaman qoşma tərəflər arasına daxil olur. Məsələn, *Əli kimi həkim, Həsən tək müəllim* və s. Belə birləşmələrdə qoşma ilə əlaqələndikdən sonra isim digər isimlə yanaşma əlaqəsində olur.

Sifətin ismə yanaşması. İsmə yanaşmaq sifətin əsas vəzifəsi olduğundan, dilimizdə bu cür yanaşma halları daha çox müşahidə edilir və bu əlaqə zamanı sifətlər öz xüsusiyyətlərini olduğu kimi saxlayır. Məsələn, *işıqlı otaq, sərin hava, aydın səma* və s. Sifətin ismə yanaşması, ismin ismə yanaşmasına nisbətən çox inkişaf etmişdir. Dilimizdəki bütün isimləri bir-birilə yanaşdırmaq mümkün deyildir. Lakin bütün sifətləri isimlə yanaşdırmaq olar, çünki ismə yanaşmaq sifətin əsas xüsusiyyətidir. Bəzən sifətlər substantivləşdikdən sonra yanaşma əlaqəsinin asılı tərəfi olur. Məsələn, *böyük sözü, ağsaqqal nəsihəti, körpə qığıltısı* və s. birləşmələrində *böyük, ağsaqqal, körpə* sifətləri substantivləşərək əsas tərəflə yanaşma əlaqəsinə girmişdir.

Sayın ismə yanaşması. Saylar isimlərin əvvəlində heç bir dəyişikliyə uğramır və isimlərin növ və xüsusiyyəti onlara təsir etmir. Bu vəziyyətdə saylar heç bir formal əlamət şəkilçi qəbul etmir, buna görə də saylarla onların əlaqədə olduğu isimlər arasında yanaşma əlaqəsi olur. Məsələn, *beş ağac, üç adam, beşinci sıra, xeyli söhbət* və s. Yanaşma əlaqəsi zamanı

saylar isimlərlə həm birbaşa, həm də numerativ sözlər vasitəsi ilə əlaqələndirilir. Bu zaman numerativ söz kimi *nəfər, ədəd, dənə, baş, cüt, dəst, dəstə, nüsxə* və s. işlənir. Məsələn, *bir nəfər tələbə, iki cüt əlcək* və s. Saylar birinci növbədə həmin sözlərə aid olur, onlara yanaşır, sonra həmin sözlərlə ismə yanaşır. Bu sözlər saylarla isimlərin yanaşma əlaqəsinə pozmur, lakin burada müəyyən məna çalarlığına səbəb olur.

Əvəzliyin ismə yanaşması. Əvəzliyin bütün məna növləri deyil, işarə və təyini əvəzliliklər, isimlərə yanaşır və yanaşma əlaqəli birləşmələr yaradır. Məsələn, *bu şəhər, belə adam, həmin məsələ* və s. Sual əvəzliliklərinin də bəziləri isimlərə yanaşır. Məsələn, *hansı uşaq, necə ev, necə kənd* və s.

Feli sifətin ismə yanaşması. Feli sifətlər də sifətlər kimi isimlərin əvvəlində gəlib onlarla yanaşma əlaqəsi saxlaya bilər. Məsələn, *ağlayan uşaq, danışan qız, döyünən ürək* və s.

Bəzi dilçilik kitablarında sayın saya yanaşması halının da olduğu qeyd olunur və tərkibi saylar nəzərdə tutulur. Məsələn, *dörd yüz min, iki yüz milyon* və s.

Azərbaycan dilində ayrı-ayrı sözlərin fellərə yanaşması da çox inkişaf etmişdir. Fellərlə ən çox yanaşma əlaqəsi saxlayan zərflərdir (tərzi-hərəkət, kəmiyyət, zaman və s.) Məsələn, *yavaş-yavaş yerimək, xeyli danışmaq, içəri girmək* və s.

Feli bağlamalar da aid olduqları fellərlə yanaşma əlaqəsi saxlayır. Məsələn, *uzanıb dincəlmək, danışdıqca kövrəlmək* və s. İsimlər də qoşmaların köməyi ilə fellərə yanaşma bilər. Məsələn, *quş kimi uçmaq, od kimi qızmaq* və s.

İdarə əlaqəsi. İdarə əlaqəsi əsasən obyekt və relyativ əlaqəli birləşmələrin tərəfləri arasında olur.

Əsas tərəfin tələbi ilə asılı tərəfin ismin müəyyən bir hal şəkilçisini qəbul edərək dəyişməsinə idarə deyilir.

İdarə əlaqəsinin morfoloji əlaməti ismin hal şəkilçiləridir. Bu əlaqənin əsas xüsusiyyəti asılı tərəfin (tabe sözün) əsas tərəfin (tabe edən sözün) tələbi ilə ismin bu və ya digər halında durmasıdır. İdarə əlaqəsi zamanı hal şəkilçili tərəf asılı tərəf olur. Lakin ismin bütün halları deyil, yalnız şəkilçili hallar, yəni müəyyən yiyəlik, yönlük, müəyyən təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallar idarə əlaqəsinə xidmət edir. Həmin halları tələb edən sözlər idarə edən sözlər olub əsas tərəf yerində durur. Hallana bilməyən sözlər heç vaxt bu birləşmələrin asılı tərəfi kimi çıxış edə bilmir. Demək olar ki, isim, sifət, say, əvəzlik, məsdər, feli sifət, zərf, başqa sözlərlə əlaqəyə girib onlar vasitəsilə idarə olunur və idarə əlaqəli birləşmələrin asılı (tabe) tərəfi kimi çıxış edir. Məsələn,

a) isimlərin idarə olunması: *kitabı oxumaq, musiqini dinləmək, kitabdan oxumaq, evə getmək* və s.

b) əvəzliliklərin idarə olunması: *hamıya cavab vermək, bizi günahlandırmaq, onu çağırmaq* və s.

c) sifətlərin idarə olunması: *yaxşını pisdən seçmək, doğruya inanmaq, yalana uymaq* və s.

ç) sayların idarə olunması: *aza qane olmaq, çoxu aparmaq, beşdən birini götürmək* və s.

d) məsdərlərin idarə olunması: *oxumağı öyrənmək, işləməkdən bezmək* və s.

e) feli sifətlərin idarə olunması: *oynayanlara tamaşa etmək, oxuyanı dinləmək* və s.

ə) Zərflərin idarə olunması: *irəliyə hərəkət etmək, geridə qalmaq* və s.

Yalnız nitq hissələri deyil, bir sıra ismi və feli birləşmələr də idarə əlaqəsində asılı tərəf kimi çıxış edir. Məsələn, *dərs kitablarını almaq, şəhərin mərkəzində yaşamaq, cavab verənləri alqışlamaq* və s.

Azərbaycan dilində idarə əlaqəsində əsas tərəf kimi fellər son dərəcə intensiv iştirak edir. Bu da iş, hal, hərəkət bildirən fellərin əşyaya təsir göstərməsi, obyektə və məkanla bağlı olması ilə əlaqədardır. Digər tərəfdən, fellərdə təsir kateqoriyası vardır. Bu da felə öz ətrafına müxtəlif sözlər toplamağa və onları ismin müxtəlif hallarında idarə etməyə imkan verir. Nəticədə fel əsas, ətrafına topladığı sözlər isə asılı tərəf kimi çıxış edir. Felin ətrafına toplanan sözlərin əksəriyyəti məhz idarə əlaqəsi ilə ona bağlanır. Bununla bərabər, başqa nitq hissələri də idarə etmə imkanına bu və ya digər səviyyədə malikdir. Məsələn, *İndi o, uzaq bir kənddə müəllimdir.* cümləsindəki *kənddə* sözü isimlə (*müəllimdir* sözü ilə), *uşaqlardan biri* birləşməsindəki *uşaqlardan* sözü sayla, *kəndin ağsaqqalı* birləşməsindəki *kəndin* sözü sifətlə idarə olunmuşdur. Lakin bunların idarə etmə gücü fellərə nisbətən çox zəifdir.

Fellərlə idarə. Bütün fellərin ismin bu və ya digər halını idarə etmə imkanı eyni deyil. Məsələn, *almaq* feli, birinci növbədə, ismin təsirlik halını tələb etdiyi halda, *baxmaq* feli, ilk növbədə, ismin yönlük halını, *gəlmək* feli ismin çıxışlıq və yönlük hallarını tələb edir. Bu fellər başqa hallarla da işləyə bilər. *Məsələn, almaq* feli eyni zamanda yönlük və təsirlik (*Əliyə kitabı almaq*), yerlik (*saat 5-də almaq*), çıxışlıq (*mağazadan almaq*) hallarını da idarə edə bilər. Eləcə də *baxmaq* feli yönlük haldan başqa, yerlik, çıxışlıq hallarla da işləyə bilər.

Fellər ismin dörd halını- *yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq* hallarını idarə edə bilər. Bu dörd halı idarə etməkdə təsriflənən və təsriflənməyən fellər arasında heç bir fərq görünür. Məsələn, *Kitabı oxuyur, kitabı oxumaq, kitabı oxuyan, kitabı oxuyanda* və s. Bu formalar arasında fərq yalnız idarə əlaqəsi hesabına predikativ və ya qeyri-predikativ birləşmənin əmələ gəlməsindədir. Yəni, təsriflənən fellərlə idarə nəticəsində predikativ birləşmə (cümlə), təsriflənməyən (feli bağlama, feli sifət, məsdər) fellərlə idarə nəticəsində qeyri-predikativ birləşmə (söz birləşməsi) yaranır.

Fellər ismin yiyəlik halı ilə əlaqədar olmur və onu idarə etmir. İsmi bu halı adlarla idarə olunur. Məsələrdə və feli sifətlərdə fellik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, ad bildirmək xüsusiyyətinin olması onları adlara yaxınlaşdırır, bu xüsusiyyət onların yiyəlik halda işlənməsinə və yiyəlik halı idarə etməsinə imkan yaradır. Məsələn, *uşağın ağlamağı, sənin deyəcəyin (söz), onun oxuduğu (kitab)* və s. Dörd halın idarəsində onlar fel kimi çıxış edərək feli birləşmə, bir halın - yiyəlik halın idarəsində isə ad kimi çıxış edərək ismi birləşmə yaradır.

Fel olmayan nitq hissələri ilə idarə. Fel olmayan nitq hissələri ilə idarə dedikdə *isim, sifət, say, əvəzlik*, qismən də *zərflərin* idarə əlaqəsi prosesində əsas tərəf kimi çıxış etmələri nəzərdə tutulur. Bu nitq hissələri əsasən ismin yiyəlik halını idarə edir. Məsələn, *evin qapısı, ailənin böyüyü, sinfin*

birincisi, bizim hamımız birləşmələrində əsli tərəfin yiyəlik halda olması uyğun olaraq əsas tərəfdəki isim, sifət, say, əvəzliyin tələbi ilə baş vermişdir. Bu nitq hissələri ismin ancaq *iyəlik, yönlük, yerlik və çıxışlıq* hallarını idarə edə bilər. Ümumiyyətlə, yiyəlik hal heç vaxt fellər, təsirlik hal isə adlar qrupu tərəfindən idarə olunmur. Digər üç hal - yönlük, yerlik, çıxışlıq hallar isə daha çox fellər, az hallarda isə adlar qrupu tərəfindən idarə olunur.

Təsirlik halda olan söz və birləşmələr cümlədə yalnız təsirli fellərin tələbi ilə işlənir.

İsmlərlə idarə. İsmi lərin əsas idarə obyektii yiyəlik haldır. Bu əsada yaranan söz birləşmələrində iki əşya arasında münasibət, sahib şəxs və mənsub əşya münasibəti ifadə olunur. Məsələn, *şəhərin görünüşü, ananın məhəbbəti, uşağın xəstəliyi* və s. Bu zaman üçüncü növ təyini söz birləşməsi əmələ gəlir. Ümumiyyətlə, yiyəlik halın idarə olunması bilavasitə ismlərlə əlaqədardır. Başqa nitq hissələrinin ismin yiyəlik halını idarə edə bilməsi üçün substantivləşmələri əsas şərtidir.

Digər halların idarə olunmasında isim fəal iştirak edə bilmir və nisbətən məhdud çıxış edir. Bunlardan bir çoxu felin düşməsi nəticəsində baş verir, idarəçilik ismin əlinə keçir. Məsələn, *böyüyə hörmət (bəsləmək), ağıldan bəla (çəkmək)* və s.

Sifətlərlə idarə. Sifətlər də ismlər kimi ismin yiyəlik, yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarını idarə edir. Məsələn, *şəhərin ən qədimi, binaların hündürü, dünyada məşhur, işindən arxayın* və s. Sifət yiyəlik halı idarə edərkən substantivləşdiyi halda, yönlük, yerlik və çıxışlıq halları idarə edərkən buna ehtiyac olmur və bu halları idarə etmək sifətin öz xüsusiyyətindən irəli gəlir. Buna görə də yiyəlik hala nisbətən bu halların sifətlə idarə olunmasına daha çox rast gəlmək olur.

Saylarla idarə. Saylar ismin yiyəlik, yerlik və çıxışlıq hallarını idarə edə bilər. Azərbaycan dilində sayların yönlük halı idarə etməsinə də rast gəlmək olur. Lakin bu çox az-az özünü

göstərir. Məsələn, *mənə çoxdur, sənə az?* kimi birləşmələrdə *çox, az* sayları ismin yönlük halını idarə etmişdir. Lakin belə birləşmələr təsadüfi hallarda işlədilir. Yiyəlik, yerlik və çıxışlıq halların sayla idarəsi tez-tez müşahidə edilir.

Saylar idarə etmək cəhətindən daha çox sifətlərə bənzəyir. Onlar da sifətlər kimi yiyəlik halı idarə edərkən substantivləşir. Məsələn, *uşaqların üçü, adamların çoxu* və s. Digər halları idarə edərkən isə öz xüsusiyyətlərini saxlayır, az hallarda substantivləşir. Məsələn, *beşdə üçü, beşdən az, üçdən çox (insan), burda çoxdur* və s.

Dilimizdə kəsr sayları da, əslində, idarə əlaqəsi hesabına yaranır. Bu zaman saylardan birincisi ismin çıxışlıq, ikincisi adlıq halında olmaqla əlaqələnir. Müasir Azərbaycan dilində isə kəsr saylarının ümumilik və nisbətən çoxluq bildirən hissəsi (məxrəc) daha çox ismin yerlik halında işlənir və surət tərəfindən idarə olunur. Məsələn, *Hələ gördüklərimin dördü birin yazmayıram.* (M.Ə.Sabir) Ümumxalq danışığı dilində isə asılı tərəf ismin çıxışlıq halında olur. Məsələn, *beşdən bir, beşdən biri.*

Dilimizdə bəzən zərflər və əvəzlilər də idarə əlaqəsinin əsas tərəfi kimi çıxış edir. Məsələn, *məqalənin əvvəli, şəhərdən uzaq, uşaqların hamısı* və s.

Müasir Azərbaycan dilində qoşma da ismin müxəlif hallarını idarə edərək onlarla birlikdə müəyyən məna çaları yaradır. Məsələn, *sənə hədiyyə almaq, sənə üçün hədiyyə almaq* birləşmələrinin hər ikisində əsas söz *almaq* felidir. Bu fel birinci birləşmədə yönlük halı idarə etmiş, ikinci birləşmədə isə *üçün* qoşması ilə yanaşma əlaqəsinə girmişdir. *Üçün* qoşması isə, öz növbəsində, ismin yiyəlik halını idarə edərək *sənə* əvəzliyi ilə birləşmişdir.

İdarə əlaqəsinin asılı tərəfi əvvəl, əsas tərəfi sonda işlənir. Yeni informasiya əsas tərəfdə olur. Lakin bədii dildə, emosional nitqdə bu və ya digər bir üzvün aktualaşdırılması nəticəsində idarə əlaqəsinin tərəfləri öz yerini dəyişir. Məsələn,

Yəqin görən kimi tanıyacağıq onu; Axı payı-piyada neyliyəcəksən o çöllərdə? (İ. Əfəndiyev) Verilmiş nümunələrdə *onu* sözü *taniyacağıq* sözündən, *çöllərdə* sözü *neyliyəcəksən* sözündən sonraya keçərək mənanın qüvvətli ifadə olunmasına, aktualaşmaya şərait yaratmışdır.

Uzlaşma. Əvvəlki iki əlaqə növündən fərqli olaraq, uzlaşma əlaqəsində əvvəlcə əsas tərəf (tabe edən) sonra asılı tərəf işlənir. Asılı tərəf əsas tərəflə şəxsə və kəmiyyətə görə uyğunlaşır. Məsələn, *Mənim anam, biz işləyirik* və s.

Asılı tərəfin əsas tərəflə şəxsə və kəmiyyətə görə uyğunlaşmasına uzlaşma deyilir.

Uzlaşma əlaqəsi həm predikativ, həm də qeyri-predikativ birləşmələrdə, yəni həm cümlədə, həm də söz birləşmələrinin tərəfləri arasında özünü göstərir. Cümlədə uzlaşma əlaqəsinin morfoloji əlaməti şəxs və xəbərlilik, söz birləşmələrində isə mənsubiyyət şəkildədir. Cümlədə və söz birləşmələrində olmasından asılı olmayaraq, uzlaşmanın morfoloji göstəriciləri həmişə asılı tərəfdə olur. Bu əlaqə

zamanı asılı tərəf ikinci yerdə durur. Asılı söz əsas sözlə iki baxımdan: həm şəxsə, həm də kəmiyyətə görə uyğunlaşır.

Şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşma.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan dilində uzlaşma əlaqəsi şəxsə və kəmiyyətə görə olur. Əsas (təbə edən) tərəf hansı şəxsə aid olursa, asılı (təbə) tərəf də həmin şəxsə məxsus qrammatik əlamətlər qəbul edir, onunla uyğunlaşır. Predikativ əlaqəli birləşmələrdə uzlaşma əlaqəsi xəbərlik şəkilçiləri və şəxs sonluqları vasitəsi ilə reallaşır. Məsələn, *Mən gəlirəm. Sən gəlirsən. O gəlir. Biz gəlirik. Siz gəlersiniz. Onlar gəlirlər.* və s. Göründüyü kimi, uzlaşma əlaqəsi cümlədə mübtədə və xəbər arasında olur. Bu zaman mübtədə əsas, xəbər isə qrammatik cəhətdən ondan asılı olur. Mübtədə hansı şəxsə aid olursa, xəbər də həmin şəxsə uyğun şəxs və ya xəbərlik şəkilçisi qəbul edir, onunla uzlaşır. Məsələn, *Mən uzanıram bir hovur gözümi acısını alım. (İ.Şıxlı) Onda gərək biz uşağı camaat arasına çıxarmayırdıq. (İ.Əfəndiyev) Qoy qız otursun faytonda. (İ.Əfəndiyev)* və s.

Xəbər mübtədə ilə həm şəxsə, həm də kəmiyyətə görə uzlaşarsa, belə uzlaşma tam uzlaşma adlanır. Azərbaycan dilində şəxsə görə uzlaşma daimi xarakter daşıyır və heç vaxt pozulmur. Lakin kəmiyyətə görə uzlaşma bəzən pozula bilər. I və II şəxsin təkli ilə cəmində uzlaşma həmişə tam olur və heç vaxt pozulmur. Məsələn, *Mən gəldim. Sən gəldin. O gəldi. Biz gəldik. Siz gəldiniz. Onlar gəldilər.* Kəmiyyətə görə uzlaşma isə bir qədər fərqli şəkildə özünü göstərir. Bu fərq mübtədə III şəxsin cəmi ilə ifadə olunduqda nəzərə çarpır.

Mübtədə III şəxsin cəmində olduqda üç fərqli vəziyyət müşahidə olunur:

1. Əgər əsas tərəf, yəni III şəxsin cəmi ilə ifadə olunmuş mübtədə insanlara aiddirsə, asılı tərəf (xəbər) əksər hallarda onunla uzlaşır, bəzən uzlaşmır. Əgər ayrı-ayrı hissələr, fərdlər nəzərə çarpdırılırsa, bu vaxt uzlaşma vacib olur, əgər kəmiyyət toplu halda götürülürsə, uzlaşma vacib olmur. Məsələn, *Atalar*

yaxşı deyib ki, ehtiyat igidin yaraşığıdır. Sonra onlar ...Fatma nənəngilin Şuşa qaləsindəki qohumlarından söhbət etdilər. (İ. Əfəndiyev)

2. Əgər əsas tərəf heyvanlara və quşlara aid olarsa, asılı tərəf onunla uzlaşar da, uzlaşmaz da. Məsələn, *Güllə səsində kəndin itləri bir-iki ağız hürdülər. (İ.Şıxlı) Səsimə səs verir quşlar yuvadan. (S.Vurğun)*

3. Əsas tərəf cansız varlıqlara aid olarsa, birincinin əksinə olaraq, asılı tərəf əksər hallarda onunla uzlaşmır. Məsələn, *Bu səsə dağlar-daşlar lərzəyə gəldi. (İ.Şıxlı)*

Əgər belə mübtədanın mənasında şəxsləndirmə olarsa, onda xəbər cəmlənir. Məsələn, *Yarpaqlar pıçıldadırdılar* və s.

Bəzən predikativ əlaqəli birləşmələrdə əsas və asılı tərəf həmcins olur. Bu da tərəflər arasında uzlaşma əlaqəsinə müəyyən təsir göstərir.

1. Əsas tərəf həmcins üzvlərdən ibarət olduqda aşağıdakı hallar özünü göstərir:

a) Əsas tərəfdə başqa şəxslərə aid sözlərlə yanaşı, birinci şəxsə aid əvəzlik (*mən* və ya *biz*) iştirak edirsə, asılı tərəf birinci şəxsin cəmində olur. Məsələn, *Fikirdəyik sən də, mən də, ağ bulud da, göy çəmən də (S.Vurğun).*

b) Əgər əsas tərəfdə olan sözlər arasında ikinci şəxsə aid əvəzlik (*sən, siz*) olarsa, asılı tərəf ikinci şəxsin cəmində olur. Məsələn, *Sən də, Adil də məsələnin mahiyyətini öyrənməlisiniz. (İ. Əfəndiyev)*

c) Əsas tərəfdə olan sözlər içərisində birinci və ikinci şəxs əvəzliləri iştirak etməzsə, yəni onlar ancaq üçüncü şəxsə aid olarsa, asılı tərəfdə olan söz həmişə üçüncü şəxsə aid olur və şəxsə görə uzlaşma qalır. Kəmiyyətə görə uzlaşma isə əsas tərəfdə olan sözlərin xarakterindən, düzülüşündən asılı olaraq dəyişilir. Əgər əsas tərəfdə olan sözlərin ifadə etdiyi əşyalar, şəxslər, eyni zamanda, eyni yerdə və xüsusən əlaqəli şəkildə götürülürsə, bu halda asılı söz çox vaxt cəm olur və kəmiyyətə

görə əsas sözlə uzlaşır. Məsələn, *Abbas, Həyat və Akif xəritəyə baxaraq danışdırlar.* (M.İbrahimov).

Əgər əşya və şəxslər belə əlaqəli şəkildə götürülmürsə, ayrı-ayrılıqda götürülürsə, bu halda asılı söz cəmlilik əlaməti qəbul etmir və deməli, kəmiyyətə görə uzlaşma pozulmuş olur. Məsələn, *Yenə işığı səndən alacaq, İnsan da, torpaq da, hava da, su da.* (S. Vurğun)

2. Bəzən asılı tərəf həmcins olur. Bu zaman iki hal özünü göstərir. Birinci halda, asılı tərəfdə olan sözlərin hamısı şəxs və kəmiyyətə görə əsas sözlə uzlaşır.

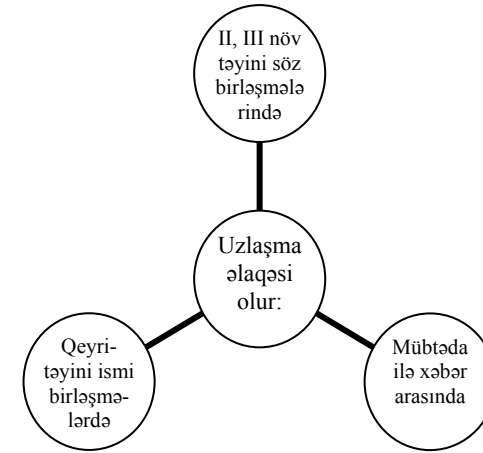
İkinci halda isə asılı sözlərdən sıra ilə ancaq sonuncu əsas sözlə şəxs və kəmiyyətə görə uzlaşır, başqaları isə uzlaşmır və başqa formalarla əvəz olunur. Belə hallar aşağıdakı səbəblərdən irəli gəlir:

a) asılı sözlərdə uzlaşma əlaməti olan şəxs və kəmiyyət şəkilçilərinin ixtisarı nəticəsində. Məsələn, *Biz həm işləyəcək, həm də oxuyacağıq.*

b) asılı sözlərin *-ib⁴* və bəzən də *-araq, -ərək* şəkilçili feli bağlamalarla əvəz olunması nəticəsində. Məsələn, *Dəstə-dəstə biz də gərək, sünbül yığıb, meyvə dərək.* (S.Vurğun) *Mən məktəbi buraxaraq, işləməyə başladım.*

c) asılı tərəfin *deyil, yox* sözləri ilə əvəz olunması nəticəsində. Məsələn, *Mən səni deyil, Əlini çağırıram.*

Dilimizdə predikativ əlaqəli birləşmələrdə şəxsə görə uzlaşma həmişə özünü qoruyub saxlayır. Lakin dilimizdə elə predikativ əlaqəli birləşmələr də vardır ki, bunlarda asılı sözlər əsas sözlə deyil, sanki öz-özü ilə uzlaşmalı olur. Məsələn, *Danışan mənəm. Danışan sənsən. Danışan odur. Danışan bizik. Danışan sizsiniz. Danışan onlardır.* Uzlaşmanın pozularaq bu şəkllə düşməsinə əsas səbəb subyektlə predikatın öz qrammatik yerlərini dəyişdirməsi və birləşmənin tərsinə qurulmasıdır. Məsələn, *müqayisə edək, Danışan mənəm - Mən danışırım. Danışan sənsən - Sən danışırısan* və s.

Qeyri-predikativ birləşmələrdə (söz birləşmələrində) uzlaşma. Uzlaşma əlaqəsi bütün söz birləşmələrində deyil, yalnız qarşılıqlı tabelilik əlaqələri ilə qurulan ismi birləşmələrdə olur. Bu ismi birləşmələrin bir qisminin tərəfləri arasında yanaşma və uzlaşma (II növ təyini söz birləşmələri), bir qisminin (III növ təyini söz birləşmələri) tərəfləri arasında isə idarə və uzlaşma əlaqələri olur.

II növ təyini söz birləşmələrində uzlaşma məhdud olub, yalnız III şəxs üzrədir. Məsələn, *iş otağı, dərs kitabı* və s.

III növ təyini söz birləşmələrində isə uzlaşma bütün şəxslər üzrə olub, hərtərəfli və tamdır. I tərəf hansı şəxsdə olursa (tək və ya cəmdə), II tərəf də uyğun mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək onunla uzlaşır. Məsələn, *mənim kitabım, sənin kitabın, onun kitabı* və s.

Azərbaycan dilində qeyri-predikativ birləşmələrdə şəxsə görə uzlaşma həmişə qorunur, kəmiyyətə görə uzlaşmada

müəyyən pozulmalar özünü göstərir. Məsələn, *dərs ləvazimatı-dərs ləvazimatları, kənd adamı - kənd adamları* və s.

Söz birləşmələri, onların xarakterik xüsusiyyətləri, təsnifi

Söz birləşməsi ən azı iki müstəqil sözün məna və qrammatik cəhətdən birləşməsi əsasında formalaşan sintaktik vahiddir.

Sözlərin sintaktik birləşməsi sözlərarası müəyyən leksik-semantik münasibət fonunda mövcud olur. Ayrı-ayrı sözlər bir-biri ilə, hər şeydən əvvəl, mənaya görə birləşərək söz birləşməsi əmələ gətirir. Bu birləşmələr özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik sintaktik vahid olmaqla yanaşı, bir tərəfdən sözlə, digər tərəfdən cümlə ilə bağlıdır. Lakin onlar müxtəlif, həm də bir-birinə münasibətdə müstəqil dil vahidləri olub, hərəsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, fəaliyyət dairəsi və rolu vardır.

Söz birləşməsi də söz kimi nominativlik funksiyasını yerinə yetirərək əşyaları, hadisələri, prosesləri və s. bildirir. Bu o deməkdir ki, söz birləşmələri sintaktik mövqeyinə, cümlədəki roluna və mənasına görə sözə yaxınlaşır və o da söz kimi cümləyə tikinti materialı kimi daxil olur. Lakin bu oxşarlıq söz birləşməsi ilə sözü eyniləşdirməyə əsas vermir. Hər şeydən əvvəl, söz leksik, söz birləşməsi isə qrammatik kateqoriyadır.

Söz səslər, söz birləşməsi isə sözlər əsasında yaranır. Söz cümlə üçün olduğu kimi, söz birləşməsi üçün də tikinti materialıdır. Buna görə də, söz birləşməsinin xarakteri onu əmələ gətirən sözlərlə çox bağlı olur. Söz birləşməsi sözə nisbətən daha çox leksik konkretliyə malikdir. Məsələn, müqayisə edək, *oxumaq - kitabı oxumaq, saat - qol saati*,

məktub – bu məktub və s. Beləliklə, söz birləşməsində sözün mənası konkretləşir, dəqiqləşir.

Söz birləşməsi ən azı iki müstəqil sözün birləşməsindən əmələ gəlir. Onlardan birinin ixtisarı birləşmənin ixtisarı deməkdir. Söz isə öz-özlüyündə bir leksik vahiddir.

Söz birləşməsində köməkçi vasitənin iştirakı nəticəsində komponentlərin sayından çox söz iştirak edə bilər. Məsələn, *savad almaq üçün oxumaq* birləşməsində üç komponent, dörd söz vardır. Göstərdiyimiz xüsusiyyətlər söz birləşməsini sözdən ciddi şəkildə fərqləndirir. Lakin dildə iki-üç sözün birləşməsindən əmələ gəlmiş mürəkkəb sözlər də fəaliyyət göstərir. Mürəkkəb sözlərin zahiri forması və istifadə üsulu söz birləşmələri ilə çox yaxınlıq təşkil edir. Bu cəhətdən söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlər arasında aşağıdakı ümumi cəhətləri qeyd etmək olar:

1. Həm söz birləşmələri, həm də mürəkkəb sözlər iki sözün birləşməsindən əmələ gəlir.

2. Həm söz birləşmələrinin, həm də mürəkkəb sözlərin komponentləri eyni nitq hissəsinə aiddir və eyni qrammatik formadadır. Məsələn, *su qabı, ayaqqabı, pəncərə şüşəsi, boyunbağı* və s.

3. Həm söz birləşməsinin, həm də mürəkkəb sözlərin komponentləri bir-birinə uyğun şəkildə sıralanır. Məsələn, *ağ kağız, ağsaqqal, göy çəmən, göygöz* və s.

4. Həm söz birləşməsinin, həm də mürəkkəb sözlərin komponentləri eyni qrammatik əlaqə ilə birləşir. Məsələn, *evə baxan, günəbaxan, suya girən, qulağagirən* və s.

Bunlara baxmayaraq, söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlər bir sıra cəhətlərə görə bir-birindən fərqlənir. Həmin fərqlər bunlardır:

1. Söz birləşməsini əmələ gətirən sözlər leksik-semantik müstəqilliyini tamamilə saxlayır, ayrılıqda olduğu kimi, birləşmə daxilində də ayrı-ayrı məfhumlarla bağlı olur.

Mürəkkəb sözləri təşkil edən sözlərdə isə bu müstəqillik, adətən, qalmır.

2. Söz birləşmələrinin hər komponentinə ayrılıqda sual vermək olur. Məsələn, *kitab (nə?) - almaq (nə etmək)*. *Mürəkkəb söz isə bütöblükdə bir suala cavab verir: günəbaxan (nə?) Xanəli (kim?)* və s.

3. Söz birləşmələrinin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqələr təsiredici vəziyyətdə olur, özünü açıq şəkildə hiss etdirir. Mürəkkəb sözlərdə bu əlaqələr hiss edilmir, nəzərə çarpmır, təhlil zamanı onlar nəzərə alınmır, mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində iştirak edən qrammatik üsürlər daşlaşır.

4. Söz birləşmələrinin hər komponentinin özünəməxsus müstəqil vurğusu olur. Mürəkkəb sözlərin komponentləri isə bir vurğu altında deyilir.

5. Söz birləşməsinin tərəfləri mütəhərrik olur, onlar hər təsadüfdə yeni sözlərlə birləşərək, başqa birləşmələrin komponentləri ola bilər. Məsələn, *kitabı oxumaq - həmin kitabı oxumaq, məktəb direktoru - məkrəb direktorunun qardaşı* və s. Mürəkkəb sözlərin komponentləri isə belə xüsusiyyətə malik olmur.

Mürəkkəb sözlərdə heç vaxt bir komponent həmin vəziyyətdə başqa bir sözlə əlaqələndərək yeni birləşmə və ya mürəkkəb söz təşkil edə bilmir.

Söz birləşməsində komponentlərdən biri əsas, digəri asılı tərəf adlanır. Əsas tərəfə müstəqil, tabe edən tərəf, asılı tərəfə qeyri-müstəqil, tabe olan tərəf də deyilir. Məsələn, *gümüş qaşığı, kitabı oxumaq, dağdan uca* və s. kimi birləşmələrdə birinci tərəf asılı, ikinci tərəf əsas tərəfdir.

Söz birləşmələri əsasən üç prinsipə görə təsnif olunur.

1. Tərəflərinin (komponentlərinin) leksik - semantik xüsusiyyətlərinə görə.
2. Quruluşuna görə.
3. Əsas tərəfin nitq hissələri ilə ifadəsinə görə.

Tərəflərinin ifadə etdiyi leksik-semantik mənaya əsasən, söz birləşmələrinin iki növü qeyd edilir: *sərbəst söz birləşmələri, sabit söz birləşmələri*. Sintaksisin əsas tədqiqat obyektlərindən biri sərbəst söz birləşmələridir. Bu birləşmələri əmələ gətirən sözlər öz əsl mənalarından uzaqlaşmır, öz leksik müstəqilliyini saxlayır və birləşmənin leksik-semantik deyil, leksik-qrammatik üsürləri olur.

Belə birləşmələri hissələrinə ayırmaq, təhlil etmək olur və bu təhlil birləşmənin əsas mənasına təsir etmir. Məsələn, *maraqlı mənzərə, taxıl tarlası, musiqi dinləyəndə* və s. belə birləşmələrdəndir.

Sabit birləşmələr belə sərbəstliyə malik olmur, dildə onlardan hazır şəkildə istifadə olunur. Bu birləşmələr dilin tarixi inkişafı prosesində yaranır və sabitləşir. Belə birləşmələri əmələ gətirən sözlərdən ən azı biri öz həqiqi mənasından uzaqlaşmış məcazi mənaya ifadə edir və beləliklə, bu sözlər birləşmənin leksik-semantik üsürünə çevrilmiş olur, birləşmə daxilində ümumi bir mənaya, bir məfhum ifadə olunur. Məsələn, *baş sındırmaq, bel bağlamaq, ələ salmaq, ağzına su alıb oturmaq, saman altdan su yeritmək* və s. Bu birləşmələr dilin tarixi inkişafı prosesində sərbəst birləşmələrdən əmələ gəlir. Sabit birləşmələr bir sözün ifadə etdiyi mənanı ifadə edir, sözün ekvivalenti olub, dilin lüğət tərkibində xüsusi bir qatı təşkil edir. Buna görə də onlar söz birləşmələri haqqında sintaktik təlimə daxil edilmir. Sintaksisdə söz birləşmələrindən bəhs edərkən yalnız sərbəst birləşmələr nəzərdə tutulur.

Sabit birləşmələr dilin tarixi inkişafı prosesində sərbəst birləşmələrdən əmələ gəlmişdir. Hazırda dilimizdə elə birləşmələr vardır ki, keçid prosesində olub, hər iki məqamda - həm sərbəst, həm də sabit birləşmə məqamında işlənir. Məsələn, *əldən düşmək, yoldan çıxmaq, yolunu azmaq, başa salmaq* və s.

Quluşuna görə söz birləşmələri sadə və mürəkkəb olur. Ümumiyyətlə, söz birləşmələrinin əsas və asılı tərəfinin ifadə vasitəsini nəzərə almaqla, onu aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. Həm əsas, həm də asılı tərəfi bir sözlə ifadə olunanlar. Məsələn, *maraqlı kitab, kəndin mənzərəsi, dağdakı hadisə* və s.

2. Əsas tərəfi söz, asılı tərəfi söz birləşməsi ilə ifadə olunanlar. Məsələn, *məktəb direktorunun çıxışı, kənd həyatının çətinlikləri* və s.

3. Əvvəlkinin əksinə olaraq, əsas tərəfi söz birləşməsi, asılı tərəfi sözlə ifadə olunanlar. Məsələn, *müəllimin iş otağı, şagirdin yazı yazmağı* və s.

4. Həm əsas, həm də asılı tərəfi söz birləşməsi ilə ifadə olunanlar. Məsələn, *Sinif rəhbərinin iş otağı, yaşayış evinin giriş qapısı* və s.

Qeyd olunan birləşmələrdən birinci qrupa daxil olanlar quruluşca sadə, ikinci, üçüncü, dördüncü qrupa daxil olanlar isə mürəkkəb birləşmələr hesab edilir. Bundan başqa, dilimizdə elə birləşmələr də vardır ki, asılı tərəfi bir neçə sözdən ibarət olub, həmin sözlərin hər biri özlüyündə birbaşa əsas tərəflə əlaqələnir. Məsələn, *dağdakı həmin üç maraqlı hadisə, səhər avtobusla işə gedəndə* və s. Bu cür birləşmələr də quruluşca mürəkkəb birləşmələr hesab edilir.

Beləliklə, iki sözdən əmələ gələn birləşmələr sadə, ikidən artıq müstəqil sözdən əmələ gələn birləşmələr mürəkkəb birləşmələr hesab olunur. Mürəkkəb birləşmələr sadə birləşmələrin bu və ya başqa şəkildə genişlənməsi nəticəsində əmələ gəlir və onlar da sadə birləşmələrdə istifadə olunan qrammatik formalara əsaslanır. Mürəkkəb birləşmələr söz çoxluğu və məzmun genişliyi ilə sadə birləşmələrdən fərqlənir.

Əsas tərəfin ifadə vasitəsinə görə söz birləşmələrinin növləri

Tabe edən tərəfin, yəni əsas tərəfin nitq hissələri ilə ifadəsinə görə söz birləşmələri 3 cür olur: ismi birləşmələr, feli birləşmələr və zərf birləşmələri.

İsmi birləşmələr. Təyini söz birləşmələri.

İsmi birləşmələr dedikdə əsas tərəfi adlarla, yəni isim və ya isimləşmiş sözlər və birləşmələrlə ifadə olunan birləşmələr nəzərdə tutulur. Bu birləşmələrin ən çox yayılmış formaları bunlardır:

1. **İsim+ isim** modeli əsasında düzələnələr. Məsələn, *daş hasar, məktəb illəri, dağın havası*.

2. **Sifət + isim** modeli əsasında düzələnələr. Məsələn, *dadlı meyvə, gözəl şəhər, geniş küçə, ağsaqqal nəsihəti, qocanın öyüdü* və s.

3. **Say + isim** modeli əsasında düzələnələr. Məsələn, *beş kitab, xeyli adam, beşinci sinif* və s.

4. **Əvəzlik + isim** modeli əsasında düzələnələr. Məsələn, *həmin yer, sənin kitabın, bu dağlar* və s.

5. **Feli sifət + isim** modeli əsasında düzələnələr. Məsələn, *gələn adam, oxunmuş kitab, yazılacaq məktub* və s.

İsmi birləşmələrin nisbətən az yayılmış və az işlənən formaları da vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. **İsim+say** modeli əsasında düzələnələr. Məsələn, *tələbələrdən biri, uşaqlardan üçü*.

2. **Əvəzlik + say** modeli əsasında düzələnələr. Məsələn, *bizim birimiz, onların ikisi*.

3. **İsim + sifət** modeli əsasında düzələnələr. Məsələn, *uşaqların ən kiçiyi, kitabın qalını*.

4. **Əvəzlik + sifət** modeli əsasında düzələnələr. Məsələn, *bizim böyüyümüz, onların qorxağı*.

5. **Sifət + sifət** modeli əsasında düzəlmələr. Məsələn, *gözəllər gözəli, yaxşılar yaxşısı*.

6. **Məsdər + isim** modeli əsasında düzəlmələr. Məsələn, *oxumaq həvəsi, işləmək arzusu* və s. yaxud **isim + məsdər** formasında düzəlmələr. Məsələn, *quşun oxumağı, natiqin danışmağı*.

Təsadüfi hallarda işlənən *bizim oxuyumuz, onların oxumuşu* və yaxud *beşdən biri, (beşin üçü)* və s. kimi birləşmələr də ismi birləşmə hesab olunur.

İsmi birləşmələr iki yolla əmələ gəlir: 1. Analitik yolla. 2. Sintetik yolla. Analitik yolla əmələ gələn ismi birləşmələrdə xüsusi şəkildən istifadə olunmur. Belə birləşmələrin əmələ gəlməsində söz sırası və intonasiya əsas rol oynayır. Məsələn, *gözəl həyat, uca dağ, üç dost, belə bağ* və s. Analitik yolla ismi birləşmələrin əmələ gəlməsində bəzən köməkçi sözlərdən, daha doğrusu, qoşmalardan istifadə olunur. Məsələn, *Əli kimi adam, iş üçün alət* və s. Sintetik yolla əmələ gələn ismi birləşmələrdə şəkildən əsas vasitə hesab olunur. İsmi birləşmələrin çox hissəsi bu yolla əmələ gəlir. Məsələn, *evin qapısı, dağın zirvəsi, bizim arzumuz, məktəb direktoru* və s.

İsmi birləşmələr iki böyük qrupa bölünür:

1. Təyini söz birləşmələri.

2. Qeyri-təyini ismi birləşmələr. Bəzi dilçilik kitablarında ikinci qrup, təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr də adlandırılır.

Təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında atributiv əlaqə özünü göstərir, yəni bu birləşmələrdə təyinlə təyin olunanın münasibəti formalaşır. Formal xüsusiyyətlərinə, yaranma yollarına görə təyini söz birləşmələrinin də dilimizdə üç növü qeyd olunur: birinci növ təyini söz birləşmələri, ikinci növ təyini söz birləşmələri, üçüncü növ təyini söz birləşmələri.

Birinci növ təyini söz birləşmələrinin əmələ gəlməsində heç bir qrammatik- morfoloji əlamətdən istifadə edilmir. Belə birləşmələr sözlərin yanaşmasından əmələ gəlir,

birinci tərəf atributiv, ikinci tərəf isə həmişə substantiv xüsusiyyət daşıyır.

Heç bir morfoloji əlamət olmadan əsas sözün asılı sözə yanaşması nəticəsində əmələ gələn təyini söz birləşmələri birinci növ təyini söz birləşmələri adlanır.

Birinci növ təyini söz birləşmələri yaranma tarixinə görə digər növlərlə müqayisədə daha qədimdir.

Birinci növ təyini söz birləşmələrinə *yaxşı kitab, maraqlı dərs, gözəl vətən, oxuyan tələbə* və s. misal göstərmək olar.

Bu birləşmələrin tərəfləri arasında məna əlaqələrindən atributiv, sintaktik əlaqələrdən yanaşma əlaqəsi özünü göstərir.

Birinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəflərinin ifadə vasitələri müxtəlif və rəngarəngdir. Birləşmənin ikinci tərəfi bir qayda olaraq isim və ya substantivləşmiş hər hansı bir sözlə, birinci tərəfi isə əsasən atributiv mənalı nitq hissələri ilə, yəni, sifət, say, feli sifət, işarə və təyini əvəzliliklərlə ifadə olunur.

a) Birinci tərəf sifətlə ifadə olunur. Məsələn, *böyük şəhər, hündür bina, sərin su, çətin tapşırıq* və s.

b) Birinci tərəf sayla ifadə olunur. Məsələn, *çox adam, beş kitab, iyirminci əsr, xeyli dəftər* və s.

c) Birinci tərəf əvəzliliklə ifadə olunur. Məsələn, *həmin hadisə, bu vətən, bütün insanlar* və s.

ç) Birinci tərəf feli sifətlə ifadə olunur. Məsələn, *axan su, oxuyan uşaq, gələcək gün, deyilməli söz* və s. Bəzən isimlər də atributivləşərək birinci növ təyini söz birləşmələrinin asılı tərəfi kimi çıxış edə bilər. Məsələn, *gümüş qaşığı, dəmir qapı, yun parça* və s.

Birinci növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi cümlədəki vəzifəsindən asılı olaraq, müxtəlif şəkildən qəbul edilərək dəyişə bilər: hallandır, kəmiyyət, mənsubiyyət, xəbərlilik şəkildən qəbul edə bilər. Lakin birinci tərəf bir qayda olaraq sabit qalır, dəyişmir. Bu birləşmə növünün tərəfləri ayrı-ayrı cümlə üzvləri rolunda çıxış edir, birinci tərəf həmişə təyin,

ikinci tərəf isə *mübtəda, xəbər, tamamlıq, zərflik* rolunda olur. Məsələn, **Qoca münəccimbaşı bərkdən gülüb, birdən ayağa qalxdı, gözdən itib getdi.** (Azərbaycan nağılları) Aşağıda **İran şəhərlərinə xas olan bağçalı həyətlər və evlər** gözə çarpır. (M. İbrahimov) və s.

Əgər birinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi məntiqi vurğu altına düşərsə, onda hər iki tərəf birlikdə cümlənin bir mürəkkəb üzvü kimi çıxış edir. Məsələn, **Əli yaxşı adamdır.** Cümləsində *yaxşı adam* birləşməsi birlikdə ismi xəbər vəzifəsini icra edir.

İkinci növ təyini söz birləşməsi. Birinci tərəfi qeyri-müəyyən yiyəlik halda, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkildə təyini söz birləşmələri ikinci növ təyini söz birləşmələri adlanır. Tərifdən də göründüyü kimi, bu birləşmələrin birinci tərəfi heç bir qrammatik-morfoloji əlamət qəbul etmir, ikinci tərəfi isə mənsubiyyət şəkildə ilə işlənir. Məsələn, *ana qucağı, dəniz suyu, yaşayış yeri, alma ağacı* və s. İkinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında yanaşma və uzlaşma əlaqəsi mövcuddur.

Qeyd. İkinci növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri arasında uzlaşma əlaqəsinin olduğu bütün dilçilər tərəfindən qeyd edilir. Lakin birinci tərəfin ikinci tərəflə hansı əlaqəyə girməsi məsələsində fikir müxtəlifliyi özünü göstərir. Bəzi dilçilər bu məqamda idarə əlaqəsinin olduğunu söyləyirlər. Əsas olaraq asılı sözün qeyri-müəyyən yiyəlik halda olmasını, deməli, əsas söz tərəfindən idarə olunmasını göstəriirlər. Lakin qeyri-müəyyən yiyəlik halda dayanmaq əsas söz tərəfindən idarə olunmaq demək deyil. Digər tərəfdən, bu birləşmə növünün tərəfləri arasına başqa bir sözün daxil ola bilməməsi də idarə əlaqəsinin olması fikrini şübhə altına alır. Tərəflər arasına söz daxil ola bilməmə tam yanaşma əlaqəsi üçün xarakterik olduğundan, burada yanaşma əlaqəsinin olması daha ağılabatandır.

İkinci növ təyini söz birləşmələrinin bir sıra məna və qrammatik xüsusiyyətləri var. Həmin xüsusiyyətlər bunlardır:

1) Bu birləşmələr mənasına görə ümumilik, mücərrəddlik bildirir. Buna görə də mürəkkəb idarə adları daha çox bu birləşmələrlə ifadə olunur. Məsələn, *icra hakimiyyəti, həmkarlar təşkilatı, qadınlar cəmiyyəti* və s.

2) Bu birləşmələrin tərəflərinin ifadə vasitələri məhdud olub, hər iki tərəfi əsasən isimlərlə ifadə olunur. Birinci tərəf qeyri-müəyyən yiyəlik halda olduğundan ancaq ümumi isimlərlə ifadə olunur, şəxs əvəzliləri asılı tərəf ola bilmir, buna görə də birləşmənin ikinci tərəfi birinci və ikinci şəxslərə məxsus mənsubiyyət şəkildə qəbul etmir. Nəticədə, ikinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında uzlaşma əlaqəsi bütün şəxslər üzrə deyil, yalnız III şəxsin tək üzrə mövcud olur.

3) Bu birləşmələrdə mürəkkəb isimlərə doğru bir inkişaf meyli var. Mürəkkəb isimlərin bir çoxu bu birləşmələr formasında olur. Məsələn, *quşəppəyi, kəkkotu, dəvədabanı, ayaqqabı* və s.

Hazırda dilimizdə ikinci növ təyini söz birləşmələrinə daxil olan bir sıra nümunələr vardır ki, onlar mənşəyinə görə həqiqi ikinci növ təyini söz birləşməsi olmayıb, dilin inkişafı prosesində deformasiyaya uğramaqla birinci növ təyini söz birləşməsindən törəmişdir. Məsələn, *Nizami muzeyi-Nizami adına muzey, Araz çayı-Araz adlanan çay, Xəzər dənizi-Xəzər adlanan dəniz* və s. Belə birləşmələrin birinci tərəfi xüsusi isimlərlə də ifadə olunur. Birinci tərəfi xüsusi isimlə ifadə olunduqda, tərəflərin əlaqəsi həqiqi mənadan müəyyən dərəcədə ayrılır, mücərrədləşir və birlikdə bir ad, bir məfhum bildirməyə meyl göstərir.

4) İkinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri eyni zamanda cəm şəkildə qəbul edə bilmir, bir tərəf cəmlənəndə o biri tərəf tək olur. Məsələn, *gözəllər gözəli, dünya gəncləri, yollar ayrıcı* və s.

5) Bu birləşmələrin tərəfləri həmişə yanaşı işlənir və onların arasına heç bir söz daxil ola bilmir.

7) İkinci növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri cümlədə bir-birindən ayrılmır və birlikdə cümlənin bir mürəkkəb üzvü olur. Məsələn, *Bilirəm, Alqazax uşağı qan çanağıdır. (İ.Şıxlı)* və s.

Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi yiyəlik hal şəkilçisi, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçiləri ilə işlənir. Məsələn, *dağın başı, evin qapısı, çəmənin ətri* və s.

Birinci tərəfi ismin yiyəlik hal, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili təyini söz birləşmələrinə üçüncü növ təyini söz birləşmələri deyilir.

Üçüncü növ təyini söz birləşmələri də qarşılıqlı tabelilik əlaqəsi əsasında əmələ gəlib, birinci tərəfi ikinci tərəflə idarə, ikinci tərəf isə birinci tərəflə uzlaşma əlaqəsinə girir. İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri bir sıra oxşar və fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Oxşar xüsusiyyətləri bunlardır:

- 1) Hər ikisi qarşılıqlı tabelilik əlaqəsi əsasında yaranır.
- 2) Hər ikisi ismi birləşmə növünə aiddir.
- 3) Hər ikisi cümlədə bir mürəkkəb üzv kimi çıxış edir.
- 4) Hər ikisinin əsas tərəfinin ifadə vasitəsi eynidir.

Fərqli cəhətlərə aşağıdakılar daxildir:

1) İkinci növdən fərqli olaraq, üçüncü növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri arasında idarə və uzlaşma əlaqəsi mövcuddur.

2) Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin mənasında bir dəqiqlik, konkretlik, müəyyənlik olur.

3) Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri arasına istənilən qədər söz daxil ola bilər. Məsələn, *Dağın havası-dağın insana xoş təsir edən təmiz havası* və s.

4) İkinci növ təyini söz birləşmələrində uzlaşma əlaqəsi yalnız üçüncü şəxsin tək üzrə olduğu halda, üçüncü növ təyini söz birləşmələrində uzlaşma bütün şəxslər üzrə özünü göstərir. Məsələn, *mənim evim, sənin evin, onun evi, bizim evimiz, sizin eviniz, onların evləri.*

5) Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin tərəflərinin ifadə vasitələri genişdir. İsimləşə bilən bütün nitq hissələri əsas və əsli tərəf yerində dayana bilər.

6) Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri eyni zamanda cəmlənə bilər. Məsələn, *şagirdlərin kitabları, onların dostları* və s.

Üçüncü növ təyini söz birləşmələri cümlənin bütün üzvləri yerində işləyə bilər. Məsələn, *Güllücə kəndinə çatanda kəndin əhalisi (mübtədə) yatmışdı. (S.S.Axundov) Cəlil ağa həyatə girəndə Şafiqə qapının qabağında idi.(xəbər) (İ.Məlikzadə) Qırxıncı gün şahın iyirmi yaşlı cəsur oğlu (təyin) Məlikşah saraya daxil oldu. Rüstəm bəy nöqərləri ilə məsləhət gördülər ki, bir qaranlıq keçədə gedib mənim atamın evini (tamamlıq) yandırsınlar və çölə çıxanı gülləbaran eləsinlər. (N.Vəzirov) Abbasqulu bəylə Xəlil qarın üstündə (yer zərfliyi) qoşa uzanmışdı. (F.Kərimzadə)*

Qeyri-təyini ismi birləşmələr. Qeyri-təyini ismi birləşmələrin də əsas tərəfi isim və isimləşə bilən nitq hissələri ilə ifadə olunur. Lakin formal xüsusiyyətlərinə görə onlar təyini söz birləşmələrindən fərqləndiyindən, qeyri-təyini ismi birləşmələr adı ilə qeyd olunur. Bu ismi birləşmələr dörd yerə ayrılır:

I. Bu birləşmələrin bir qisminin əmələ gəlməsində heç bir əlavə vasitədən istifadə edilmir. Bunların birinci tərəfi ismin adlıq halında olur və həmişə substantiv xüsusiyyət daşıyır. Belə birləşmələrin birinci tərəfinin mənsubiyyət şəkilçili sözlərlə ifadəsi daha çox inkişaf etmişdir. İkinci tərəf əsasən sifətlə ifadə olunur. Burada *-li⁴* şəkilçili düzəltmə sifətlərdən daha tez-tez istifadə edilir. Məsələn, *gözləri yaşlı, əlləri qanlı, camalı solğun* və s.

Bu birləşmələrin məzmununu təyinlə təyin olunan arasındakı əlaqə təşkil edir. Bunlar həm forma, həm də mənaca birinci növ təyini söz birləşmələrinə yaxınlaşır, lakin onlar eyni

deyildir. Bu birləşmələr birinci növ təyini söz birləşmələri ilə paralel surətdə işlənməkdədir. Onların iki növü vardır:

a) İkinci tərəf birinci tərəfin əlamətini bildirir. Bu, həmin birləşmələr üçün əsas xüsusiyyətdir. Məsələn, *Tribunada ağsaçlı bir qadın, sinəsi odlu bir ana...* (B.Azəroğlu).

b) Bu birləşmələrin az bir hissəsində isə birinci tərəf ikinci tərəfi izah edir. Lakin birinci növ təyini söz birləşmələrindən fərqli olaraq, bu birləşmələrdə birinci tərəf həmişə atributiv deyil, substantiv isimlərlə ifadə olunur. Məsələn, *Çox keçmişəm bu dağlardan, Durna gözlü bulaqlardan.* (S.Vurğun)

II Birləşmələrin ikinci qrupu müəyyən şəkli əlamətlərə malik olur. Bunlar da öz növbəsində dörd yerə ayrılır. Bunlardan üçündə yalnız birinci tərəflər, dördüncüsündə isə hər iki tərəf hal şəkilçisi qəbul edir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Birinci tərəfi yönlük haldakı sözlə ifadə olunanlar. Məsələn, *İslama hörmət, anaya məhəbbət, gələcəyə inam, kiçiyə qayğı, xalqa müraciət, həyata yaraşlıq* və s. Belə birləşmələrin tərəfləri arasında obyekt əlaqəsi mühüm yer tutur, birinci tərəf ikinci tərəfin obyektini kimi özünü göstərir.

2. Birinci tərəfi ismin yerlik halındakı sözlə ifadə olunanlar. Bu birləşmələrdə birinci tərəf ikinci tərəfi məkanca izah edir. Bütövlükdə isə birləşmələr cümlədə hal- vəziyyət bildirilmək məqsədilə işlədilir. Məsələn, *Səfər əlində süpürçə daxildir.* (C.Cabbarlı). *Gözlərdə intiqam qılınclarda qan. Buludlar kişnədi, göylər ağladı.* (S.Vurğun).

3. Birinci tərəfi ismin çıxışlıq halı ilə ifadə olunanlar. Bu birləşmələrin birinci tərəfləri, əsasən isimlərlə, az-az hallarda əvəzliliklə və başqa substantiv sözlərlə, ikinci tərəfləri isə sifətlə və ya isimlə ifadə olunur. Məsələn, *dəmərdən qapı, daşdan divar, qəmədən azad, vətəndən uzaq, Qulu da Həsən kişinin yanında özünü aydan arı, sudan duru göstərməyə səy edirdi.* (M.İbrahimov) və s. Göstərdiyimiz nümunələrin ikinci tərəfi sifətlə ifadə olunmuşdur. Bu birləşmələrin digər bir

hissəsində hər iki tərəf isimlə ifadə olunur. Məsələn, *qızıldan kəmə, cəbhədən xəbər, dostdan ayrılıq* və s. Birinci tərəfi ismin yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında olan birləşmələrin hamısında tərəflər arasında idarə əlaqəsi vardır, birinci tərəflər, ikinci tərəflərə tabe olub, onların vasitəsilə idarə olunur. Bunlar cümlədə hissələrə parçalanmır, bütövlükdə bir üzv kimi çıxış edir.

4. Qeyri-təyini ismi birləşmələrin bir qismi hər iki tərəf şəkilçi qəbul etməklə formalaşır. Bu birləşmələrin birinci tərəfi ismin çıxışlıq, ikinci tərəfi isə yönlük halında olur və hər iki tərəf substantiv xüsusiyyət daşıyır, bəzən eyni, bəzən də müxtəlif leksik vahidlərdən yaranır. Məsələn, *Başdan ayağadək geymiş qırmızı, Oxurdu türkülər o gürcü qızı* (S.Vurğun). *Ürəyimdə bir dünyanın gücü var kimi, Dənizlərdən dənizlərə üzüb keçirəm* (S.Vurğun).

I. İsmi birləşmələrin üçüncü qrupu qoşmaların iştirakı ilə əmələ gəlir. Bu birləşmələrin birinci tərəfi həmişə substantiv sözlərdən, əsasən isimlərdən, ikinci tərəfi isə ya isimdən, ya da sifətdən ibarət olur. Məsələn, *Əli kimi həkim, qar kimi ağ, quş kimi yüngül* və s.

Qoşmaların iştirak etdiyi birləşmələrdə bəzən birinci tərəf müəyyən hal şəkilçiləri də qəbul etmiş olur. Məsələn, *sərhəddə doğru yürüş, uşaqdan ötrü dərman* və s.

Prof. Q. Ş. Kazımov “Müasir Azərbaycan dili” adlı dərslikdə ismi birləşmələrin bu ənənəvi bölgüdə fərqli, yeni əsasda təsnifini vermiş, tərəflər arasındakı sintaktik əlaqəni, əsas tərəfin ifadə vasitəsinə əsas götürməklə qruplaşdırmışdır. Müəllif əsas tərəfin hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunmasına görə ismi birləşmələrin iki növünün olduğunu göstərərək yazır:

“ İsmi birləşmələrin bir qismi substantiv, bir qismi atributiv model əsasında qurulur. Ona görə də ismi birləşmələri iki qrupa ayırmaq olar:

a) ismi birləşmələrin əksər modellərində əsas tərəf isimlərdən və isimləşmiş nirq hissələrindən ibarət olur; məs.:

daş divar, şüşə qab, yaşıl çəmən, xeyli adam, çiçəyin ətri, axan su, çağlayan bulaq, almanın qırmızısı, meyvənin yetişmiş, uşaqların bir neçəsi, cərgələrdən ikincisi və s.

Əsas tərəfi isimlər və ya isimləşmiş nitq hissələri ilə ifadə olunan bu cür birləşmələr *s u b s t a n t i v* birləşmələr adlanır.

Substantiv birləşmələrin asılı tərəfi isim, sifət, say, əvəzlik, feli sifət və zərflə ifadə olunur.

b) ismi birləşmə modellərinin bir qisminə əsas tərəf sifətlərlə (sadə və ya *-lı, -li, -lu, -lü; -ıq, -ik, -uq, ük* və s. şəkilçili düzəltmə sifətlərlə) ifadə olunur. Yuxarıdakı birləşmələrdən fərqli olaraq, bu cür birləşmələr *a t r i b u t i v* birləşmələr adlandırılır. Məsələn, *durna gözlü, gözləri bağlı, qapısı örtülü, ağzı açıq, qolları kəsik, hamıya məlum, dağlardan uca* və s. Bu cür birləşmələr cümlə daxilində adverbiallaşa da bilir". (4, səh. 42)

Müəllif ismi birləşmələri tərəflər arasında sintaktik əlaqənin növünə görə aşağıdakı növlərə bölmüşdür:

1.Yanaşma əlaqəli ismi birləşmələr. Yanaşma əlaqəli birləşmələrə *taxta qapı, rəngli şüşə, döyüşən igid, sabir kimi şair, Əhməd kimi müəllim, durna gözlü, yaşıl yarpaqlı* tipli birləşmələri daxil etmişdir.

2.Uzlaşma əlaqəli ismi birləşmələr. Bu birləşmə növünə qeyri-təyini söz birləşmələrindən olub, birinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş birləşmələr daxil edilmişdir. Məsələn, *ağzı bağlı, gözləri yaşlı, üstü örtülü, qapısı açıq, çibi boş* və s.

3.İdarə əlaqəli ismi birləşmələr. Bu növə daxil edilən birləşmələr əsas tərəfi isim, sifət, saylarla ifadə olunub, asılı tərəfi ismin üç halında-yönlük, yerlik, çıxışlıq hallarında tələb edən birləşmələr daxil edilmişdir. Məsələn, *vətənə məhəbbət, insana hörmət, gözlərdə yaş, keçmişdən xatirə, hamıdan gözəl, dağlardan uca* və s.

4.Qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan ismi birləşmələr. Tərəflər arasında olan tabelilik üsullarına görə bunlar da iki tipə ayrılmışdır:

a)I tip: *yanaşma və uzlaşma əlaqəli ismi birləşmələr.* Bu tipə II növ təyini söz birləşmələri daxil edilmişdir. Məsələn, *dağ çiçəyi, bulaq suyu, tut yarpağı, qapı çəftəsi* və s.

b)II tip: *idarə və uzlaşma əlaqəli ismi birləşmələr.* Bu tipə III növ təyini söz birləşmələri daxil edilmişdir. Məsələn, *göyün ulduzu, almanın qırmızısı, uşaqların üçü, natiqin danışmağı* və s.

Feli birləşmələr. *Əsas tərəfi - tabeədicisi sözü fellərdən ibarət olan birləşmələrə feli birləşmələr deyilir.* Məsələn, *kitabı baxmaq, onları çağırmaq, evə gedəndə, orada görünən* və s. Feli birləşmələrdə hərəkətlə ona aid olan müxtəlif anlayışlar arasındakı əlaqələr əks olunduğundan bu birləşmələrin məzmununu proseslə onun aydınlaşdırıcıları arasındakı əlaqələr təşkil edir. Bu əlaqələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Proseslə onun **subyekt** arasındakı əlaqə kimi. Məsələn, *payız gələndə, uşaq ağıladıqca, müəllim danışarkən* və s.

2. Proseslə onun **obyekt** arasındakı əlaqə kimi. Məsələn, *stəkanı sındırmaq, yazını yazan, evi təmizləmək* və s.

3. Proseslə onun **zamani** arasındakı əlaqə kimi. Məsələn, *axşam gəlmək, gələndə görmək, qışda getmək* və s.

4. Proseslə onun **məkani** arasındakı əlaqə kimi. Məsələn, *içəriyə keçmək, şəhərə gedəndə, kənddən qayıdanda* və s.

5. Proseslə onun **tərzi** arasındakı əlaqə kimi. Məsələn, *tez-tez yerimək, ucadan oxumaq, sürətlə getmək* və s.

6. Proseslə onun **kəmiyyəti** arasındakı əlaqə kimi. Məsələn, *çox işləmək, az oxumaq, xeyli çalışmaq* və s.

7. Proseslə onun **səbəbi** arasındakı əlaqə kimi. Məsələn, *istidən tərləmək, soyuqdan donmaq, qorxudan titrəmək* və s.

8. Proseslə onun **məqsədi** arasındakı əlaqə kimi. Məsələn, *oxumaq üçün çalışmaq, işləməyə hazırlaşmaq, öyrənməyə səy göstərmək* və s.

Azərbaycan dilində feli birləşmələr felin üç təsriflənməyən formasının: feli bağlama, feli sifət və məsdərin ətrafına söz toplaması yolu ilə yaranır. Bu birləşmələrin asılı tərəfləri müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə oluna bilər. Birinci, yəni asılı tərəfin ifadəsinə görə feli birləşmələrin üç növü vardır:

1. **Ad + fel formalı feli birləşmələr.** Bu birləşmələrin birinci tərəfləri adlarla ifadə olunur. Məsələn, *dərs oxumaq, bunu götürmək, ona inanmaq, birinciləri salamlamaq, həyatə baxmaq, ev tikmək* və s.

2. **Fel + fel formalı feli birləşmələr.** Məsələn, *susub durmaq, gələndə görmək, oxuya-oxuya gəzmək, yeyərkən danışmaq* və s.

3. **Zərf + fel formalı feli birləşmələr.** Məsələn, *tez-tez getmək, sevinclə danışmaq, geriyyə çəkilmək, irəliyə hücum etmək* və s.

Söz birləşmələri içərisində adlarla fellərin birləşməsindən əmələ gələn hər form variantlarının, həm də məna növlərinin çoxluğuna görə feli birləşmələr arasında çoxluq təşkil edir. Buna görə də feli birləşmələr bu əsasda öyrənilir. Bu qrupdan olan birləşmələrin birinci tərəfi əsasən *isim, əvəzlik, substantivləşmiş sifət, substantivləşmiş sayla* ifadə olunur, ikinci tərəflərində isə felin təsriflənməyən formalarından biri durur. Məsələn, *evdən gəlmək, bizə baxan, qocalara hörmət etmək, birincilərlə tanış olmaq* və s.

Adlarla fellərdən əmələ gələn feli birləşmələri aşağıdakı növlərə ayırmaq olar:

1. Adlıq hallı feli birləşmələr. Məsələn, *payız gələndə, sən danışanda* və s.
2. Təsirlik hallı feli birləşmələr. Məsələn, *hədiyyə alanda, yazını yazmaq* və s.

3. Yönlük hallı feli birləşmələr. Məsələn, *şəhərə gələndə, filmə baxanda* və s.

4. Yerlik hallı feli birləşmələr. Məsələn, *şəhərdə yaşamaq, divanda uzanmaq* və s.

5. Çıxışlıq hallı feli birləşmələr. Məsələn, *dərstdən gələndə, işdən qayıdanda* və s.

Adlıq hallı feli birləşmələrin ikinci tərəfi daha çox feli bağlamalardan ibarət olur. Məsələn, *sən danışanda, o gələrkən, Əli oxuduqca* və s. Lakin feli bağlamaların hamısı adlıq halla əlaqələnərək birləşmə yarada bilmir. Bu baxımdan feli bağlamaları iki qrupa bölmək olar:

1. Adlıq hallı feli birləşmə yarada bilən feli bağlamalar. Bu feli bağlamalar *-andə (-əndə), -dıqda⁴, -dıqca⁴, -ıncə⁴, -arkən², -ar- maz², -madən², a-a²*, və s. şəkilçiləri ilə əmələ gəlir və adlıq hallı feli birləşmələrin yaranmasında mühüm rol oynayır. Məsələn, *Arif gələndə, uşaq ağladıqca, yaz gəlincə, müəllim danışarkən, qonaq gəlməmiş, yaz gələr- gəlməz, səhər açılmadan* və s.

2. *-ib⁴, -araq²* şəkilçiləri ilə əmələ gələn feli bağlamalar və *-miş⁴* şəkilçisinin *keçmək, qalmaq, ötmək* sözlərinə qoşulması ilə əmələ gələn feli bağlamalar adlıq hallı feli birləşmə yarada bilmir.

Adlıq hallı feli birləşmələrin əmələ gəlməsində *-an²* və bir sıra hallarda *-dığı⁴* və *-miş⁴* şəkilçili feli sifətlər də müəyyən rol oynayır. Məsələn, *mən oxuyan (kitab), sən soruşduğun (sual), usta tikmiş (ev)*

Qeyd: Adlıq hallı feli birləşmə əmələ gətirən feli bağlama şəkilçisi olan *-miş, -miş* inkarlıq əlaməti olan *-ma²* şəkilçisindən sonra artırılır. Məsələn, *mən gəlməmiş, sən yazmamış.*

Təsirlik hallı feli birləşmələr. Bu birləşmələrin birinci tərəfi ismin təsirlik halında olan hər hansı bir sözlə ifadə olunub, təsriflənməyən fel formasında nəzərdə tutulan hərəkətin təsir göstərdiyi müstəqil obyektə ifadə edir. Məsələn, *həyatə süpürmək, yazı yazmaq, mahnı bəstələmək, ağacları suvarmaq,*

kitab oxumaq və s. Təsirlik halın iki növü olduğu kimi, bu qəbildən olan feli birləşmələr də iki yerə bölünür: asılı tərəfi müəyyən təsirlik halda olanlar, asılı tərəfi qeyri-müəyyən təsirlik halda olanlar. Məsələn, *kitabı oxuyan, məsələni həll etmək; kitab oxuyan, məsələ həll etmək* və s.

Yönlük hallı feli birləşmələr. Bu birləşmələr yönlük hallı söz + təsriflənməyən fel qaydasında qurulur. Bu cür birləşmələrin mənasını hərəkətlə onun istiqaməti arasındakı əlaqə təşkil edir. Birləşmələrin birinci tərəfləri hərəkətin istiqamətini bildirir. Məsələn, *şəhərə getmək, dənizə baxmaq, ağaca çıxan, dağa qalxanda* və s. Yönlük hallı feli birləşmələrin tərəfləri arasında əsasən obyekt əlaqəsi olur. Azərbaycan dilində bəzi fellər eyni məna əlaqəsi ilə həm təsirlik halı, həm də yönlük halı tələb edə bilər. Məsələn, *atı minmək – ata minmək, dağı qalxmaq – dağa qalxmaq, işi başlamaq – işə başlamaq* və s.

Yerlik hallı feli birləşmələr. Bu birləşmələrin asılı tərəfi (tabe sözü) ismin yerlik halında olur. Məsələn, *şəhərdə yaşayan, kitabda yazılan, yazda cücərən* və s.

Bu birləşmələrin ikinci tərəfi leksik mənasından asılı olmayaraq, bütün fellərlə ifadə oluna bilər. Yerlik hallı feli birləşmələrin tərəfləri arasında aşağıdakı məna əlaqələri özünü göstərir:

1. Obyekt əlaqəsi. Yerlik hallı feli birləşmələrin birinci tərəfin ifadə etdiyi məkan sahəsi kiçildikcə, onun əhatəsi daraldıqca, məkan mənasından obyektə doğru meyl əmələ gəlir və bu, məkan çalarlığına malik olan obyektə çevrilir. Məsələn, *kitabda yazılan, filmdə gördüyüm, əlində tutduğu* və s.

2. Zaman əlaqəsi. Bu əlaqədə olan feli birləşmələrin birinci tərəfləri zaman məzmunlu *əsr, il, ay, həftə, gün, saat, dəqiqə, saniyə, yaz, yay, payız, qış, vaxt, dövr, gecə, gündüz, səhər, axşam, aprel, may* və s. kimi isimlərlə, bəzən də saylarla ifadə olunur. Məsələn, *baharda açan (çiçəklər), qışda yağan*

(qar), payızda yığılan (məhsul), həmin vaxtda gəlmək, saat beşdə oyanmaq və s.

Çıxışlıq hallı feli birləşmələr. Bu birləşmələrdə məkan əlaqəsi əsas yer tutur. Asılı tərəf hərəkətin başlanğıc, çıxış nöqtəsini bildirir. Bu birləşmələrin birinci tərəfi məkan bildirən sözlərlə, ikinci tərəfi isə təsriflənməyən fellərlə ifadə olunur. Məsələn, *evdən çıxmaq, şəhərdən qayıtmaq* və s.

Çıxışlıq hallı feli birləşmələrin komponentləri arasında obyekt, səbəb, zaman və s. əlaqələr mövcuddur. Məsələn, *Qurbandan öyrənmək, Əlidən aldığı (məktub), acından ölmək, gecədən qalan, payızdan əkilmiş* və s.

Feli birləşmələrə tərkiblər də deyirlər. Bəzən *feli birləşmə* və *tərkib* termini sinonim terminlər kimi işlədilir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, feli birləşmə əsas tərəfi felin təsriflənməyən formaları ilə ifadə olunmuş bütün birləşmələrə ümumi şəkildə verilmiş addır. Tərkib dedikdə isə feli birləşmənin konkret olaraq bir növü, əsas tərəfi məsdər, feli sifət, feli bağlama ilə ifadə olunmuş bir birləşmə nəzərdə tutulur.

Qoşmalı feli birləşmələr. Feli birləşmələrin bir qisminə asılı söz əsas tərəflə qoşma vasitəsi ilə əlaqələnir. Qoşma ilə onun əlaqələndiyi söz birləşmənin birinci komponentini, təsriflənməyən fel isə birləşmənin ikinci, əsas komponentini təşkil edir. Qoşma bu birləşmələrin tərəfləri arasında əsas əlaqələndirici vasitə hesab olunur. Qoşmalar feli birləşmələrdə çox fərqli məna çaları yaradır. Məsələn, *at kimi getmək, at ilə getmək, at üçün getmək* və s.

Qoşmalar feli birləşmələrin tərəfləri arasındakı məna əlaqələrinin daha qabarıq şəkildə düzgün və dəqiq ifadəsinə yardım göstərir və eyni zamanda, tərəflər arasında məna çalarlıqları yaradır. Məsələn, *universitetə getmək – universitetə sarı getmək, günortadan yatmaq – günortadan bəri yatmaq* və s.

Qoşmalı birləşmələrin birinci tərəfindəki sözlər ancaq

yyəlik, yönlük və çıxışlıq hal şəkilçiləri qəbul edə bilir. Qoşmalı feli birləşmələr birinci tərəfi heç bir şəkilçi qəbul etmədən işlənən, birinci tərəfi yiyəlik, yönlük, çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul edən birləşmələr olmaqla dörd qrupa ayrılır.

Tərəflər arasında sintaktik əlaqə üsullarına görə feli birləşmələri üç qrupa ayırmaq olar:

1. Koordinativ feli birləşmələr. Bu qrupa daxil olan feli birləşmələrin asılı tərəfi adlıq halda olur və əsas tərəflə prosodik vasitələrin və söz sırasının köməyi ilə əlaqələnir. Feli birləşmələrin bu qrupu subyekt əlaqəli birləşmələri əhatə edir. Məsələn, *Sən oxuyan (kitab), biz görən hadisə* və s. (4, səh.56)

2. Yanaşma əlaqəli feli birləşmələr. Bu qrupa daxil olan feli birləşmələrin asılı tərəfi qeyri-müəyyən təsirlik halda olan isim və isimləşmiş sözlərdən, şəxssiz fellərdən və bəzi zərflərdən ibarət olur. Məsələn, *şeyir yazmaq, tez cavab vermək, qaçanda yıxılmaq, indi getmək* və s. Bu əlaqə ilə qurulan feli birləşmələrin asılı tərəfi qoşmalı sözlərlə də ifadə olunur, asılı tərəf qoşmalar vasitəsi ilə əsas tərəflə əlaqələnir. Məsələn, *daş kimi yatan, şir kimi vuruşduqca, evə sarı yollanmaq, dağ havası kimi saflaşmaq* və s.

3. İdarə əlaqəli feli birləşmələr. İsmi yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarında olan adlar asılı tərəfdə durmaqla idarə əlaqəli feli birləşmələr əmələ gətirir. Məsələn, *dağlara baxdıqca, gəzməyi xoşlayan, içəridə gözləmək, meşədən qayıdan, oxumağa getmək, dərs deməyi arzulamaq, danışanları dinləmək, geriyə dönmək* və s.

Feli tərkiblər və onların cümlədə rolu. Şəxslə fellər kimi feli sifət, feli bağlama və məsdərlər də təsirli və təsirsiz olur, növ kateqoriyası əlamətlərini qəbul edərək dəyişir, ona görə də idarə və yanaşma əlaqələri ilə öz ətrafına çoxlu söz toplayaraq çox geniş həcmli tərkib əmələ gətirir və cümlədə bütöv şəkildə bir üzv olur. Məsələn, *Arvad xeyləyinə çıxırmaq, bağırmaq, hətta hərdən bir üzünü şilləyə öyrətmək* gərəkdir. (N. Nərimanov) *Qırmızı kərpicdən tikilmiş evə Nazlı özüylə*

hərərət gətirirdi. (İ.Məlikzadə) Kənddən tədarüksüz yola düşənlər xəmir yoğurub, sac asdılar. (İ.Şıxlı)- cümlələrindən birincisində məsdər tərkibi mübtədə, ikinci və üçüncüsündə feli sifət tərkibi uyğun olaraq təyin və mübtədə yerində işlənmişdir.

Əsas tərəfin idarə vasitəsinə görə feli birləşmələr üç qrupa bölünür: *feli sifət tərkibləri, feli bağlama tərkibləri, məsdər tərkibləri.*

Feli sifət tərkibləri. Feli sifət tərkiblərinin əsas tərəfi feli sifətdən ibarət olur. Məsələn, *Burdan təsadüfən keçən bir qoçu, Sınamaq istəmiş öz naqanıni (S.Vurğun)* və s.

Azərbaycan dilində bütün feli sifət şəkilçiləri ilə (-diği⁴, -miş⁴, -an², -acaq², -malı², -ası²) tərkib yarana bilər. Əksər feli sifət şəkilçilərinin yaratdığı tərkiblərin ayrıca subyektli olur. Məsələn: *Ot bitməyən səhralarda şəhərlər saldıq (S.Vurğun). Salamovun sümükləri çıxmış yanaqları və bir də qıyıq noğulu gözləri xəstənin gözləri qabağına gəldi (Y.Səmədoğlu).*

Feli sifət tərkiblərinin cümlədə əsas sintaktik vəzifəsi təyindir. Məsələn, *Atadan-babadan qalan yurdumuzu düşmənlərdən qurtar. (N.Nərimanov) Adımı nəğməylə saldı dastana, Muğan çöllərində ötən turaclar (S.Vurğun).*

Feli sifət tərkibi də feli sifətlər kimi, isimləşdikdə mübtədə, xəbər və tamamlıq vəzifələrində işlənir.

Mübtədə vəzifəsində: *Şəhərdən gələnlər bu əhvalatı şəhərdə, kənddən gələnlər kəndlərdə yayırdılar. (N. Nərimanov) Öz qədrini bilən gərək özganin də qədrini bilsin. (Ə.Əyrisli)*

Xəbər vəzifəsində: *Məmurulara güllə atanlar meşəyə qaçanlar idi. (B.Bayramov)*

Tamamlıq vəzifəsində. *Mən səhər çörək yeyəndə gecə yuxuda yenə Zülfüqar əmini gördüyümü danışdım. (Y.Səmədoğlu)*

Feli sifət tərkibləri bir sıra başqa sözlərin köməyi ilə cümlədə zərflik vəzifəsində də işlənir. Məsələn, *Toğrul bəy*

hökumət başına keçdiyi zaman bu acı təcrübənin nəticələrini görmüşdür. (M.S.Ordubadi) **Və bəlkə dünya-aləm hələ qaranlıq olduğuna görə** həyətlərdəki giləs ağacları da eləcə hər yerdə çırağ kimi alışıb yanır. (Ə.Əylisli)

Feli bağlama tərkibləri. Bu qrupa daxil olan tərkiblərin əsas tərəfi feli bağlamadan ibarət olur.

Bütün feli bağlama formaları bir işi, hərəkəti, başqa bir işlə, başqa bir hərəkətlə bağlayaraq tərkib əmələ gətirir. Feli bağlama və feli bağlama tərkibi əmələ gətirən şəkilçilər aşağıdakılardır:

$-ib^4$, $(-ma)mış^2$, $-arkən^2$, $-madan^2$, $-dıqca^4$, $-dıqda^4$, $-alı^2$, $-a -a^2$, $-ar -maz^2$, $-ınca^4$, $-caq^2$. Məsələn, *Hökmdar sərkdəbaşının eşiyə çıxardığı taxta ayləşib, qollarını taxtın söykənəcəyinə qoydu.* (Y.Səmədoğlu) *Mən kəndə çatar-çatmaz işıqlar yandı* və s.

$-ib^4$ və $-araq^2$ şəkilçili feli bağlamalar müstəqil subyektlə işlənə bilmir. Bu cür feli bağlamaların şəxsi fellə müştərək subyektli olur. Məsələn, *Uşaq qımıldanmadan durub baxırdı* – cümləsində *uşaq* sözü bir subyekt kimi həm şəxsi fellə (*baxırdı*), həm də feli bağlamaya (*qımıldanmadan, durub*) aiddir.

Feli bağlama tərkibləri cümlədə, əsasən, zaman, tərz və bəzən də səbəb zərfliyi vəzifəsində işlənir.

Zaman zərfliyi vəzifəsində: **Mən gələndə şamamalar gül idi** (“*Qaçaq Nəbi*”)

Tərz zərfliyi vəzifəsində: *Eyvaz dayı oturduğu yerdən qalxıb uzun saçaqılı yapıncısını çiyinə saldı.* (İ.Əfəndiyev)

Səbəb zərfliyi vəzifəsində: **Savalan dağlarında keçirdiyi həyatı xatırlayıb öz-özünə deyindi.** (İ.Əfəndiyev)

Feli bağlama tərkibləri az hallarda qarşılaşdırma zərfliyi vəzifəsində də işlənir. Məsələn, **Onun günahsız olduğunu bilə-bilə, nə üçün danlayırsan?** (İ.Əfəndiyev)

Məsdər tərkibi. Tərkiblərin bu növünün əsas tərəfi $-maq^2$ şəkilçili məsdərdən ibarət olur.

Məsdər tərkibləri cümlədə daha çox mübtədə və tamamlıq vəzifələrində işlənir.

Mübtədə vəzifəsində: **Başqa qız-gəlin kimi dəvəyə minib yükün üstündə də oturmaq onun ürəyincə deyildi.** (İ. Əfəndiyev)

Tamamlıq vəzifəsində: *Bu yerlərdə cavanlar sərvaxt yatmağa öyrəniblər.* (İ.Əfəndiyev)

Xəbər vəzifəsində: **Məqsədimiz sizə kömək etməkdir.**

Məsdər tərkibləri üçün, ötrü qoşmaları ilə işlənərək məqsəd zərfliyi vəzifəsində çıxış edir. Məsələn, *Gülgəz hamıya eşitdirmək üçün bərkdən dedi.* (İ.Əfəndiyev)

Məsdər tərkibləri çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul edərək səbəb zərfliyi vəzifəsində də işlənir. Məsələn, **Dərdlərimi danışmaqdan dilim qabar bağladı.**

Zərf birləşmələri. Dilimizdə əsas tərəfi zərflə ifadə olunan birləşmələrə də rast gəlinir ki, onlar azlıq təşkil edir. Bu birləşmələrin ikinci tərəfi, əsasən, yer, zaman və tərz zərfləri ilə ifadə olunur. Məsələn: *evdən yuxarı, quş kimi tez, çox yavaş, səninlə yanaşı* və s.

Zərf birləşmələrinin əsas tərəfinin zərfin bu və ya digər növü ilə ifadəsi birləşmənin ümumi xüsusiyyətinə təsir edir. Asılı tərəfin ifadə vasitələrini nəzərə almaqla zərf birləşmələrini aşağıdakı növlərə ayırmaq olar:

a) zərf + zərf modeli birləşmələr. Zərf birləşmələrinin bu növündə asılı tərəf əsasən kəmiyyət zərfləri, əsas tərəf isə tərz və bəzən də yer və zaman zərfləri ilə ifadə olunur və əsas tərəf kəmiyyətə izah edilir. Məsələn, *çox kəskin (danışmaq), olduqca yavaş (yerimək), bir qədər tez, bir qədər ucadan, xeyli geridə (qalmaq), tamamilə yanaşı* və s.

Göründüyü kimi, bu birləşmələrin tərəfləri arasında yanaşma əlaqəsi olur və onlar da zərf kimi cümlədə zərflik vəzifəsini daşıyır.

b) isim+zərf, əvəzlik+zərf modeli birləşmələr. Dilimizdə işlənən zərf birləşmələrinin az bir qismi bu modelə

uyğun gəlir. Məsələn, *dostlardan aralı (dolanmaq), qarışqadan yavaş (getmək), təyyarədən iti, hamıdan tez* və s. Əvvəlki modeldən fərqli olaraq, belə birləşmələrin tərəfləri arasında idarə əlaqəsi olur.

Zərf birləşmələri dilimizdə o qədər də çox deyil. Lakin bu birləşmə növünün əsas təfərinin zərflə ifadə olunması ona xüsusi keyfiyyət qazandırır və ayrıca bir ad altında qruplaşdırılmasına səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis, Bakı, 1985.
2. Abdullayev Ə. Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, 1992.
3. Abdullazadə N. Xalıqov F. Azərbaycan dili. II h. Bakı, 2006.
4. Kazımov Q. Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. "Təhsil" nəşriyyatı, Bakı, 2007.
5. Müasir Azərbaycan dili. III cild, Sintaksis. EA nəşri, Bakı, 1981.
6. Müasir Azərbaycan dili proqramı. AMİ, Bakı, 2009.
7. Seyidov Y.M. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, 1992.

Mövzu № 5

Cümlə və onun təsnifi. Cümlə üzvləri. Sadə cümlə

Mövzunun planı:

1. Cümlə və onun əsas əlamətləri
2. Cümlənin təsnif prinsipləri
3. Cümlə üzvü anlayışı. Cümlənin baş üzvləri
4. Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri
5. Cümlə üzvlərinin həmcinsliyi, xüsusiləşməsi, əlavəsi
6. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədə olmayan sözlər
7. Sadə cümlə və onun təsnif prinsipləri

Cümlə və onun əsas əlamətləri

Sintaksisin əsas vahidlərindən biri də cümlədir. Cümlə ünsiyyətin ilk və əsas vahididir. Cümlə fikrin formalaşması, ifadəsi, başqasına ötürülməsi üçün əsas vasitə olduğundan özünün çoxcəhətliliyi ilə səciyyəlidir.

Cümlə fikir mübadiləsi və ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir.

Cümlə hər bir dilin qanunları əsasında qrammatik cəhətdən formalaşan və bitmiş fikir ifadə edən nitq vahididir. Məsələn, *Payızdır. Yarpaqlar yavaş-yavaş saralır. Quşlar isti ölkələrə uçar. Tarlalarda və məhsul bağlarında qızgın iş gedir.* və s.

Adətən cümlələr iki, üç, dörd və daha artıq sözün birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Bununla belə, yalnız bir

sözdən ibarət olan cümlələr də vardır. Məsələn, *Səhərdir. İstidir.* və s.

Cümlə qurularkən sözlər həm mənə, həm də qrammatik cəhətdən bir-biri ilə əlaqələnir, biri digərini aydınlaşdırır, izah edir. Məsələn, *Nuru iki ildən sonra müəllim olacaq.- cümləsində* (Nuru ← müəllim olacaq

iki → ildən sonra) sözlər

bir-biri ilə mənə və qrammatik cəhətdən əlaqələnmişdir.

Cümlənin əmələ gəlməsində əsas vasitələrlə yanaşı, yardımçı vasitələrdən: xitablar, ara sözlər, həmçinin köməkçi nitq hissələrindən də istifadə olunur. Məsələn, *Bahar, istəklimsən, başdan, binadan, Ən gözəl qızısan sən təbiətin. (S.Vurğun) Dövlətliyi, əlbəttə, şərəfət də bizimdir. (M.Ə.Sabir)* Bu cümlələrdə *bahar* və *əlbəttə* sözləri uyğun olaraq xitab və ara söz kimi işlənməklə cümlədəki digər sözlərlə yalnız mənə əlaqəsinə girmişdir.

Cümlə üçün dörd mühüm əlamətin varlığı vacibdir. **Bitkinlik, predikativlik, bitmə intonasiyası, modallıq.** Bu əlamətlər vəhdət təşkil edir və sözlərin, söz birləşmələrinin cümləyə çevrilərək fikir ifadə etməsində həlledici rol oynayır.

1. Cümlə üçün əsas əlamətlərdən biri bitmiş fikir ifadə etməsidir. Lakin cümlənin bu xüsusiyyəti nisbi xarakterli olub, həmişə özünü doğrultmur. Bəzən fikri ifadə etmək üçün bir cümlə deyil, bir-biri ilə rabitəli əlaqədə olan cümlələrdən istifadə olunur. Həmin cümlələrin hər biri nəzərdə tutulan fikrin müəyyən hissəsini ifadə etməklə bir-biri ilə əlaqələnir və bütöv bir fikir bu cür rabitəli cümlələr toplusu vasitəsi ilə ifadə olunur. Rabitəli şəkildə əlaqələnən bu cümlələr bir-birindən şifahi nitqdə intonasiya ilə, yazıda nöqtə və ya nöqtə hüququnda durğu işarələri ilə (*sual işarəsi, nida işarəsi, üç nöqtə* və s.) sərhədlənir.

“Biz cümləni mətndən ayırmaqla da mənasını dərk edə bilərik. Bu, cümləni təşkil edən sözlərdən alınan

mənədir. Lakin cümlənin həqiqi məzmunu yalnız mətn daxilində düzgün anlaşıla bilər. Cümlənin ayrılıqda ifadə etdiyi ümumi mənə potensial sintaksisin tədqiq obyektidir, mətnin gedişindən başa düşülən məzmunu isə aktual sintaksisin obyektinə olub, söyləmin ifadəsinə xidmət edir. Fikrin bitməsi, qurtarması, tamamlanması makromətnlərdə mümkündür”. (4, səh. 77)

Cümlə müəyyən bir fikrin ifadəsinə ehtiyac olanda yaranır.

2. Cümləyə məxsus əlamətlərdən biri də predikativlikdir. Predikativlik dedikdə müəyyən vasitələrdən (hal şəkilçiləri, qoşmalar, bağlayıcılar, ədat, modal sözlər və bütün digər qrammatik vasitələr) istifadə etməklə subyekt-predikat əsasında müəyyən iş, hal, hərəkət, hadisə və ya hökm haqqında məlumatın verilməsi başa düşülür. Predikativliyin əsas daşıyıcısı xəbərdir. Buna görə də çox zaman predikativliklə xəbər qarışdırılır və eyniləşdirilir. Cümlədə predikativliyin təmin olunması üçün mübtədə və xəbər əlaqəsi vacibdir. Bu zaman xəbər müəyyənləşdirən, mübtədə isə müəyyənləşən tərəf kimi çıxış edir. Bu iki cümlə üzvünün bir-biri ilə əlaqələnməsi nəticəsində fikir ifadə edilir. *Xəbər, zaman, şəxs, modallıq* əlamətləri predikativliyin yaranmasına, sözün, söz birləşməsinin cümlə şəklində formalaşmasına səbəb olur.

Predikativlik sözlərin varlığı haqqında müəyyən məlumat verməsi deməkdir. Burada fikir ya təsdiq, ya inkar edilir, ona münasibət bildirilir, müəyyən hadisə haqqında məlumat vermək və ya məlumat almaq və s. nəzərdə tutulur. Predikativlik sözlərin müəyyən qaydada düzülüşündən və müəyyən qrammatik üsullarla əlaqələnməsindən meydana gəlir; burada modallıq, zaman və şəxs kateqoriyaları əsas rol oynayır. Bu kateqoriyalar dildə danışanın həqiqətə münasibətini bildirir və predikativliyin yaranmasında birinci dərəcəli rol oynayır.

3. Cümlənin mühüm əlamətlərindən biri də **intonasiya**dır. Eyni bir söz və ya söz birləşməsi bitmə intonasiyası qazanmaqla cümləyə çevrilə bilər. Predikativliyin də ifadə olunması bilavasitə intonasiya ilə əlaqədardır. Məsələn, *Payızın ortaları. Şaxtalı bir qış gecəsi. Dənizin kənarı.* və s. kimi cümlələr məhz söz birləşmələrinin bitkin intonasiya qazanması hesabına yaranmışdır.

Şifahi nitqdə hər bir cümlə intonasiya ilə müşayiət olunur. İntonasiyasız cümlə olmaz. Cümlənin bitkinləşməsi, predikativliyin yaranmasında intonasiyanın rolu əvəzsizdir. Bunun üçün digər vasitələr olduqda da intonasiya özünü göstərir. Cümlənin hansı məqsədlə işlənməsindən asılı olaraq intonasiya da fərqli şəkildə müşahidə olunur. Adı intonasiya ilə tələffüz edilən cümlələrdə ton tədricən yüksəlir, xəbərdən əvvəlki söz məntiqi vurğulu deyilir və ton tədricən alçalır. Digər cümləyə keçməzdən əvvəl bir qədər fasilə edilir. Bu fasilə həmin cümlələr arasında sərhəd rolunu oynayır.

Predikativliyin tamamlanmasında mühüm əlamətlərdən biri də cümləyə məxsus intonasiyanın iştirak etməsidir.

4. Cümlənin əsas əlamətlərindən biri də **modallıq**dır. Hər bir cümlə müəyyən bitmiş bir fikir ifadə etməklə yanaşı, həmin fikrin həqiqətə münasibətini də göstərir. Buna görə də predikativlik və intonasiya kimi, modallıq da cümlənin daimi əlamətlərindən hesab olunur.

Bəzi cümlələrdə heç bir əlavə münasibət olmadan müəyyən fikir ifadə edilir. Həmin fikir həqiqətə uyğun bir hadisəni ifadə etdiyindən, modallıq zəifləyir və özünü xüsusi şəkildə göstərə bilmir. Məsələn, *Bayırda itlər bir ağız hürüb susdular.(İ.Şıxlı) Sonra bacadan atılan birinci güllə ağ samovarın başındakı iri, güllü çaydana dəyib bomba kimi partladı. (İ.Əfəndiyev)*

Cümlədə modallıq müxtəlif vasitələrlə ifadə oluna bilər. Bəzən bu, xüsusi sözlər vasitəsilə daha da

qüvvətləndirilir və yeni məna çalarlıqları kəsb edir. Məsələn, *Namərd Bəhram yazıq qızı öldürdü. (C.Cabbarlı) Kür qırağının acəb seyrəngahı var, Yaşılbaş sonası, hayıf ki, yoxdur. (M.P.Vaqif)*

Azərbaycan dilində, demək olar ki, hər bir cümlədə modallıq olur. Bu o deməkdir ki, hər bir cümlədə obyektiv ələmə məxsus bu və ya digər hadisə haqqında məlumat verilməklə, həmin hadisəyə, danışanın söylədiyi fikrə münasibət də bildirilir. Yəni hər bir cümlə həm kommunikativ, həm də ekspressiv funksiya daşıyır. Modallığın mühüm ifadə vasitələri modal sözlərdir. Modal sözlərlə yanaşı, müxtəlif söz və ifadələrin birləşməsi əsasında çoxlu modal konstruksiyalar yaratmaq mümkündür.

Modallıq obyektiv və subyektiv olmaqla da fərqlənir. Obyektiv modallıq verilən məlumatın obyektiv reallıqla əlaqəsi, münasibətidir, yəni nə barədə danışılırsa, indiki, keçmiş və gələcək zamanda onun reallığı düşünülür. Belə cümlələrdə baş verən hadisələr, irəli sürülən hökmlər reallığa tam uyğun olduğundan, modal sözlərin iştirakına ehtiyac duyulmur. Məsələn, *Xanmuradın dəstəsi getməmişdi ki, qaçaq Məşədi Təhməzin dəstəsi gəldi. Bu, uzunsaqqallı, ortaboşlu bir qoca idi. Başu azca əsirdi, diaqonal çuxasının altında iki patrondaş bağlamışdı. Ayaqlarında qısaboğazlı çəkmə, başında iri, tüklü papaq vardı. (İ.Əfəndiyev)-* cümlələrində obyektiv reallığa tam uyğun olan fikirlər öz ifadəsini tapmışdır.

“Subyektiv modallıq isə qeyri-real, arzu olunan, mümkün ola bilən, tələb olunan hadisələrə münasibətlə bağlı modallıqdır”.(4, səh.80) Məsələn, *Dəlib deşir ürəyi dərd ürəkdə qalanda, Dərdləşmək gözəl işdir, dərdini duyan ola, Ürəyindən keçəni gözlərindən oxuyan, Sənə ömrünü verib, vaxtını qıyan ola.(Z.Yaqub)* Real, obyektiv modallıq müəyyən zamanla – keçmiş, indiki və ya gələcək zamanla bağlı olur. Obyektiv modallıqda morfoloji zamanla

sintaktik zaman əksərən uyğun olur, lakin bəzən danışığ üsulunda uyğun olmaya da bilər. Məsələn, *Gələn ay mən Moskvaya yola düşürəm.*

Subyektiv modallıq danışanın verdiyi məlumata münasibəti olub, müxtəlif səpkidə ola bilər. Yəni danışanın cümlədə ifadə olunan fikrə qəti və ya şübhəli münasibəti, həmin fikirlə razılaşıb-razılaşmadığı və s. öz ifadəsini tapa bilər. Məsələn, *Görünür, baş verən hadisələr, yəqin ki, anasının sözləri ona təsir etmişdi. (İ.Şıxlı)* Obyektiv modallıq cümlənin ümumi məzmunu ilə, subyektiv modallıq isə onun ayrı-ayrı hissələri ilə bağlı olur.

Cümlənin təsnif prinsipləri

Dilimizdə cümlələr ayrı-ayrı cəhətlər nəzərə alınmaqla, müxtəlif prinsiplər əsasında təsnif edilir. Bunların bir qismi ümumi xarakter daşdığı halda, bir qismi cümlələrin müəyyən hissəsinə şamil edilir. Məsələn, məqsədə görə bölgü bütün cümlələrə aid edilirsə, baş və ikinci dərəcəli üzvlərin iştirak edib-etməsinə görə bölgü yalnız sadə, bağlayıcı vasitələrə görə bölgü isə yalnız mürəkkəb cümlələrə aid edilir. Ümumiyyətlə, dilimizdə mövcud olan cümlələr, birinci növbədə məntiqi-sintaktik üzvlənmə imkanlarına görə təsnif edilə bilər. Bu cəhət nəzərə alınmaqla dilimizdəki bütün cümlələr üzvlənən və üzvlənməyən cümlələr olmaqla iki böyük qrupa ayrılır. Üzvlənən cümlələr fikrin əsas ifadə vasitəçisi kimi çıxış edib, nitqimizin əsasını təşkil edir. Biz dillə bağlı bütün faktları məhz bu cür cümlələr üzərində araşdırırıq. Üzvlənməyən cümlələr isə dilimizdə müəyyən məqamlarda işlənsə də, üzvlənən cümlələr olmadan öz əhəmiyyətini itirir. Çünki bu cümlələr əsasən dialoqlarda işlədilir, söylənilən hər hansı bir fikrə cavab məzmununu ifadə edir. Məsələn, *Bəyəm o, qardaşımın tayıdı?- Qətiyyə. (İ.Əfəndiyev)*

Məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin növləri. Nitqimizi təşkil edən cümlələr bir-birindən fərqlənən müxtəlif məqsədlərlə işlədilir. Hər hansı iş, hal-hərəkət haqqında məlumat vermə, məlumat əldə etmə, işin icrasına qarşı tərəfi təhrik etmə məqsədindən asılı olaraq cümlələr fərqli intonasiya ilə tələffüz edilir. Cümlələrdəki məqsəddən asılı olaraq onların deyiliş xüsusiyyətləri, intonasiyası da dəyişir. Məsələn, *Güllə hansı tərəfdən atıldı? Dəqiq deyə bilmərəm. (İ.Əfəndiyev).* Bu cümlələrin deyilişində bir-birindən fərqli intonasiyadan istifadə olunur. Məqsəd və intonasiyaya görə cümlələr 4 növə bölünür.

1. Nəqli cümlə.
2. Sual cümləsi.
3. Əmr cümləsi.
4. Nida cümləsi.

Nəqli cümlələrdə müəyyən bir hadisə, əşya, əlamət və s. haqqında məlumat verilir. Həm də məlumat adi təsviri yolla verilir, nəql olunur. Burada müəyyən bir fikir ya təsdiq, ya da inkar edilir. Hökmlər, adətən, belə cümlələrlə ifadə edilir. Məsələn, *Nurunun bacısı bu sözləri deyib, Sərvinazdan ayrıldı. Sərvinazi təkrar qəhər götürdü. (İ.Əfəndiyev)*

Nəqli cümlələr üçün söz sırası xarakterikdir. Azərbaycan dilinin cümlə quruluşuna uyğun olaraq bu cümlələrdə, adətən mübtədə və ya mübtədə zonası əvvəl, xəbər və ya xəbər zonası isə cümlənin sonunda işlənir. (Şeir dilində istisnalar ola bilər.) Məsələn, *Mənim plovum Adilin xoşuna gəlirdi. Mən bu qısa söhbət zamanı Adilin buldozerçi ilə mülayim söhbətindəki gərginliyi hiss edirdim. (İ.Əfəndiyev)* və s.

Nəqli cümlələrdə intonasiya cümlənin əvvəlində tədricən yüksəlir, sona doğru zəifləyir, xəbərdən əvvəl məntiqi vurğulu üzv xüsusi olaraq tələffüz olunur. Cümlənin sonunda bitmə intonasiyası və fasilə fikrin tamamlandığını bildirir.

Nəqli cümlələr ismi və feli xəbərli olmaqla iki növə ayrılır. İsmi xəbərli nəqli cümlələr hökm bildirir və bu cümlələrdə xəbər adlarla, məsdər, feli sifət və zərflərlə, ismi birləşmələrlə ifadə olunur. Məsələn, *Onun qonaqlardan sonra yenə bir işi var idi. Dükanın mayası da Molla Cəfərqulunundur. Bu, yuxudur. Gülbadamın məqsədi ancaq namusunu saxlamaq, təmiz qalmaq, zəhərli ilandan özünü xilas etməkdə. (N.Nərimanov) Eyvaz dayının camaat arasında getdikcə çox hörmət qazanmasının bir səbəbi də qardaşı oğlu Surxayın rayonda çox mühüm vəzifədə olması idi. (İ.Əfəndiyev)*

Feli xəbərli nəqli cümlələrin xəbəri isə daha çox felin xəbər forması ilə ifadə olunur. Məsələn, *Qaranlıqdan Ərşadın səsi gələn tərəfə bir güllə atıldı. İtlər atlıları dövrəyə alıb qəzəblə hürürdülər. (İ.Əfəndiyev)*

Nəqli cümlələr təsdiq və inkar olur. İnkarı *nə - nə* də bağlayıcısı, *deyil* sözü və *-ma²* şəkilçisi ilə yaranır. Məsələn, *Gecə düşərgənin ətrafında iri tonqallar qaladılar. Gözətçilərin sayı artırıldı. (F.Kərimzadə)-* cümlələri təsdiq, *Nə bihuşdarı vermişdilər, nə də qışqırığını eşitmişdilər. (F.Kərimzadə) Molla Tutunun belə düşüncələri əbəs deyildi. (N.Nərimanov) Hökumətin işinə əl aparmaq olmaz. (İ.Əfəndiyev)-*cümlələri isə inkar bildirən nəqli cümlələrdir.

Nəqli cümlələr dilin ən kütləvi ünsiyyət vasitəsi hesab olunur, başqa cümlə növlərinə nisbətən daha çox işlədilir. Epik xüsusiyyət daşıyan bütün əsərlərdə (*roman, povest, hekayə, poema* və s.), çıxışlar, məktub və protokollarda, məqalələrdə və s. nəqli cümlələr əsas yer tutur.

Nəqli cümlələr daha çox cümlə növlərini əhatə edir. Belə ki, nəqli cümlələr təktərkiibli və cüttərkiibli cümlələrin bütün növlərində ola bilər, onlar müxtəsər və geniş ola bilər. Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri çox vaxt nəqli cümlələrdən ibarət olur.

Sual cümləsi. *Müəyyən bir məlumat almaq, məlumatı dəqiqləşdirmək məqsədilə işlədilən cümlələrə sual cümləsi deyilir.* Sual cümlələri sual məqsədi ilə işlədilir. Sual cümləsi vasitəsilə başqasından müəyyən bir məsələ öyrənilir, müəyyənləşdirilir, informasiya zənginləşdirilir. Məsələn, *Qərib yoldaş bu rayondandır? (İ.Əfəndiyev) Sən Muradı çoxdan tanıyırsan? (İ.Əfəndiyev)* və s.

Sual cümlələrinin özlərinəməxsus xüsusi sual intonasiyası olur. Bu intonasiya başqa vasitələr olmadıqda daha qabarıq hiss olunur. Sual cümləsini yaradan başqa vasitələr olduqda bir qədər zəif nəzərə çarpır.

Sual cümlələri müxtəlif yollarla əmələ gəlir. Bu cəhətdən onlar üç növə bölünür.

1. *Sual intonasiyası ilə əmələ gələn sual cümlələri.*
2. *Sual ədatları ilə əmələ gələn sual cümlələri.*
3. *Sual əvəzlilikləri ilə əmələ gələn sual cümlələri.*

Sual intonasiyası ilə əmələ gələn sual cümlələrində sual intonasiyasından başqa, sual bildirməyə xidmət edən heç bir qrammatik vasitə iştirak etmir. Ona görə də bu tipli sual cümlələrinin vahid və yeganə əlaməti sual intonasiyasından ibarətdir. Bu cür sual cümlələri heç bir formal əlamətə görə nəqli cümlələrdən fərqlənmir. Onları fərqləndirən yeganə əlamət intonasiyadır. Məsələn, *Körpüsalanlar konsert verirlər? Qərib yoldaş bu rayondandır? (İ.Əfəndiyev).*-cümlələrini şifahi nitqdə nəqli cümlələrdən yalnız intonasiya, yazıda isə durğu işarəsi, yəni sual işarəsi fərqləndirir. Bu tip sual cümlələrində məntiqi vurğunun hansı söz üzərinə düşməsindən asılı olmayaraq, xəbərin son hissəsi uzadılır və buradan da sual intonasiyası yaranmış olur. Belə cümlələrə tələb olunan cavab cümləsi söz-cümlə şəklində də qurula bilər: *Körpüsalanlar konsert verirlər:-Bəli.*

Sual cümlələrinin bir qismi - *mi⁴* sual ədatının iştirakı ilə əmələ gəlir. Belə sual cümlələrində həmin ədat bir

qədər qüvvətli tələffüz edilir. Məsələn, *Adil, çay qoyummu? (İ.Əfəndiyev) Adam da öz balasını yad qızından ötəri ayağının altına salıb çığnayırdımı? (İ.Şıxlı) Sən xasiyyətimi bilmirdinmi, elə uşaqlıqdan deyib-gülməyi sevmirdimmi? (İ.Şıxlı)* və s. Bu növ cümlələrdə xüsusi intonasiyadan istifadə edilmir, xəbərlərin son hissəsini uzatmağa da ehtiyac olmur.

-mi⁴ ədatı sual cümlələrinin daha çox xəbərləri ilə işlənir. Belə cümlələrin sual cümləsi kimi formalaşması daha çox xəbərlə bağlı olur. Lakin bu sual ədatı cümlənin başqa üzvləri ilə də əlaqələndərək sual cümlələri əmələ gətirə bilir. Məsələn, *Söylə sənmi xor baxırsan mənim şeir dilimə? (S.Vurğun)*- cümləsində mübtədə ilə, *Demirsənmi bacım aranda istidən bişər? (İ.Şıxlı)*-cümləsində xəbərlə, *Ürəkdənmi söylədi o bu sözləri görən? (B.Vahabzadə)* – cümləsində zərfləklə işlənmişdir. Həmin ədat əsasən məntiqi vurğulu sözə artırılaraq sual məzmunu ilə bərabər mənənin daha qabarıq nəzərə çatdırılmasına da şərait yaradır.

Bundan başqa, dilimizdə bir sıra ədatlar da vardır ki, onlar da sual cümlələrinin yaranmasında mühüm rola malikdir. Belə ədatlara *yoxsa, bəlkə, axı, məgər, bəs, ki* sözlərini misal göstərmək olar. Məsələn, *Yoxsa sözlərimdən incidin, ay qardaş, niyə qaşqabağını turşutdun? (İ.Şıxlı) Dərdimi bilmirsən, oğul, məgər sən? (N.Xəzri) Ayağı çarıqlı kiçik bir ölkə, Böyük Firdövsilər yaratdı bəlkə?(S.Vurğun)*

Sual əvəzlilikləri ilə əmələ gələn sual cümlələri. Sual cümlələrinin bir qismi sual əvəzliliklərinin iştirakı ilə əmələ gəlir. Məsələn, *Gecə vaxtı kim mənim qabağıma gəmi gətirəcək? (İ.Şıxlı) Nə üçün belə məhzunsan? Halın niyə pərişandır? (C.Cabbarlı)*

Sual cümlələrinin bu növündə müxtəlif cümlə üzvlərinin ifadə etdiyi məzmun məlum olmur, danışan şəxs məlum olmayan həmin əşya və hadisələri, hal və hərəkətləri, əlamətləri və s. meydana çıxartmaq üçün

onların yerində sual əvəzliliklərindən istifadə edir. Sual əvəzlilikləri ilə əmələ gələn sual cümlələrində məntiqi vurğu, əsasən sual bildirən sözlərin üzərinə düşür. Məsələn, *Bir bivəfa ki, məni atıb gedir, mən nə səbəbə ona məhəbbət bağlamalıyam? (C.Cabbarlı) Siz hara gedəcəksiniz? Murad, bacıqızı hansı qohumlardandır? (İ.Əfəndiyev)* və s. Əvvəlki sual cümlələrindən fərqli olaraq, bu cür cümlələrdə cavab cümləsi söz-cümlə şəklində formalaşa bilmir, əksinə, elə cavab cümləsi tələb olunur ki, həmin cümlədə sual əvəzliyinin yerində yeni informasiya verəcək bir üzv işlənsin. Adətən, belə cümlələrin cavab cümləsi yalnız yeni məlumat ifadə edən üzvdən ibarət yarımçıq cümlə şəklində qurulur: *Siz hara gedəcəksiniz? - Şəhərə.*

Dilimizdə elə cümlələr də vardır ki, onlardan cavab almaq məqsədi ilə deyil, fikri daha ifadəli şəkildə çatdırmaq, obrazlılıq yaratmaq üçün istifadə edilir. Belə sual bədii sual adlanır. Bu cür cümlələrə bədii əsərlərin dilində çox rast gəlinir. Məsələn, *Yenə də sürünü nizamla düzüb, Baş alıb gedirsən hayana, ceyran? (S.Vurğun) Kim çəkir gənc yaşında, Geçə beşik başında körpələrin nazını? ? (S.Vurğun)*

Əmr cümləsi. *Əmr, xahiş, təkid, tələb, məsləhət, nəsihət, çağırış və s. bildirən cümlələrə əmr cümləsi deyilir.* Məsələn, *Deynən, mənə bir belə əziyyət verməsinlər. Oradan al, buraya gətir. (Ə. Haqverdiyev)*

Əmr cümlələri qəti əmr mənası ifadə etməklə yanaşı, onunla bağlı olan başqa mənalar da *-xahiş, öyüd, nəsihət, tələb, hətta istək, arzu* və s. ifadə edə bilir. Bu isə əmr cümlələrinin mənə və işlənmə dairəsini genişləndirir. Bu cümlələrin müxtəlif mənaları içərisində sözün həqiqi mənasında əmr ifadə etmək əsas olduğundan və bu cəhət daha qabarıq şəkildə özünü göstərdiyindən həmin cümlələr əmr cümləsi adı ilə qeyd edilir. Məsələn, *Firuzə, mənə bir az kağız ver. (C.Cabbarlı) Sən uşaqlarla get, bütün kişiləri buraya çağır. (C.Cabbarlı)* Bu misallarda qəti

əmr mənası vardır. Lakin dilimizdə elə cümlələr də vardır ki, istək, arzu məzmunu ifadə edir. Belə cümlələrdə mənanı daha qabarıq ifadə etmək üçün ədatlardan istifadə edilir. Məsələn, *Ey bivəfa, bəri bir neçə kəlmə sözünə qulaq ver.* (C Cabbarlı) *Kaş ki o sözlər mənim çıxmıyaydı dilimdən.* (S.Rüstəm)

Əmr cümlələrinin bir hissəsi də xahiş, rica, müraciət bildirir. Məsələn, *Qərənfil, bəsdir.* (İ.Əfəndiyev) *Dur, bir az uzan, Adil, yəqin ki, yorğunsan.* (İ.Əfəndiyev) *Ovçu, insaf elə, keçmə bu düzdən, O çöllər qızını ayırma bizdən.* (S.Vurğun)

Əmr cümlələri öyüd, nəsihət, məsləhət, təskinlik də bildirir. Məsələn, *Get düşmənin qabağında igid tərpan, vüqarla, Tüfəngini təmiz saxla, atını da tumarla.* (S.Vurğun) Əmr cümlələrində bəzən xitabların iştirakı vacib olur. Məsələn, *A kişi, aqlını başına yığ.* (İ.Şıxlı) *Qulu, dayan.* (İ.Əfəndiyev)

Əmr cümlələrində bu müxtəlif məna fərqlərini vermək üçün heç bir formal əlamətdən istifadə edilmir. Bu mənalı əmr cümləsinin işləndiyi şəraitlə, mətnlə, münasibətlə bağlı olaraq meydana çıxır və həmin cəhətlərlə də müəyyənləşdirilir. Buna görə də bu növ cümlələrdən ədəbi dilimizin bütün sahələrində, eləcə də adi danışmada geniş istifadə edilir.

Əmr cümləsinin formalaşmasında intonasiyanın mühüm rolu vardır. Lakin bundan başqa, felin əmr forması, əmr ədatları və əmr hökmündə işlədilən digər fel formaları da belə cümlələrin qurulmasında müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Əmr cümlələrinin xəbəri əksərən felin əmr formasında olur. Məsələn, *Amerika, yaxşı dinlə bu qatarın ilk səsini.* (S.Vurğun) *Get, atı yəhərlə.* (İ.Şıxlı) Bu zaman xəbər I şəxs tək və cəmdə olduqda *arzu, istək, çağırış*; II şəxs tək və cəmdə olduqda *əmr, təkid*; III şəxsdə *məsləhət, nəsihət, təklif* mənalı ifadə olunur. Əmr cümlələrində *əmr, təkid, tələb* mənalı olduqda cümlə

nisbətən yüksək tonla, *xahiş, məsləhət, nəsihət* mənalı olduqda aşağı tonla tələffüz edilir.

Dilimizdə vacib, xəbər şəklində olan fellər, hətta məsdər də əmr cümləsinin xəbəri yerində işləyə bilər. Məsələn, *Verilən tapşırığı vaxtında yerinə yetirməli. Gedirsən, məktubu poçta təhvil verirsən.* (C.Məmmədquluzadə)

Əmr cümləsi felin əmr forması ilə əmr ədatlarının birgə işlənməsi yolu ilə daha çox formalaşır. Məsələn, *Qoy gülsün hər zaman Vətən torpağı, Çiçəyi solmasın, gülü solmasın.* (R.Kərimli)

Əmr cümlələri məsdərlərin köməyi ilə də formalaşır.

Nida cümləsi. Söylənilən fikrə hissi münasibət bildirən cümlələrə nida cümləsi deyilir.

Nida cümlələri, əslində, cümlənin məqsədə görə ayrıca növü olmayıb, nəqli, sual, əmr cümlələrinin hər biri yüksək hiss-həyəcanla deyildikdə yaranır və hiss, həyəcan bildirən cümlə növü kimi qeyd edilir. Məsələn, *Ay haray, köməyə gəlin, taxtabənd uçuldu, adamlar qaldı altında!* (C.Cabbarlı). *Yaşar, Toğrul, Nüsrət... Buraya gəlin tutmuşam!* (C.Cabbarlı).

Nida cümlələri nəqli cümlələrin, eləcə də sual və əmr cümlələrinin əsasında yaranır. Bu cümlə növləri müəyyən şəraitdə, yeni xüsusiyyətlər kəsb edərək nida cümləsinə çevrilə bilər. Məsələn, *Görüm səni qara gələsən, ay zəmanə! Vah, bu imiş dərsi-üsuli-cədid?! Yox, yox, oğul, məktəbi-şeytandı bu!* (M.Ə.Sabir)

Nida cümlələri həm danışanın emosional duyğu və həyəcanlarını, həm də onun başqa şəxs və əşyalara olan emosional əqli münasibətlərini ifadə edə bilər.

Nida cümlələrinin formalaşmasında intonasiya mühüm rol oynayır. Əvvəl haqqında danışılan hər bir cümlə növü intonasiya vasitəsi ilə şadlıq, sevinc, qəzəb, nifrət, təəccüb, heyrət, istehza, təəssüf və s. kimi hisslər ifadə etməklə nida cümləsinə çevrilir. Məsələn, *Baxın, baxın, yaxşı baxın, diqqətlə*

baxın! Sizin tarix kitabında bu, qanla yazılmış bir səhifədir! Bizdən sonra gələnlər bu kitabı vərəqləyib bu səhifəni görəndə bir ağızdan deyəcəklər: Tfu sizin üzünüzə! (C.Məmmədquluzadə)

Nida cümlələrinin qurulmasında çox vaxt nidalar da iştirak edir. Məsələn, **Ah**, *yənə Sitarə xatirə düşdü!* (C.Cabbarlı) **Aman**, *Mənsur, məni hier odunda yandırma!* (C.Cabbarlı).

Nida cümlələrinin formalaşmasında xitablar, sözlərin təkrarı, ellipsis, bağlayıcı sözlər, nisbi əvəzliliklər, sual əvəzlilikləri və s. də müəyyən qədər rol oynayır. Məsələn, *Oğul, nədir etdiyin bəs bu haqq-say üçün?! Qaytar onun ömrünə neçə gecə, neçə gün! Qaytar onun saçının qaralığını geri! Qaytar o dilindəki şirin-şirin sözləri!* (Ə.Kərim)

Nida cümlələri də quruluş etibarı ilə sadə və mürəkkəb, həmçinin cümlə bütövlüyü və təktərkibli, müxtəsər və geniş, bütöv və yarımçıq ola bilər. Hətta üzvlənməyən cümlələr də yüksək hiss-həyəcan bildirməklə nida cümləsinə çevrilə bilər. Məsələn, *Paho! Maşallah!* və s.

Nida cümlələrindən bədii dildə, xüsusən yüksək pafoslu, romantik əsərlərdə, şeirlərdə, dram əsərlərində çox, adi təsviri xarakter daşıyan əsərlərdə roman, povest və hekayələrdə nisbətən az işlədilir.

Cümlənin quruluşca növləri. Cümlələrin təsnifində ikinci əsas meyar quruluşa görə aparılan bölgüdür. Bu baxımdan cümlələr sadə və mürəkkəb olmaqla iki böyük qrupa ayrılır. Sadə cümlələr bir, mürəkkəb cümlələr isə iki və daha çox predikativ mərkəzə malik olur. Predikativ mərkəz dedikdə bir-biri ilə əlaqədə olan mübtədə və xəbər nəzərdə tutulur. *Grammatik əsas* termini də eyni mənanı daşıyır. Sadə cümlələrdə bir sadə fikir ifadə olunursa, mürəkkəb cümlələr bizi əhatə edən obyektiv aləmlə bağlı daha mürəkkəb əlaqə və münasibətləri əks etdirir. Məsələn, *İstəyirəm nəzərinizə çatdırım. Bu hadisələrin səbəbkarı kimdir?* –cümlələri ayırı-

ayrılıqda sadə cümlələrdir. Birinci cümlə məqsədə görə nəqli, ikincisi isə sual cümləsidir. Lakin onlar birləşərək bir məqsədə xidmət edən cümlə kimi - nəqli cümlə kimi formalaşmış, tamamilə yeni bir məzmun kəsb edir: *İstəyirəm nəzərinizə çatdırım ki, bu hadisələrin səbəbkarı kimdir.*

Sadə və mürəkkəb cümlələrin hər birinin özünəməxsus təsnif prinsipləri var. Sadə cümlələr baş və ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakına, fikrin ifadəsi üçün lazım olan üzvlərin buraxılıb-buraxılmamasına görə təsnif olunur, müxtəlif növlərə bölünür. Mürəkkəb cümlələr də onu təşkil edən tərkib hissələri arasındakı əlaqənin növünə, tərəflərin bir-birindən asılılıq dərəcəsinə görə tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr olmaqla qruplaşdırılır, həmin cümlələrin hər biri də daxili növlərə bölünür.

Cümlə üzvü anlayışı. Cümlənin baş üzvləri

Cümlənin digər üzvləri ilə məna və qrammatik cəhətdən bağlı olub, bir sintaktik suala cavab verən söz və ya söz birləşməsinə cümlə üzvü deyilir. Azərbaycan dilindəki bəzi cümlə növləri (söz-cümlələr, vokativ cümlələr və s.) nəzərə alınmazsa, bizim bütün cümlələrimiz asanlıqla tərkib hissələrə ayrılır və üzvlənir. Lakin tarixən cümlə üzvlərini müəyyənləşdirmək işi çətin olmuş, müxtəlif alimlər cümlə üzvlərinə müxtəlif ölçü ilə, müxtəlif meyarla yanaşmışlar. Məsələn, Avropa alimlərindən Paul və Şleyxer məntiqi vurğu hansı üzvün üzərinə düşərsə, onu da baş üzv kimi götürməyi məsləhət görmüşlər. Tarixən bizim dilçiliyimizdə də cümlə üzvlərinə bu cür müxtəlif yanaşma halları olmuşdur. Məsələn, XIX əsrin ortalarında prof. M. Kazım bəy mübtədə və xəbərlə bərabər, tamamlığı da baş üzv hesab edirdi. Ə. Vəzirov zərfliyi cümlə üzvləri sırasına daxil etmədi. Məhəmməd Əfşar nitq

hissələri ilə cümlə üzvlərini qarışdırırdı. 1947-ci ildə Ə.Dəmirçizadə cümlə üzvlərinin yeni təsnifatını vermiş, yalnız xəbəri baş üzv hesab etmiş, mübtədanı aydınlaşdıran, konkretləşdirən üzv adlandırmışdır. Ə.Dəmirçizadə də Ə.Vəzirov kimi, zərfliyi cümlə üzvü hesab etmir, onun yükünü tamamlıq və təyin arasında paylayırdı. Ümumiyyətlə, Ə.Dəmirçizadə cümlə üzvlərini iki qrupa ayırırdı: əsas üzvlər, əlavə üzvlər. O, əlavə üzvlər dedikdə ara sözləri, xitabları, bağlayıcı və nidaları nəzərdə tuturdu. Bütün bu münasibətlərə baxmayaraq, hazırda cümlə üzvləri iki qrupa ayrılır: baş üzvlər, ikinci dərəcəli üzvlər.

Sözün, söz birləşməsinin cümlə üzvü olması üçün onun cümlənin digər üzvləri ilə yanaşma, idarə, uzlaşma əlaqələrindən biri ilə əlaqələnməsi vacibdir. Lakin cümlədə elə sözlər və birləşmələr olur ki, onlar cümlənin üzvləri ilə belə əlaqədə ola bilmir. Məsələn, *Vaxtsiz əcəl, Məndən uzaq dolan, dur, Qürbət eldə can verməyəm ölümə.* (S.Vurğun) *Həqiqətən, müəllim cismani ağa, ruhani atadır.* (N.Tusi) - cümlələrində *vaxtsiz əcəl* və *həqiqətən* sözləri aid olduğu cümlə üzvləri ilə yalnız mənacə bağlanır. Birincisi müraciət, digəri münasibət bildirir. Sintaktik əlaqədə olmadığı üçün bunlar cümlə üzvü hesab edilmir.

Sözün, söz birləşməsinin cümlə üzvü olması üçün onların sintaktik suala cavab verməsi də vacibdir. Lakin sintaktik sualla morfoloji sualı eyniləşdirmək olmaz. Nitq hissələri təbiətən təhkim olduğu sintaktik vəzifədə işləndikdə onların morfoloji və sintaktik sualları uyğun gəlir. *Müəllim uşaqlara evi göstərdi.*-cümləsində *müəllim*-mübtədə, *uşaqlara* və *evi* isimləri isə tamamlıq vəzifəsindədir. Ona görə də bu sözlərin morfoloji və sintaktik sualları eynidir. Lakin nitq hissəsi təhkim olduğu vəzifədə deyil, başqa vəzifədə işləndikdə onun morfoloji və sintaktik sualları fərqlənir. *Palçıq küçələrdə heç kim görünmürdü.*-cümləsində isə *nə?* sualına cavab verən *palçıq* isminin cümlədəki sintaktik sualı *necə?*

olacaqdır: *Necə küçələr?*- *palçıq küçələr*. Bunlardan əlavə, söz birləşmələrinin tərəfləri ayrılıqda morfoloji suala cavab verdiyi halda, tərəflər birlikdə bir sintaktik suala cavab verir. Məsələn, *Qırmızı kərpicdən tikilmiş evə Nazlı özüylə hərarət gətirirdi, səs-küy gətirirdi.* (İ.Məlikzadə)-cümləsində *qırmızı kərpicdən tikilmiş* birləşməsinin tərəfləri ayrı-ayrı suala cavab verdiyi halda, cümlə üzvü kimi tərəflər birlikdə bir suala cavab verir: *hansı evə?*-*qırmızı kərpicdən tikilmiş evə*.

Lakin bunu da nəzərə almalıyıq ki, cümlə üzvlərinə həmişə sual vermək də mümkün olmur. *Var, yox, gərək, lazım* sözləri ilə ifadə olunmuş cümlə üzvlərinə sual vermək mümkün olmur. Məsələn, *Atalıydı, analıydı uşaqlar, Bizim evdə biri vardı, biri yox.* (N.Kəsəmənli) və s.

Cümlə üzvləri ona görə baş və ikinci dərəcəli üzvlərə ayrılır ki, onların hamısı cümlə üçün eyni qiymətə malik deyil. Baş üzvlər cümlənin qrammatik əsasını, onun bel sütununu təşkil edir. İkinci dərəcəli üzvlər isə baş üzvləri müxtəlif cəhətdən izah edir, aydınlaşdırır və tamamlayır.

Baş üzvlər. Mübtədə. Cümlənin baş üzvlərindən biri mübtədədir. *Mübtədə* ərəb mənşəli söz olub, *ibtida, baş, başlanğıc* mənalarındadır.

Mübtədə cümlənin elə bir baş üzvüdür ki, qrammatik cəhətdən heç bir üzvdən asılı olmayıb, əlaməti xəbərlə müəyyənləşən subyekt, əşyanı bildirməklə, adlıq hal formasında isim, əvəzlik və hallana bilən digər sözlər və birləşmələrlə ifadə olunur. Bu tərifdə mübtədanın aşağıdakı xüsusiyyətləri əhatə edilmişdir:

1. Mübtədə qrammatik cəhətdən cümlənin ən müstəqil üzvüdür. Hətta ən zəruri cümlə üzvü hesab olunan xəbər də mübtədadan qrammatik cəhətdən asılı olur, onunla uzlaşır. Təyin də mübtədadan asılı olur və onunla yanaşma əlaqəsinə girir.

2. Mübtədanın əlaməti xəbərdə öz ifadəsini tapır. Mübtədə hansı şəxsə olarsa, xəbər də onunla həmin şəxsin tək

və cəminə görə uyğunlaşaraq şəxs və ya xəbərlik şəkilçisi qəbul edir. *Məsələn, Mən gəlirəm. Sən gəlirsən. O gəlir. Biz gəlirik. Siz gəlersiniz. Onlar gəlirlər.* və s.

3. Mübtədə cümlədə iş görəni və ya haqqında danışılan əşyanı bildirir. Mübtədə şəxs bildirməklə yanaşı, bütün digər canlı və cansız varlıqları, mücərrəd anlayışları da ifadə edir. Əgər mübtədə canlı insan məzmunu bildirərsə, iş görən, cansız varlıqları ifadə edərsə, haqqında danışılan əşya, varlıq məzmununu ifadə edir. *Məsələn, Mən qalxıb öz çadırımıza getdim. Kitab çox maraqlı idi. (İ.Əfəndiyev)*

4. Mübtədə bir qayda olaraq adlıq halda olan söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunur və *kim? nə? bəzən də kimlər? nələr? hara?* suallarından birinə cavab verir. Mübtədə insan məfhumu ifadə etdikdə *kim?* sualına cavab olur. *Məsələn, Xidmətçi heç bir söz demədən dərhal qayıdıb getdi. (İ.Əfəndiyev).* Mübtədə cansız varlıqları ifadə etdikdə *nə?*, məkan məzmunu bildirdikdə *hara?* sualına cavab verir. *Məsələn, Kitab çox maraqlı idi. Ağacın ətrafında yarasalar uçuşdu, Əsrəf dıksindi. (İ.Şıxlı) Bakı dünyada öz nefti ilə məşhurdur.*

5. Mübtədə isim və isimləşə bilən sözlər və birləşmələrlə ifadə olunur.

Müxtəsər cümlələrdə mübtədə bir qayda olaraq əvvəl, xəbər sonra işlənir. Geniş cümlələrdə isə əvvəl mübtədə zonası, sonra xəbər zonası gəlir. Bu qayda canlı danışq dilində, bədii əsərlərin dilində pozula bilir. *Məsələn, Yox, o susmayacaq, susmaz sənətkar, Heyrət içindədir salondakılar. (S.Vurğun)*

Bir çox hallarda cümlənin mübtədası buraxıla bilir və onu biz xəbərdəki şəxs sonluğuna əsaslanaraq müəyyənləşdirə bilirik. *Məsələn, Ovçuluğa meyil saldım, Gecə-gündüz çöldə qaldım. (S.Vurğun)*

Mübtədə həmçins olduqda, yaxud ondan sonra təkid bildirən ədat işləndikdə və ya mübtədə məntiqi vurğu altına düşdükdə onu ixtisar etmək olmaz.

Mübtədə quruluşca sadə, mürəkkəb olur. Sadə mübtədalar bir leksik vahidlə-bir sözlə (yəni, sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə) ifadə olunur. *Məsələn, Şamil söhbətin buraya gəlib çıxmasını gözləmirdi. Evidəkilər onu sükutla qarşıladılar. Qaratel paltarı götürüb bir göz qırpımında donunu başına keçirdi. (İ.Şıxlı)*

Mürəkkəb mübtədalar isə söz birləşmələri ilə - II, III növ təyini söz birləşmələri (bəzən də I növlə), feli sifət və məsdər tərkibləri ilə ifadə olunur. *Məsələn, Arvadın zəhmli səsi fikir götürmüş Şəmidin ağanı dıksındırdı. Kişiləri kurslara gətirmək və onlara yazı-pozu öyrətmək asandır. (İ.Şıxlı) Çiyində cənazə darvazanın ağızında dayananlar cıncırını çəkmədilər. (İ.Şıxlı)*

Mübtədə isim, sifət, say, əvəzlik, feli sifət, məsdər, bəzi zərflər və köməkçi nitq hissələri, II, III növ təyini söz birləşmələri (bəzən də I növ), feli sifət və məsdər tərkibləri, feli isim birləşmələri ilə ifadə olunur. Bunların bəziləri, yəni sifət, say, işarə əvəzlilikləri, feli sifət, feli sifət tərkibləri mübtədə vəzifəsində işlənmək üçün isimləşməli, hallana, adlıq halda dura bilməlidir.

İsmlər mübtədə vəzifəsində daha çox işlənir. Çünki isimlərin təbiət etibarını ilə təhkim olunduğu əsas cümlə üzvü mübtədədir. Buna görə də hər cür quruluş və növ xüsusiyyətlərinə malik olan isimlər cümlədə mübtədə ola bilir. *Məsələn, Kişi qüssələndi. (İ.Şıxlı) Körpü möhkəmdir. (İ.Şıxlı) Əhməd gülümsəyərək hələ də acığı soyumayan Əsrəfi süzdü. (İ.Şıxlı) Külək şiddətləndi. (İ.Şıxlı) Atlar yorulmuşdu. (İ.Şıxlı) və s.*

Sifətlər mübtədə vəzifəsində işlənmək üçün isimləşməlidir. *Məsələn, Qocalar deyir ki, düz bir il gecəli-gündüzlü işləyəndən sonra yol hazır oldu. Yaşlılar həmin torpaq yolla çox karvanların gəlib keçdiyini söyləyirdilər. (İ.Şıxlı) Yoldakılar bir dillə naçalnikdən xahiş etdilər ki, onun taqsırından keşsin. (Ə.Haqverdiyev) Axı, yazıq nə etsin?*

(İ.Şıxlı) Bu **igid** kim ola bilərdi? (Əbülhəsən) **Güclülər, xoşbəxtlər** bu qədər amansız, bu qədər xudpəsənd olmamalıdırlar. (İ.Əfəndiyev)

Dilimizdə olan bəzi sifətlər (məs., *kar, kor, qoca, cavan* və s.) substantiv vəziyyətdə daha çox işləndiyi üçün bunlara mübtədə vəzifəsində də çox rast gəlmək olur.

Saylar sifət kimi mübtədə vəzifəsində işlənmək üçün isimləşməlidir. Bu cəhətdən sıra saylarında əşyaviləşmə daha aydın hiss olunur. Məsələn, *Birinci ikincini heç vəchlə əlindən buraxa bilmədiyi kimi, ikinci də birincinin iztirablarına heç vəchlə soyuqqanlı baxa bilməz.* (İ.Hüseynov)

Əvəzliyin bütün növləri mübtədə vəzifəsində işləyə bilər. Lakin bunun üçün işarə və təyini əvəzliliklər isimləşməlidir. Məsələn, *Mən heç bir zaman ağlamamışam.* (İ.Əfəndiyev) *Özü özünü qeyrətli müsəlmanlardan hesab edirdi.* (N.Nərimanov) *O, dörd yaşında, dilsiz-ağızsız bir uşaq idi.* (N.Nərimanov) *Heç kəs dava etməyib, cənab direktor, biz başqa iş üçün gəlmişik.* (İ.Şıxlı)

Feli sifətlər də sifətlər kimi, mübtədə olmaq üçün isimləşməlidir. Məsələn, *Gələn oğru da deyildi.* (İ.Şıxlı) *Deyənlər pis təsir edir, onlarda bizim imperiyaya qarşı etimadsızlığın və qəzəbin artmasına səbəb olur.* (İ.Şıxlı)

Məsdərlər isim xüsusiyyətinə malik olduğu üçün birbaşa mübtədə vəzifəsində işləyə bilər. Məsələn, *Nə biləydi ki, susmaq, uşaqılıqdan başına gələnləri söyləməmək onun daxili inqilabına səbəb olacaq.* (N.Nərimanov) *Ağlamaq lazım deyil, Mirzə, sən indiyədək heç kəsdən minnət götürməyibsən.* (Ə.Haqverdiyev) *Yaşamaq yanmaqdır, yanasan gərək.* (B.Vahabzadə) *Sən bunlara qulaq asma, yaxşı çalmaq, oxumaq, şeir yazmaq bir qabiliyyətdir.* (İ.Əfəndiyev) *Artıq danışmaq çox gec idi.* (İ.Şıxlı)

Bəzi zərflər də cümlədə mübtədə vəzifəsində işləyə bilər. Məsələn, *Oralar daşlıq idi.*

Feli sifət və məsdər tərkibləri də cümlədə mübtədə vəzifəsində çox işlənir. Məsələn, *Əyriyə əl açıb, düzə gülən var, bir çömçə tutana yüz bükülən var.* (N.Həsənzadə) *Camaatı buraya yığmaq lazımdır, vacib məsələ var.* (İ.Şıxlı) *Qoruğun keşikçilərinin sözünə baxmayanlar yerindəcə güllələnəcək.* (İ.Şıxlı) *Elə bil Əhmədin gözlərindəki mənanı oxumaq, gülümsər çöhrəsini çulğamış hüzn və kədərini səbəbini öyrənmək çox çətin idi.* (İ.Şıxlı) *Həsənağanın fabrikdən xaric edildiyi altı aydan artıq deyildi.* (M.S.Ordubadı)

II, III növ təyini söz birləşmələri də cümlədə mübtədə vəzifəsində çox işlənir: *Düz üç saat kənddə atışma səsi kəsilmədi.* (İ.Şıxlı) *Anasının fəryadı bu dəfə Şamxala yaman təsir etdi.* (İ.Şıxlı) *Kürün suyu bulanmışdı.* (İ.Şıxlı)

Bütün bunlardan əlavə, köməkçi nitq hissələri də canlı danışıq dilində deyil, qrammatika kitablarında əşyavi məzmun qazanaraq cümlədə mübtədə kimi işləyə bilər. Məsələn, *Üçün, ötrü, görə* yarım vurğulu qoşmalardır. *İsə qarşılıq bağlayıcıdır. Əfsus, dəhşət törəmə nidalarıdır.* və s.

Xəbər. Cümlənin baş üzvlərindən biri də xəbərdir. *Xəbər mübtədəyə aid iş, hal, hərəkət, hadisə və hökmü bildirir.* Məsələn, *Ələddin saralmış kolların arasında arxası üstə uzanmışdı. Qurmaq asandır, onu əldə saxlamaq lazımdır.* (İ.Şıxlı)

Xəbər cümlənin ən zəruri üzvüdür. Məhz xəbər vasitəsi ilə fikrimiz ya təsdiq, ya da inkar olunur. Hətta bir çox hallarda cümlədə mübtədə olmadıqda, xəbər vasitəsi ilə onu asanlıqla təsəvvür etmək olur. Lakin cümlənin ən müstəqil üzvü mübtədədir, xəbər mübtədədən asılıdır.

Dilçilikdə çox zaman xəbərlə predikat qarışdırılır və eyniləşdirilir. Sadə, müxtəsər nəqli cümlələrdə bunlar uyğun gələ bilər. Məsələn, *Yağış yağdı.*- cümləsində *yağış* həm mübtədə, həm də subyektdir, *yağdı* həm predikat, həm də xəbərdir. Lakin geniş cümlələrdə bu cür uyğunluq olmur.

Məsələn, *Dünən kənddə yağış şiddətlə yağdı* -cümləsində *yağış* mübtədə, həm də subyekt, qalan bütün sözlər predikat olduğu halda, xəbər deyildir. Bu predikatın içərisində *yağdı*-xəbər, *dünən* - zaman zərfliyi, *kənddə* -yer zərfliyi, *şiddətlə*-tərz zərfliyidir.

Xəbər bəzən fellə qarışdırılır və eyniləşdirilir. Çünki felin təsriylənən, yəni dəyişən formaları cümlədə yalnız xəbər vəzifəsində işlənir. Buna baxmayaraq, xəbər dilimizdə olan bütün digər nitq hissələri və söz birləşmələri ilə də ifadə olunur və hal-hərəkət bildirməklə bərabər, hadisə, hökm də ifadə edir. Həmçinin fel morfoloji, xəbər sintaktik kateqoriyadır. Buna görə xəbərlə feli də eyniləşdirmək olmaz.

Xəbər dilimizdə iki üsulla ifadə olunur:

1. *Xəbərin morfoloji üsulla ifadəsi;*
2. *Xəbərin sintaktik üsulla ifadəsi.*

Xəbərin morfoloji üsulla ifadəsi onun xəbərlik və şəxs şəkildələri ilə formalaşması deməkdir. Məsələn, *Yaylaqda qaçaqlara çörək aparmışam. Qızlar dəhşətlə çığırışıb kənara çəkildilər.* (İ.Şıxlı) *Məhəbbət həyatın ən gözəl anıdır.* (Ə.Əhmədova)

Xəbərin sintaktik üsulla ifadəsi onun xəbərlik və şəxs şəkildələri olmadan formalaşması deməkdir. Bu cəhət ən çox atalar sözləri və məsəllərdə, xəbəri *var*, *yox* sözləri ilə ifadə olunan cümlələrdə, xəbəri əmr şəklinin II şəxsin təki, qalan şəkillərdə III şəxsin təki ilə ifadə olunan cümlələrdə özünü göstərir. Məsələn, *Nəsə mühüm bir məsələ var. İndi qapıları kip bağlanmış vaqonların ağzında gəzişən tüfəngli keşikçilərdən başqa heç kəs yox idi. Məni öldür, ancaq evdən qovma.* (İ.Şıxlı) *Qonaqları stola dəvət elə.* (Ə.Əhmədova)

Digər cümlə üzvləri kimi, xəbər də quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Sadə xəbər bir leksik vahidlə, yəni sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə ifadə olunur. Məsələn, *O, yəhərin üstündən qanrılıb geri baxdı.* (İ.Şıxlı) *Oğlun Söhrab buradadır.* (İ.Şıxlı)

Mürəkkəb xəbərlər II, III növ təyini söz birləşmələri (bəzən də I növlə), feli sifət, məsdər tərkibləri ilə ifadə olunur. Məsələn, *O indi quldurların məclisindədir.* (N.Nərimanov) *Yayın isti günləri idi.* (N.Nərimanov) *Onun əsas arzusu oğlunu sağlam görməkdir.* (N.Nərimanov) *Pirə gedənlərdən biri də vaxtında müalicə etməyib göz ağrısından əbədi kor olmuş atasını yedəkləyib aparən, digəri Sibirə gedən oğlanları üçün nəzir aparən, bir digəri isə övladı olmayanlardır.* (N.Nərimanov)

Xəbər nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadəsinə görə 2 növə ayrılır: 1. İsmi xəbərlər, 2. Feli xəbərlər.

İsmi xəbər. İsmi xəbər dedikdə isim, sifət, say, əvəzlik, feli sifət, məsdər, bəzi zərflər, köməkçi nitq hissələri, II, III növ təyini söz birləşmələri, feli sifət və məsdər tərkibləri ilə ifadə olunan xəbər nəzərdə tutulur.

Xəbər isimlərlə daha çox ifadə olunur. Hər cür quruluş və növ xüsusiyyətlərinə malik olan isimlər cümlədə xəbər ola bilir. Təsirlik hal müstəsna olmaqla, bütün hallarda, hətta başqa cümlə üzvü ola bilməyən yiyəlik halda olan isimlər də cümlədə xəbər ola bilir. Məsələn, *Səhərki hadisədən sonra atını minib meşəyə gedən Cahandar ağa da sahildə idi.* (İ.Şıxlı) *Çünki adət belə idi: artıq qalan şeylər pirindi.* (N.Nərimanov) *Balamın yeganə nicatı pirdədir.* (N.Nərimanov) və s.

Sifətlər mübtədədən fərqli olaraq, xəbər vəzifəsində işlənmək üçün isimləşməyə ehtiyac duyulmur. Məsələn, *Axi, Zərnigar da yazıq idi.* (İ.Şıxlı) *Bilirsiniz, ağa, bu saat mənim oğlum məndən ağıllıdır. Ağa, məsləhətiniz çox gözəldir.* (Ə.Haqverdiyev) və s.

Bütün mənə və quruluş xüsusiyyətlərinə malik olan saylar cümlədə xəbər ola bilir. Məsələn, *Keçər aylar, keçər illər, Yaz, ey Vaqif, ömür azdır.* (S.Vurğun) *Bu, hələ birinci idi.* və s.

Əvəzliyin bütün mənə növləri cümlədə xəbər ola bilir. Məsələn, *Mənim ağılsız, dilsiz olmağımın səbəbi sizsiniz.* (N.Nərimanov) *Arvadların bir sirri də budur.* (N.Nərimanov)

Beləydi qayda bizdə, qız doğanda analar, Baxıb qara geyərdi su üstündə sonalar. (S.Vurğun) De görüm, sən **necəsən?** (İ.Şıxlı) və s.

Məsdər məsdər tərkibləri də cümlənin ismi xəbəri yerində işləyə bilər. Məsələn, **Yaşamaq yanmaqdır, yanasan gərək.** (B.Vahabzadə) **Maşını bura sürdürməkdən məqsədim tikintiyə bir nəzər salıb işin vəziyyətini öyrənməkdir.** (Ə.Mustafayev)

Bəzən emosional məqamda məsdərin sonunda şəkilçi işlənməyə də bilər: **Özü də gözümün qabağında heç nə olmamış kimi gəzmək.** (İ.Şıxlı)

Xəbər feli sifət və feli sifət tərkibi ilə də ifadə olunur: **Buranın yerindən, havasından əlavə, suyu çox içməlidir, bu kimi ürək sərirləndir.** (Ə.Hacıadə) **Qapının ağzında dayananlar iclasa gecikənlər idi.** (M.İbrahimov) **Qəlbimin hər gözü bir aşıyandır, Bədbəxt bu dünyada tək yaşayandır.** (M.Müşfiq)

Bəzi zərflər, xüsusən də zaman, yer zərfləri xəbər vəzifəsində işləyə bilər: **Ancaq geri qayıtmadı, dedi: - Yolum irəlidir!** (S.Vurğun) **Ümidimiz sabahadır. Qonaqlar içəridədirlər.** və s.

Qoşmaların artırıldığı sözlər də xəbər ola bilər. Məsələn, **Yolumuz kəndə tərəf idi. Bu hədiyyələr sənin üçündür.** və s.

Bəzən köməkçi nitq hissələri də kinayəli substantiv məqamda xəbər ola bilər: **Məni narahat edən bu ammalardır.**

Bunlardan əlavə, **var, yox, bəs, lazım, mümkün, gərək** sözləri də cümlədə xəbər kimi işləyə bilər: **Cəbi həmişə anasına baxardı, fəqət indiki baxışında bir atəş, bir elektrik qüvvəsi var idi.** (N.Nərimanov) **Ağlın nə kəsir, sizin camaatın silahı yoxdu.** (İ.Şıxlı) **Qəmli günlərimdə lazımsan mənə, Qovasan qəlbimin kədərini sən.** (N.Kəsəmənli) və s.

II, III növ təyini söz birləşmələri (bəzən də birinci növ) də xəbər yerində işləyə bilər. Məsələn, **O cavan xanəndə bu yeddi gündə Mahmudun yadına düşən birinci adam idi.**

(Elçin) **Gülərə xanım iflas olub kasıb düşmüş bir bəy ailəsindəndi.** (S. Rəhimov) **Ehyiat igitin yaraşığıdır.** (Atalar sözü) **Çox dərs demişəm, mənim tələbəmdir.** (İ.Şıxlı)

Feli xəbər. Felin bütün dəyişən formaları, yəni əmr, xəbər, vacib, arzu, lazım, şərt, davam şəkillərində olan fellər cümlədə yalnız xəbər vəzifəsində işlənir və həm də son dərəcə məhsuldar işlənir.

Yalnız şərt şəkli cümlədə asılı xəbər olur. Şərt şəklində olan fel cümlədə əsas hərəkəti müəyyən şərtə bağlayır. Onun əlaqələndiyi əsas hərəkəti ifadə edən söz cümlənin müstəqil xəbəri kimi çıxış edir. Şərt şəklindəki fel də təsriflənən forma olduğundan, ətrafına çoxlu söz toplayıb, predikativliyi təmin etməklə cümlə yaradır və bu cümlə əsas hərəkətin işləndiyi cümlədən qrammatik cəhətdən asılı olur. Nəticədə, şərt şəkilli felin işləndiyi cümlələr tabeli mürəkkəb cümlə kimi formalaşır.

Feli xəbər feli frazeoloji vahidlərlə də ifadə olunur: **Molla Sadığın elə bil üstündən dağ götürüldü.** (İ.Şıxlı) və s.

Məsdərlər və məsdər tərkibləri **olmaq, etmək, bilmək, istəmək** sözləri ilə birlikdə cümlədə daha çox xəbər vəzifəsində işlənir: **Külfət üçün ikitirəlik salmaq istəməirdi.** (İ.Şıxlı)

Xəbərin inkarı **nə, nə də** bağlayıcıları, **deyil** ədatı, **-ma²** şəkilçisi ilə formalaşır. Məsələn, **Həsənağanın fabrikdən xaric edildiyi altı aydan artıq deyildi.** (M.S.Ordubadi) **Amma innən sonra bu iş baş tutmaz, oğlumu ayaqlayıb onun qapısına gedə bilmərəm.** (İ.Şıxlı) **Nə yadır, nə dincədir.**

Xəbərin təkrarı mürəkkəblik yaratmır: **Baxın, baxın, yaxşı baxın, diqqətlə baxın!** (C. Məmmədquluzadə)

Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri

İkinci dərəcəli üzvlər baş üzvləri və ya biri digərini izah edir.

“Cümlənin təşkiləddici üzvlərində - mübtədə və xəbərə aid olan izahəddici, aydınlaşdırıcı, tamamlayıcı sözlər və

birləşmələr ikinci dərəcəli üzvlər adlandırılır".
(4, səh. 121)

Baş üzvlər cümlənin qurulması üçün zəruri olduğu halda, ikinci dərəcəli üzvlər ifadə ediləcək fikirdən asılı olaraq işlənir. İkinci dərəcəli üzvlər ona görə ikinci dərəcəli üzvlər adlandırılır ki, onların cümlənin strukturunda ikinci dərəcəlidir. Yəni onlar olmadan da cümlə qurmaq, fikir ifadə etmək mümkün olur. Lakin baş üzvlər olmadan yalnız ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakı ilə cümlə qurmaq mümkün deyil. İkinci dərəcəli üzvlər cümlədə işlənməklə baş üzvləri izah edir, fikrin daha əhatəli ifadə olunmasına səbəb olur.

Baş üzvlər cümlənin qrammatik əsasını təşkil edir, ikinci dərəcəli üzvlər isə onların ətrafında qruplaşaraq onları bu və ya digər cəhətdən izah edir, aydınlaşdırır, konkretləşdirir. İkinci dərəcəli üzvlərin iştirak edib-etməsinə görə, sadə cümlə müxtəsər və ya geniş cümlə olmaqla təsnif edilir. Çox zaman fikrimizi müxtəsər cümlələrlə də ifadə edə bilirik, lakin fikrin daha əhatəli, geniş ifadə olunması üçün ikinci dərəcəli üzvlərə ehtiyac olur və bu zaman cümlə həcm etibarilə də genişlənir.

Cümlə daxilində sözlər arasında sintaktik əlaqə ilə yanaşı, məna əlaqəsi də olur ki, buna obyekt əlaqəsi, relyativ əlaqə, atributiv əlaqəni göstərə bilirik. Bu əlaqələr ikinci dərəcəli üzvlərin yaranmasını şərtləndirir. Dilimizdə ikinci dərəcəli üzvlərə tamamlıq, təyin və zərflilik daxildir.

Tamamlıq və onun mənaca növləri: vasitəsiz və vasitəli tamamlıq. Tamamlıq ikinci dərəcəli üzv olub, üzərində iş icra olunan və ya hərəkətlə dolayı yolla əlaqələnən əşyanı, obyektı bildirir.

Tamamlıq cümlədə xəbər zonasına daxil olub xəbərlə birbaşa, mübtədə ilə dolayı yolla – xəbər vasitəsilə əlaqələnir, adətən xəbərlə mübtədə arasında işlənir, əksər halda xəbərlə idarə, bəzən yanaşma əlaqəsində olur; *kimə? nəyə? kimi? nəyi? nə? kimdə? nədə? kimdən? nədən? kim*

ilə? nə ilə? kim üçün? nə üçün? nə barədə? nə haqda? kimə qarşı? və s. suallara cavab verir.

Tamamlıqlar feli xəbərə, bəzən də ismi xəbərə aid olur. Tamamlıqlar ismin adlıq və yiyəlik hallarından başqa, digər hallarda olan sözlərlə, həmçinin qoşmalarla işlənən sözlər və birləşmələrlə ifadə olunub, əşya bildirir. Tamamlıq özünün əşya məzmununu ifadə etməsinə görə mübtədəni xatırladır. Onların ifadə vasitələri də, demək olar ki, eynidir.

Tamamlıqlar da nitq hissələrindən isim, şəxs əvəzliyi, məsdər, həmçinin substantivləşmiş işarə əvəzliyi, sifət, say və s. ilə ifadə olunur. Lakin mübtədə yalnız ismin adlıq halında dura bilən sözlər və birləşmələrlə ifadə olunduğu halda, tamamlıq ismin dörd halı ilə: yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq halda olan sözlər və birləşmələrlə ifadə olunur. Bundan əlavə, bəzi qoşmaların artırıldığı sözlər və birləşmələr də tamamlığın ifadə vasitələrinə daxildir. Deməli, tamamlığın ifadə imkanları mübtədə ilə müqayisədə daha genişdir. Məsələn, *Mələk hər şeyi başa düşdü. (İ.Şıxlı) Faytonçu da atlarını çimirdirdi. (İ.Şıxlı) Eyni halı indi də hiss edirdim. (İ.Əfəndiyev) Bu qonağın düyü xörəyindən xoşu gəlmir. (İ.Əfəndiyev)* və s.

Hərəkətlə obyekt arasındakı əlaqənin xarakterinə görə tamamlıqlar 2 növə bölünür. 1. Vasitəsiz (müstəqim) tamamlıq. 2. Vasitəli (qeyri-müstəqim) tamamlıq. Vasitəsiz tamamlıq hərəkətlə bilavasitə, birbaşa əlaqəli olan, üzərində iş icra olunan, hərəkətin birbaşa təsir göstərdiyi əşyanı, obyektı bildirir.

Bu tamamlıqlar ismin təsirlik halı ilə ifadə olunur. Təsirlik halın iki növü olduğu kimi, bu halla ifadə olunan tamamlıqların da iki növü qeyd edilir:

1. Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar;

2. Qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar. Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar müəyyən təsirlik halda olan söz və birləşmələrlə ifadə olunur və fellərlə idarə

əlaqəsinə girdiklərindən cümlədəki yerləri sərbəst olur. Məsələn, **Parçanı** mənim qonşumdan alıblar. (Ə.Haqverdiyev) **Onu** mən vurmuşdum. (İ.Şıxlı) **Zərnigar xanım bunların heç birini** görmürdü. (İ.Şıxlı) və s.

Qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar bir qayda olaraq, aid olduqları fellərin yanında gəlir. Məsələn, **O, papiros** çıxartdı, **kibritin alovu onun üzündə titrədi.** (İ.Əfəndiyev) **İkisi də narıncı köynəyin üstündən mavi zanbağa bənzər qalstuk** bağlamışdı. (İ.Əfəndiyev) **Onlar iki iynə** götürdülər. (İ.Şıxlı) və s.

Azərbaycan dilində xüsusi isimlər, şəxs əvəzlilikləri, kim sual əvəzliyi, substantivləşmiş işarə əvəzlilikləri, yer zərfləri, *dakı*² şəkilçili sifətlər, *-dıği*⁴ şəkilçili feli sifətlər, üçüncü növ təyini söz birləşmələri və s. müəyyən məfhum ifadə edir və buna görə də vasitəsiz tamamlıq olarkən həmişə hal şəkilçisi qəbul etməklə işlənir. Məsələn, **Ani bir qorxu içində hər şeyi unuttum.** (İ.Şıxlı) **A, qaynananız sizi yaman çox istəyirmiş.** (İ.Şıxlı) **Hamısı ağıllı sözlər idi və bunları mənim rəis olan ərim deyirdi.** (İ.Əfəndiyev) və s.

Qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar adətən ümumi isimlərlə, həmçinin ikinci növ təyini söz birləşmələri, bəzən də *heç nə* əvəzliyi və s. ilə ifadə olunur. Məsələn, **Evinizdən məktub alırsanmı?** (İ.Əfəndiyev) **Qız arxası üstə uzanıb kitab oxuyurdu.** (N.Nərimanov) və s.

Vasitəsiz tamamlıqlar müəyyənlik bildirdikdə *kimi? nəyi? haranı?* suallarından birinə, qeyri-müəyyənlik bildirdikdə isə yalnız *nə?* sualına cavab verir.

Vasitəli tamamlıq. “**Vasitəli tamamlıq hərəkətlə birbaşa deyil, dolayı yolla əlaqələnən əşyanı, obyektini bildirir.**” (4, səh.129)

İş və hərəkət nəticəsində tamamlığın ifadə etdiyi obyektə təsir birbaşa deyil, dolayı yolla olduğundan, belə tamamlıqlarla xəbərin əlaqəsi zəif olur. Ona görə də vasitəli

tamamlıqlar feli xəbərlə yanaşı, həm də ismi xəbərlə bağlı olur.

Vasitəli tamamlıqlar ismin məkani-qrammatik halları olan yönlük, yerlik, çıxışlıq hallı sözlər və birləşmələr, eləcə də, qoşmalı söz və birləşmələrlə ifadə olunub əşya məzmunu ifadə edir. Məsələn, **Hamı təaccüblə onlara baxdı.** (İ.Şıxlı) **Uşaqlar direktorla inspektora yol verdilər.** (İ.Şıxlı) **Petrov pəncərədən boylandı.** (İ.Şıxlı) **Kişi ağzından qəlyanı çıxardı.** (İ.Şıxlı)

Vasitəli tamamlıq çox vaxt üçün ötrü, qarşı, ilə qoşmaları ilə də işlənir. Məsələn, **Atam üçün qəzet aldım.** **Xəzər dənizi öz böyüklüyü ilə başqa qapalı dənizlərdən fərqlənir.** və s.

Qeyd. İsmi üç halı: yönlük, yerlik və çıxışlıq halı həm tamamlığın, həm də yer zərfliyinin ifadə vasitələrinə daxildir. Bu hallarda olan sözlərin hansı cümlə üzvü olduğunu müəyyən etmək bəzən mübahisə doğurur. Bəzən bu cür sözlərə hər iki cümlə üzvünün sualını vermək olur. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, tamamlıq əşya məzmunu ifadə edərək, obyekt bildirirsə, yer zərfliklərində yer, məkan məzmunu üstünlük təşkil edir. Digər tərəfdən, belə hallarda sözün hansı cümlə üzvü olduğunu müəyyənləşdirmək üçün onun əlaqələndiyi felə baxmaq lazım gəlir. Əgər belə sözlər dinamik, hərəkətli əlaqələnsə, hərəkətin icrası nəticəsində məkan dəyişikliyi baş verərsə, yer zərfliyi, stabil fellərlə əlaqələnsə və əksinə, işin icrası nəticəsində heç bir məkan dəyişikliyi nəzərə çarpmazsa, onda tamamlıq götürülməlidir. Məsələn, **Uşaq ağacdan yıxıldı. və Uşaq ağacdan baxırdı.-** cümlələrindən birincisində *ağacdan* sözü yer zərfliyi, ikincisində isə tamamlıqdır.

Digər cümlə üzvləri kimi tamamlıqlar da quruluşca iki növə bölünür: 1.Sadə tamamlıqlar; 2. Mürəkkəb tamamlıqlar. Sadə tamamlıqlar ayrı-ayrı sözlərlə (sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə) ifadə olunur. Məsələn, **Ancaq səhərki hadisə onu sarsıtmuşdu.** (İ.Şıxlı) **Birtəhər çəkmələrini çıxardı.** (İ.Şıxlı) **Bizim hamılar bunlara oxşamaz.** (Ə.Haqverdiyev)

Mürəkkəb tamamlıqlar sintaktik vahidlərlə - ismi birləşmələrlə, məsdər tərkibləri və isimləşmiş feli sifət tərkibləri ilə ifadə olunur. Məsələn, II növ təyini söz birləşməsi ilə: *Ehtiyatla arı yuvasını dağıtdı.*

III növ təyini söz birləşməsi ilə: *O darvazanın baş tərəfinə vurulmuş elektrik çirəyi onun üzünü işıqlandırmışdı. (İ.Əfəndiyev) Murad Nəriman əminin zarafatına cavab vermədi. (İ.Əfəndiyev) Nə üçün mənim məktubuma cavab yazmadın? (İ.Əfəndiyev) Güləsər atasının altı deşilmiş çirəğini gözdən keçirdi. (İ. Şıxlı) Üçü evdədir, ikisini köçürmüşəm. (İ.Şıxlı) Qafqazdan aldığı məktubun məzmununu oxuyuram. Dünən qaçaqlardan biri atamın qonaqlığından danışdı. (N.Nərimanov) və s.*

Feli isim birləşməsi ilə: *Səhər günəşin doğmasını, bahar çiçəklərinin açılmasını, isti yay axşamı dağlardan əsən sərin yelləri sevinc və heyranlıqla qarşıladı. (İ.Əfəndiyev)*

Məsdər tərkibi ilə: *Gəmiçi Qoca həmişə kəndin yeniyetmələri ilə zarafatlaşmağı sevərdi. (İ.Şıxlı) Bu adam yetimlərə qayyum olmağı özünə peşə qayırmışdı. (Ə.Haqverdiyev) Mənim buyruğuma əməl etməməyə cürəti çatmaz. (N.Nərimanov)*

Feli sifət tərkibi ilə: *Yevlaxa gələnlərə faytonçular göz verir, işıq verməyirlər. (Ə.Haqverdiyev) Hər gün Təhminə xanım gələndə deyirdi. (M.S.Ordubadi)*

Təyin, ifadə vasitələri və quruluşca növləri. Cümlədə əşya məzmunlu üzvləri müztəlif cəhətdən izah edən, aydınlaşdırılan ikinci dərəcəli üzvə təyin deyilir.

Təyini digər ikinci dərəcəli üzvlərdən fərqləndirən mühüm bir xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, o, tək-cə baş üzvləri deyil, əşya məzmunlu ikinci dərəcəli üzv olan tamamlığı və bəzi zərflilikləri də izah edir, aydınlaşdırır.

Təyin sifət, say, isim, feli sifət və bəzi əvəzliliklərlə, həmçinin II və III növ təyini söz birləşmələri (bəzən də I növ)

feli sifət tərkibləri ilə ifadə olunub *necə? nə cür? nə qədər? hansı?* suallarından birinə cavab verir.

Sifətin cümlədə təhkim olduğu sintaktik vəzifə təyin olduğundan, hər cür quruluş və dərəcə xüsusiyyətinə malik olan sifətlər təyin ola bilər. Məsələn, *Sifətindəki ciddilik yox oldu. (İ.Şıxlı) Sahildəki yulğun kolları, yaşıl otlar, hətta çığırlar belə, şəhə bulaşmışdı (İ.Şıxlı) Bədbəxt cavan hündür çinar ağacının dibində məhzun və qəmgin oturub, bahar buludu kimi göz yaşlarını axıdırdı. (C.Cabbarlı)*

Feli sifət və feli sifət tərkibləri də sifətə bənzədiyindən cümlədə təyin vəzifəsində çox işlənir. Məsələn, *İslanmış corabını talvarın üstünə tulladı. (İ.Şıxlı) Ata-babadan qalan yurdumuzu düşmən əlindən qurtar. (N.Nərimanov) İnstitutda professor olan və yaşına görə çox gənc görünən adam da burada idi. (İ.Əfəndiyev)*

Saylar da cümlədə təyin yerində işlənir və aid olduğu üzvü miqdar və sıra cəhətdən izah edir. Məsələn, *Beş qız anasıyam, ikinci qızı köçürmüşəm. (İ.Şıxlı)*

İşarə və təyini əvəzliliklər, bəzi sual əvəzlilikləri də təyin olur: *Elə kəşidən nə desən çıxar. (İ.Şıxlı) Bu yaxşılığın əvəzini mən verə bilməsəm də, xaliq verər. (İ.Şıxlı)*

Hətta isimlər də atributivləşdikdə cümlədə təyin olur və aid olduğu üzvü material, cins, milli mənsubluq və s. baxımdan izah edir. Məsələn, *Gəmiçi Qocanın beli lap əyilmişdi. (İ.Şıxlı)*

Təyin cümlənin əşya məzmunlu bütün üzvlərinə aid olur.

Təyin təyinolunanın geniş mənada əlamətini bildirir. Bu əlamətin məzmununa görə təyinləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. *Keyfiyyət təyinləri.* Məsələn, *Bu, yaxşı işə bənzəməyir. (N.Nərimanov)*

2. *Müqayisə təyinləri.* Məsələn, *Düşmənlər dəli deyillər, Xorasan kimi şəhəri əldən verələr. (N.Nərimanov) Atanız kimi şah bu dünyaya az-az gələr. (N.Nərimanov)*

3. Maddilik təyinləri. Məsələn, *Saray vəziri Ədhəm xan həmişəki kimi şahın qulluğunda idi. Nadirin dayısı Cavad 70 yaşında bir kişi idi.* (N.Nərimanov)

4. Miqdar təyinləri. Məsələn, *İki hissə Saranın qəlbində çarpışırdı.* (C.Cabbarlı)

5. Sıra təyinləri. Məsələn, *Çörəkdən sonra Sədabə ikinci otağa keçdi.* (İ.Əfəndiyev)

6. İşarə təyinləri. Məsələn, *O yay çox gözəl keçdi.* (İ. Şıxlı) *Yenə həmin ağsaqqal ortalığa çıxdı.* (Ə.Haqverdiyev) *Sən mənimlə həmin çinar dibində əhd bağlamadın mı?* (C.Cabbarlı)

7. Hərəkət əlamət təyinləri. Məsələn, *Şirin-şirin ot yeyən at qulaqlarını şəkəlib fıncırdı.* (İ.Şıxlı) *Tökülən kitabları vərəqlədi.* (İ.Əfəndiyev) *Yağda qızardılmış soğan iyi ətrafa yayıldı.* (İ.Əfəndiyev) *Sinəsinə tökülən ağ saqqalının pərakəndə tüklərini səhər küləyi oynadırdı.* (İ.Əfəndiyev) *Atababadan qalan yurdumuzu düşmənlə əlindən qurtar.* (N.Nərimanov)

8. Zaman təyinləri. Məsələn, *Dünənki hadisə onu bərk sarsıtmışdı.* (İ.Şıxlı)

9. Məkan təyinləri. Məsələn, *İçəridəki qadın əyilib Sədabənin qulağına nə isə pıçıldadı.* (İ.Əfəndiyev) *Bağçanın ortasındakı hovuzda dörd balıq buraxılmışdı.* (C.Cabbarlı)

Təyinlər də quruluşca iki cür olur: sadə təyinlər və mürəkkəb təyinlər. Sadə təyinlər ayrı-ayrı sözlərlə (sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə) ifadə olunur. Məsələn, *Bu geniş çöllər, bu nəhayətsiz sükut, bu munis aydınlıq onda da var idi, indi də var.* (İ.Əfəndiyev)

Mürəkkəb təyinlər sintaktik vahidlərlə (söz birləşmələri ilə) ifadə olunur. Məsələn, *Ay işığında ağaran şosse ilə yoluma davam elədim.* (İ.Əfəndiyev)

Qeyd etmək lazımdır ki, təyin təyin olunandan sonra işləndikdə əlavəyə çevrilir.

Belə əlavələr əksərən xüsusiləşdiyi halda, bəzən xüsusiləşmir. Məsələn, *Əsgər əmioğlu bizdən inciyib. Əhməd yazıq bunları gözləməirdi.* Bu misallarda *əmioğlu*, *yazıq* sözlərini təyin kimi də işlətmək olar: *Əmioğlu Əsgər bizdən inciyib. Yazıq Əhməd bunları gözləməirdi.*

Təyin cümlə üzvləri içərisində müstəqilliyi ən az olan üzvdür. Təyinin aid olduğu üzv (təyinlənən) hallanar, cəmlənər, müxtəlif şəkildə qəbul edərək dəyişər, lakin təyin bir qayda olaraq sabit qalar, dəyişməz. Təyin təyinlənənə yanaşma yolu ilə bağlanır, yaşdığı üzvdən asılı vəziyyətə düşür və morfoloji dəyişikliyə uğraya bilmir.

Bəzən təyindən əvvəl və sonra *bir* sözü işlənir və bu söz təyinə aid olur. Əvvəl gəldikdə təyinin mənasına qeyri-müəyyənlik, ümumilik çaları verir. Məsələn, *Dəyişir dünyanın köhnə mənası. Bir yeni aləmi o nişan verir* (S.Vurğun). *Mələk hacının boş danışmasının qarşısını almaq məqsədi ilə qabağına bir kürək dolusu pul atdı.* (Ə. Haqverdiyev) *Bir* sözü təyindən sonra gəldikdə təyinin təyinlik dərəcəsini gücləndirir, özündən sonrakı sözə qeyri-müəyyənlik mənası verir. Məsələn, *Titrəyir alında boranlı bir qış* (S.Vurğun). *O, gənc, girdəsiyə bir qız idi.* (C.Cabbarlı)

Zərflik, onun xarakterik əlamətləri və cümlədə yeri. Zərflilər hərəkət və ya əlamətin əlamətini bildirən ikinci dərəcəli üzv olub, zənginliyi və rəhgarəngliyi ilə cümlənin digər ikinci dərəcəli üzvlərindən fərqlənir.

Zərflik cümlədə əsasən feli xəbəyə və bəzən də ismi xəbəyə aid olub, hərəkətin icrasının və ya əlamətin meydana çıxmasının tərzini, yerini, zamanını, səbəbini, məqsədini, miqdarını, dərəcəsini, şərtini və s. bildirir.

Zərflik daha çox zərf, feli bağlama, feli bağlama tərkibləri, məkani hallarda olan isimlər, qoşmalı feli sifət və məsdərlərlə ifadə olunur, cümlədə yeri sərbəstdir, aktualaşdırma zamanı daha çox cümlənin sonunda işlənir,

aid olduğu üzvlə əksərən yanaşma, bəzən idarə üsulu ilə əlaqələnir, hərəkət və ya əlamət bildirən üzvü müxtəlif cəhətdən izah edir.

Zərflilər də quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Sadə zərflilər nitq hissələri ilə (sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə) ifadə olunur. Məsələn, *Eşitdim kitabxanayı bura köçürmüşünüz. (İ.Əfəndiyev) İkisi də maraqla mənə baxdı. (İ.Əfəndiyev) Bunların həyata keçirilməsi üçün hələlik subay qalmağım lazımdır. (İ.Əfəndiyev) Mən bu barədə xeyli düşündüm. (İ.Əfəndiyev)* və s.

Mürəkkəb zərflilər ismi və feli birləşmələrlə ifadə olunur. Məsələn, *Özbəklərlə dava edən vaxt qoca anasını azabla öldürüblər. (N.Nərimanov) Gürcü bəyi kürdlərin müqabilinə göndərmək üçün çağırtdırmışam. (N.Nərimanov) Gövhərtac özünü köməksiz gördüyü üçün divara yapışdı. (Ə.Haqqverdiyev)* və s.

Zərflilər də bir sözü ilə əlaqələnir. Bu söz zərflikdən əvvəl işləndikdə zərfliyə aid olur. Məsələn, *İkisi də bir maraqla gözlərini mənə zillədi. (İ.Əfəndiyev)*

Zərfliyin mənaca növləri. Zərflilərin aşağıdakı mənə növləri vardır:

1. Tərz zərfliyi.
2. Yer zərfliyi.
3. Zaman zərfliyi.
4. Səbəb zərfliyi.
5. Məqsəd zərfliyi.
6. Kəmiyyət, ölçü, dərəcə zərfliyi.
7. Şərt zərfliyi.
8. Qarşılaşdırma zərfliyi.

Tərz zərfliləri hərəkətin icra tərzini, bildirərək *necə? nə cür? nə tərzdə? nə halda? nə vəziyyətdə? nə şəkildə?* və s. suallardan birinə cavab verir. Bu növ zərflilər tərz zərfləri, feli sifət və feli sifət tərkibləri, feli bağlama və feli bağlama tərkibləri ilə qoşmalı isimlər,

təyini söz birləşmələri, frazeoloji birləşmələr və s.-lə ifadə olunur. Məsələn, *Səhərə yaxın dalbadal iki güllə atıldı. (İ. Şıxlı) Gündüz vəkillərlə acıqlı danışdı. (Ə. Haqqverdiyev) Gedib qapıda duran fərraşə yavaşdan deyir. (N.Nərimanov) Oğlanlar baca-baca gəzərdilər. (İ. Şıxlı) Pakizə qaça-qaça doqqaza çıxdı. (İ. Şıxlı)* və s.

Tərz zərfliləri quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Sadəsi bir leksik vahidlə ifadə olunur. Məsələn, *Ona təsəlli vermək özü də iyrənc görünürdü. (N.Nərimanov) Gülüşə-gülüşə evdən çıxdılar. (İ.Şıxlı)* və s.

Mürəkkəb tərz zərfliləri ismi və feli birləşmələrlə ifadə olunur. Məsələn, *O, gözlərini bağçaya zilləyərək susdu. (İ.Əfəndiyev) Gənc çobanlar birlikdə qaranlıqda palçığı şappıldada-şappıldada ağıla sarı yüyürdü. (İ.Əfəndiyev)* və s.

Tərz zərfliləri həmçinin müqayisə və bənzətmə bildirən *kimi, təki, tək, qədər* və s. qoşmaların qoşulduğu sözlər və birləşmələrlə də ifadə olunur. Zərfliyin bu növü müqayisə, bənzətmə mənasına malik olduğundan, obrazlılıq keyfiyyətləri ilə seçilir və mühüm bədiilik vasitələri kimi çıxış edir. Məsələn, *Günəbaxan kimi günəşə bax sən, Kölgəyə bürünər üz gizlənəndə. (Ə.Kərim) Bu dünyada əbədlilik nə var ki, ömür kimi hər şey gəldi-gedərmiş. (N.Kəsəmənli)*

Tərz zərfliləri ikinci tərəfi *halda, şəkildə, tərzdə, vəziyyətdə* və s. sözlərdən ibarət olan ismi və feli birləşmələrlə ifadə olunduqda hərəkətin tərzini bildirməklə yanaşı, subyektin özünün də hal-vəziyyətini bildirir. Məsələn, *Gündüz vəkillərlə acıqlı halda danışdı. (İ.Əfəndiyev)*

Tərz zərfliləri frazeoloji vahidlərlə və *necə? nə cür? nə şəkildə?* və s. kimi sual əvəzlilikləri ilə də ifadə olunur. Məsələn, *Onu necə razı sala bildin? (İ.Əfəndiyev)*

Tərz zərflilərinin aşağıdakı mənə növləri vardır:

1. İşin, hərəkətin icra tərzini bildirənlər. Məsələn, *Mənim təkidimi gözləmədən nəzərlərini Söyüdlü arxa dikərək*

“Qarabağ maralı”nı oxudu. (İ.Əfəndiyev) O, **gözlərini bağçaya zilləyərək** susdu. (İ.Əfəndiyev) Gedib qapıda duran fərraşa **yavaşdan** deyir. (N.Nərimanov)

2. **Hərəkətin keyfiyyətini bildirənlər.** Məsələn, *Onun gözündə hər şey **iyrənc** görünürdü.* (Ə.Haqverdiyev)

3. **Müqayisə bildirənlər.** Məsələn, *O, **baş verəcəkləri duyurmuş kimi** üzümə baxdı.* (İ.Əfəndiyev)

4. **İşin icra tərzini və subyektin hal -vəziyyətini bildirənlər.** Məsələn, *Oğlanlar **bacə-bacə** gəzərdilər.* (İ.Şıxlı) *Pakizə **qaça-qaça** doqqaza çıxdı.* (İ.Şıxlı)

Yer zərfliyi. Yer zərflikləri hərəkətin icra yerini və ya əşyanın yerləşdiyi sahəni, hərəkətin istiqamətini, başlanğıc və çıxış nöqtəsini, varacağı son nöqtəni, hərəkətin keçdiyi yolu bildirir. Bu *zərflilər harada? haraya? haradan? harayacan? haraya qədər? haraya kimi? haradan-haraya? haradan-haraya qədər? hara ilə?* suallarından birinə cavab verir. Məsələn, *Gənc çobanlar birlikdə qaranlıqda palçığı şappıldada-şappıldada **ağıla sarı** yüyürdü.* (İ.Əfəndiyev) *Niyə sən mənə **oradan** çıxartdın?* (Ə.Haqverdiyev) *Bu günlərdə **orada** Hacı Zeynal adlı bir varlı kişi vəfat eləyibdir.* (Ə.Haqverdiyev) *Hacı bir-iki addım **irəli** getdi.* (Ə.Haqverdiyev)

Yer zərfliyi aşağıdakı nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə olunur:

1. Yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında olan yer zərfləri ilə. Məsələn, *Nadir **önə** keçir və bundan hamı **ürəklənir.*** (N.Nərimanov) *Atası onun səsini eşidib **icəriyə** daxil oldu.* (Ə.Haqverdiyev)

2. Yönlük, yerlik və çıxışlıq halda olan yer bildirən isimlərlə. Məsələn, ***Şuşada** sərrac dükkanı var* (Ə.Haqverdiyev) ***Həyətdə** sakitlik idi.* (İ.Şıxlı)

3. İsmi birləşmələrlə, o cümlədən ikinci tərəfi *alt, üst, yan, böyür, ara, iç, kənar* və s. köməkçi adlardan ibarət olan ismi birləşmələrlə. Məsələn, ***Arxın qırağında***

yarpız və yabanı qızılgül kolları bitmişdi. (İ.Əfəndiyev) *Qoymaram qeyri-millət **İran torpağında** baş qaldırsın.* (N.Nərimanov)

4. Hüdud, məsafə bildirən kimi, *qədər, -dək, -can² -ca²* qoşmalarının artırıldığı məkan mənalı sözlər və birləşmələrlə. Məsələn, ***Şəhərə qədər** heç birimiz dinib danışmadıq.* (İ.Əfəndiyev) ***Yol boyunca** əlvan güllər əkilmişdi.*

5. Birinci tərəfi çıxışlıq, ikinci tərəfi yönlük halda olan (qoşmalı və qoşmasız) birləşmələrlə. Məsələn, ***Evdən məktəbə qədər** heç birimiz danışmadıq.*

6. İlə (-la,-lə) qoşmalı məkan mənalı sözlər və birləşmələrlə. Məsələn, ***Biz yenə dar **cığırla** irəliləyirdik*** (İ.Əfəndiyev).

7. *Haraya? harada? haradan?* sual əvəzlilikləri ilə. Məsələn, ***Axı keçənin bu qaranlığında **haraya** gedəcəksən?*** (İ.Şıxlı)

Zaman zərfliyi. Zaman zərflikləri hərəkət və ya əlamətin baş vermə, meydana çıxma, bağlanğıc və ya qurtaracaq, həm başlanğıc, həm də qurtaracaq zamanını bildirir. Zaman zərflikləri *nə vaxt? nə zaman? haçan? nə vaxtdan? nə zamandan? haçandan? nə zamanadək? nə zamana qədər? nə vaxtdan nə zamana kimi?* və s. suallardan birinə cavab verir və həm feli, həm də ismi xəbərlərə aid olur. Məsələn, ***Güney qışlaqdan çıxandan bəri** həyatımın bu kədərli sərgüzəşti barədə kimsəyə bir söz deməmişəm.* (İ.Əfəndiyev) ***Gözüm otağın yarıqaranlığına öyrəşəndən sonra** adi taxtalardan düzəldilmiş rəflərdəki kitabları nəzərdən keçirdim.* (İ.Əfəndiyev) ***Mənim təkidimi gözləmədən** nəzərlərini Söyüdlü arxa dikərək “Qarabağ maralı”nı oxudu.* (İ.Əfəndiyev) ***Evə girəndə** birinci onu görürdüm.* (İ.Əfəndiyev) ***Axırda** kasıb düşüb evini satdı.* (Ə.Haqverdiyev)

Zaman zərflikləri feli və ismi xəbərə aid olsa da, cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olaraq determinant üzv

kimi çıxış edir. Başlıca olaraq, aşağıdakı nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə olunur:

1. Sadə, düzəltmə və mürəkkəb zaman zərfləri ilə. Məsələn, **İndi xeyli qalxmış günəş od töküdü.** (İ.Əfəndiyev)

2. Yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında olan zaman mənalı isimlərlə, *kimi, qədər, -dək, -can², əvvəl, sonra, bəri, qabaq* qoşmalarının qoşulduğu zaman mənalı sözlər və birləşmələrlə. Məsələn, **Səhərdən axşamədək yatdı.** (Ə.Haqqverdiyev) **O zamandan bəri nə edəcəyini bilmir.** (Ə.Haqqverdiyev) **Yoldaşları o gələndə kimi durub getdilər.** (Ə. Haqqverdiyev)

4. İsmi birləşmələrlə:

1) *O, bu, həmin* sözlərinin və sayların *il, ay, gün, vaxt, zaman, an, dəqiqə, saniyə, saat* sözlərinə yanaşması yolu ilə yaranan ismi birləşmələrlə. Məsələn, **Bu günlərdə orada Hacı Zeynal adlı bir varlı kişi vəfat eləyibdir.** (Ə.Haqqverdiyev) **Bu gün nahara gəlməyə macalım olmayıb.** (İ.Əfəndiyev) **Bu vaxtadək o fikirdə idi.** (N.Nərimanov)

2) Feli sifət və feli sifət tərkiblərinin *an, vaxt, zaman* tipli sözlərə yanaşması ilə. Məsələn, **Özbəklərlə dava edən vaxt qoca anasını əzabla öldürüblər.** (N.Nərimanov)

3) Təyini söz birləşmələri ilə (qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan ismi birləşmələrlə). Məsələn, **Payızın sonlarında biz şəhərə qayıtdıq.** (İ.Əfəndiyev)

5. Feli bağlama və feli bağlama tərkibləri ilə. Məsələn, **Mən gələndə şamamalar gül idi.** ("Qaçaq Nəbi") **Mənsur içəri girəndə Sitarə üzüqoylu yerə yıxıldı.** (C.Cabbarlı) **Xoruzun axırıncı banından bir az keçmiş, Qəşəm kişi həyatə düşdü.** (Elçin) **İnsan üzünə baxınca büxtiyar fərəhindən güllümsəyir.** (C.Cabbarlı)

6. *Nə zaman? nə vaxt? haçan? nə vaxtadək? nə vaxtdan?* və s. sual əvəzlilikləri ilə. Məsələn, **Nə vaxtadək**

burada qalacaqsınız? (İ.Şıxlı) Yaxşı, bir de görüm haçan gəlmisən? (C.Cabbarlı)

Səbəb zərfliyi. Səbəb zərflilikləri hərəkətin icrasının və ya əlamətin meydana çıxmasının səbəbini bildirir və *nə üçün? nədən ötrü? niyə? nə səbəbə?* suallarından birinə cavab verir. Məsələn, **O məni görüb hədsiz dərəcədə təəccüblənmişdi.** (İ.Əfəndiyev) **Əlacsızlıqdan dayanmışdı.** (Ə.Haqqverdiyev) **Axırda kasıb düşüb evini satdı.** (Ə.Haqqverdiyev) və s.

Səbəb zərflilikləri aşağıdakı nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə olunur:

1. *Üçün, ötrü, görə* qoşmalarının *-dığı⁴* şəkilçili feli sifətlərə və feli sifət tərkiblərinə qoşulması ilə. Məsələn, **Bibim nə Xəzər barədə bir söz soruşdu, nə də qaçdığıma görə məni danladı.** (Ə.Əylisli) **Gövhərtac özünü köməksiz gördüyü üçün divara yapışdı.** (Ə.Haqqverdiyev) **Qızıl Arslan məktubu aldığı üçün Həmədana hərəkət etdi.** (M.S.Ordubadi)

2. Çıxışlıq halda olan səbəb mənalı sözlər və söz birləşmələri ilə. Məsələn, **Şadlığından ağladı.** (N. Nərimanov) **Utandığından dərdini kimsəyə deyə bilmirdi.** (C. Cabbarlı)

3. *Niyə? nə üçün? nə səbəbə? nədən?* və s. sual əvəzlilikləri ilə. Məsələn, **Niyə sən məni oradan çıxartdın?** (Ə.Haqqverdiyev) **Sən nədən ötrü oraya getdin?** (Ə.Haqqverdiyev)

4. Feli bağlama və feli bağlama tərkibləri ilə. Məsələn, **Atası onun səsini eşidib içəri daxil oldu.** (Ə.Haqqverdiyev) **Əjdər əvvəlcə Boqdanın nəyə isə işarə etdiyini düşünərək özünü itirdi, utandığından nə edəcəyini bilmədi.** (S.Rəhman) **Görüşün şirinliyindən xoşlanaraq güllümsündü.** (Əbülhəsən)

Məqsəd zərfliyi. Bu zərflilər hərəkətin icrasının, əlamətin meydana çıxmasının məqsədini bildirir və *nə üçün? nədən ötrü? niyə? nə məqsədə? nə məqsədlə?* suallarından birinə cavab verir. Məsələn, **O, bulağa su**

gətirməyə getdi (M.İbrahimov). Yerini rahatlamaq üçün qalxıb ona baxdı. (M.İbrahimov)

Məqsəd zərflikləri aşağıdakı vasitələrlə ifadə olunur:

1. Yönlük halda olan məsdər və məsdər tərkibləri ilə. Məsələn, *Biz bura boş-boş oturmağa yox, işləməyə gəlmişik. (İ.Əfəndiyev) Gəlmişəm gəzməyə sizin dağları (S.Vurğun).*

2. Üçün, ötrü qoşmalarının ismi birləşmələrə, məsdər və məsdər tərkiblərinə qoşulması yolu ilə. Məsələn, *Mən sizin rahatlığınız üçün deyirəm. (İ.Əfəndiyev) Mən sərinləmək üçün pəncərənin qabağında oturdum. (İ.Əfəndiyev) Gürcü bəyi kürdlərin müqabilinə göndərmək üçün çağırtmışam. (N.Nərimanov)*

3. Niyə? nə üçün? nədən ötrü? nə məqsədlə? sual əvəzlilikləri ilə. Məsələn, *Bunu mənə nə üçün deyirsiniz?*

4. Sonu deyə sözündən ibarət olan tərkiblərlə. Məsələn, *İşi tez qurtaraq deyə, Adil bizə əlavə işçi vermək istəyirdi (İ.Əfəndiyev). Əmirxanı oyatmayı, dincəlsin deyə, Bəzən onun nəfəsinə qulaq da asır. (S.Vurğun)*

5. İkinci tərəfi məqsəd, uğur, yol, niyyət, bəhanə tipli sözlərdən ibarət olan ismi birləşmələrlə. Məsələn, *Qonaqları qarşılamaq niyyətilə hamı həyətə çıxdı. (İ.Əfəndiyev)*

Səbəb və məqsəd zərflikləri ifadə vasitələrinə, mənasına və suallarına görə bir-birinə çox yaxındır. Səbəbdə məqsəd, məqsəddə səbəb çaları olur. Hər ikisi *niyə? nə üçün? nədən ötrü?* suallarına cavab verir. Bu oxşarlıqlarla yanaşı, səbəb və məqsəd zərfliklərinin aşağıdakı fərqləri vardır:

1. Səbəb zərflikləri iş, hərəkətin başvermə, əlamətin meydanaçixma səbəbini, xəbər isə bu səbəbdən doğan nəticəni bildirir. Buna görə də səbəb zərfliyinin ifadə etdiyi iş, hadisə zaman etibarilə xəbərdəki işdən, əlamət və hadisədən əvvələ aid olur. Məqsəd zərfliyi ilə ifadə olunan iş isə bir

məqsəd kimi qarşıda durur və gələcəyə aid olur, ona görə də xəbərdəki iş vaxt etibarilə məqsəd zərfliyinin ifadə etdiyi işdən əvvələ düşür. Məsələn, *Yaxşı oxuduğu üçün onu təriflədilər. Yaxşı oxumaq üçün çox çalışırdı.*- cümlələrindən birincidə səbəb, ikincidə isə məqsəd zərfliyi işlənmişdir.

2. Zərfliyin hər iki məna növü üçün, ötrü qoşmalarının qoşulduğu sözlər və birləşmələrlə ifadə olunur. Lakin səbəb zərfliyində bu qoşmalar *-dığı⁴* şəkilçili feli sifət və feli sifət tərkiblərinə, məqsəd zərfliyində isə məsdər və məsdər tərkiblərinə qoşulur.

3. Səbəb zərfliyi olan cümlələr mürəkkəb cümləyə çevrildikdə səbəb budaq cümləli, məqsəd zərfliyi olan cümlələr çevrildikdə isə məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr əmələ gəlir. Məsələn, *Yaxşı oxuduğu üçün onu təriflədilər - Onu təriflədilər, çünki yaxşı oxuyurdu; Yaxşı oxumaq üçün çox çalışırdı.- Çox çalışırdı, çünki yaxşı oxumaq istəyirdi.* – cümlələrindən birincisi səbəb, ikincisi isə məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləyə çevrilmişdir.

4. Səbəb zərfliyində işin kortəbii icrası mənası olur.

5. Sualları yaxın olsa da, səbəb zərfliyi üçün *nə səbəbə?* məqsəd zərfliyi üçün *nə məqsədlə?* sualı daha müvafiqdir.

Miqdar, ölçü, dərəcə zərfliyi. Miqdar, ölçü, dərəcə zərflikləri hərəkət və ya əlamətin miqdarını, ölçü və dərəcəsini bildirməklə feli və bəzən də ismi xəbərə aid olub *nə qədər? neçəyə? nə qədər vaxta? neçədən? nə dərəcə? nə dərəcədə?* suallarından birinə cavab verir.

Məsələn, *O, dəfələrlə mənə demişdi... (M.İbrahimov). Qaranlıqda xeyli getdim. (Mir Cəlal). Min illik yolu iyirmi ildə keçmişlər. (M.İbrahimov) Burada tamamən səninlə şərikəm. (M.İbrahimov) Haman mənə giley yazan şagirdlərdən mən özüm çox artıq dərəcədə dilgiram. (C.Məmmədquluzadə) Molla Səfərqulu danışmaqda artıq*

dərəcədə mahir bir adam idi. (N.Nərimanov) O məni görüb hədsiz dərəcədə təəccüblənmişdi. (İ.Əfəndiyev) və s.

Şərt zərfliyi. Şərt zərfliləri hərəkətin icrasını və ya əlamətinin meydana çıxmasını şərtləndirən səbəbi bildirərək, *nə şərtlə? hansı şərtlə?* sualına cavab verir. Bu növ zərflilər, adətən bir sıra xüsusiləşmiş tərkiblərlə ifadə olunur. Məsələn, **Elin adətinin mühafizə edilməsi şərti ilə razıyam. (M.S.Ordubadi) Böyük olan yerdə kiçik danışmaz. (Atalar sözü)**

Şərt zərfliləri əsasən xüsusiləşmiş tərkiblərlə, ismi birləşmələrlə ifadə olunur. Əsas ifadə vasitələri aşağıdakılardır:

1. Birinci tərəfi *ilə (-la, -lə)* qoşmalı şərt sözündən ibarət olan ismi birləşmələrlə. Məsələn, **Əbül müzəffər Gəncə hakimini öz yerində qoymaq şərtilə məmləkəti ilhaq etməyə çalışır. (M.S.Ordubadi) Şimali Azərbaycanı Aran məmləkəti də daxil olmaq şərtilə qarət etmək lazımdır. (M.S.Ordubadi)**

2. İkinci tərəfi *yerdə, təqdirdə* sözlərindən ibarət olub şərt bildirən birləşmələrlə. Məsələn, **Çəmən olan yerdə xalça nə lazım. Lilpar olan yerdə dolça nə lazım. (H.Arif)**

3. *(-mə)miş², -madan²* və s. şəkilçili feli bağlama tərkibləri ilə. Məsələn, **Qırat döşünə qatmamış, Buraxmam səni bəzirgan. (“Koroğlu”) Görməmiş, yazmamış o böyük günü, Yüz illər keçsə də ölməyəcəyəm. (S.Vurğun) Özü razi olmadan heç yerə göndərə bilmərəm.**

Şərt zərfliyi dilimizdə o qədər də çox işlənmişdir. Bu tələbat daha çox şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr tərəfindən ödənilir.

Qarşılaşdırma zərfliyi. Bu zərflilər hərəkətin icrasına və ya əlamətin meydana çıxmasına qarşı duran və yaxud bu halda güzəştə gedən səbəbi bildirir. Qarşılaşdırma zərfliyi feli xəbərə aid olub *nə olduğu halda? nə ola-ola? nəyə baxmayaraq?* və s. suallarından

birinə cavab verir. Məsələn, **Dilşad Fəxrəddinin görüşə gəlməyəcəyinə baxmayaraq, yenə həmin görüş yerinə getməyə tələsirdi. (M.S.Ordubadi) Son dərəcə qaranlıq bir keçə olmasına baxmayaraq, bu qaranlıq içindən ulduzların şəfaqləri görünürdü. (M.S.Ordubadi) Bu ürək dağıdan şübhələrə, tərəddüdlərə baxmayaraq, onlar gedirdilər. (M.İbrahimov) O kişi bir söz deməyə-deməyə, bunlar ona vəkillik eləyirlər. (M.Hüseyn)**

Zərflik də quruluşca iki növə bölünür: 1. Sadə zərflilər. 2. Mürəkkəb zərflilər. Məna növlərindən asılı olaraq, bir çox zərflilər (tərz, zaman, yer, kəmiyyət, səbəb, məqsəd və s.) quruluşca həm sadə, həm də mürəkkəb olduğu halda, bəzi zərflilər (şərt və qarşılaşdırma zərfliləri) yalnız mürəkkəb olur.

Sadə zərflilər ayrı-ayrı sözlərlə ifadə olunur. Məsələn, **Furqon astaca cırıldayırdı. (M.İbrahimov) Mən oradan dağın qarına çox baxmışdım. (Ə.Əyrisli)**

Mürəkkəb zərflilər sintaktik vahidlərlə ifadə olunur. Məsələn, **Bibim çırağın piltəsini alışıdırıb samovarin yanına qoydu, çırağ yandı, biz susduq. (Ə.Əyrisli) Məclis dağıldı, hər kəs öz hesabını anlayıb məyus bir halda evinə getdi. (Y.V.Çəmən zəminli) və s.**

Cümlə üzvlərinin həmcinsliyi, xüsusiləşməsi, əlavəsi

Cümlənin həmcins üzvləri. Cümlədə eyni üzvlə bağlı olub, eyni bir sintaktik suala cavab verən, eyni üzv yerində dayanan, tabesizlik yolu ilə əlaqələnən bərabərhüquqlu üzvlərə həmcins üzvlər deyilir.

Həmcins üzvlərin xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: həmcins üzvlər bir sintaktik vəzifədə

işlənir; cümlənin eyni bir üzvü ilə bağlı olur, bir-biri ilə tabesizlik əlaqəsilə bağlanır, bərabər hüquqlu olur, asılı olduqları üzvlə eyni tabelilik əlaqəsilə əlaqələnir, sadalama intonasiası ilə tələffüz edilir; onların arasında əksərən tabesizlik bağlayıcıları işlənir. Bütün cümlə üzvləri həmcins ola bilər. Məsələn, *O bütün yarpaqları ilə, budaqları ilə, gövdəsi ilə gülümsədi.* (Elçin) *Qazının otağı yekə, uca və ağ otaqdı.* (C.Məmmədquluzadə) *Odlar içində də yanıb qaralmaz. Məhəbbət, səadət, həqiqət, kamal.* (S.Vurğun)

Cümlədə həmcins xəbərlər mübtədaya, həmcins tamamlıqlar və zərflilər xəbərə, həmcins təyinlər təyinlənənə tabe olur. Mübtədə həmcins olduqda xəbəri özünə tabe edir. Xəbər həmcins olduqda mübtədaya tabe olur. Məsələn, *Meşələr, dağlar sükut içində idi.* (İ.Əfəndiyev) *Qarı hər gün dağlara gedir, qucaq-qucaq çiçək gətirir, xəstəni müalicə edirdi.* (İ.Əfəndiyev) *Həkim ortaboylu, qarabuğdayı, girdəsifət bir oğlan idi.* (S.Qədirzadə)

Həmcins üzvləri əlaqələndirən vasitələr. Həmcins üzvlər bir-biri ilə həm mənaca, həm də müəyyən qrammatik vasitələrlə əlaqələnir.

Qrammatik vasitələr içərisində intonasiası və tabesizlik bağlayıcıları mühüm rola malikdir. Tabesizlik bağlayıcıları həmcins üzvlər arasında yaratdığı mənə xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı növlərə ayrılır:

1. Birləşdirmə bağlayıcıları: *və, ilə (-la, -lə),*
2. İştirak bağlayıcıları *da... də, həm... həm də* və s.
3. İnkər bağlayıcısı: *nə ...nə də.*

Birləşdirmə bağlayıcıları həmcins üzvlər arasında bir dəfə işlənir, iştirak və inkər bağlayıcıları isə təkrar olunan bağlayıcılardır, *da ... də* bağlayıcısı həmcins üzvdən sonra, *həm ... həm də, nə ... nə də (və, nə də, və nə də ki)* bağlayıcısı isə əvvəl işlənir. Məsələn, *Məndə qəzəb də var, mehribanlıq da, Fəqət sındırmaram insan qəlbini.*

(N.Kəsəmənli) *Eyvaz qoyunların döyüşməsinə həm sevinirdi, həm də bundan qorxurdu* (Ə.Vəliyev).

4. Qarşılaşdırma bağlayıcıları: *amma, ancaq, lakin, fəqət* və s.

Qarşılaşdırma bağlayıcıları ilə əlaqələnən həmcins üzvlər adətən ikiüzlü olur. Həmcins üzvlər arasında birləşdirmə bağlayıcılarına nisbətən, bunlar az işlənir. Məsələn, *Güldəstə ali məktəbə girmək istədiyini, lakin imkan tapmadığını söyləyirdi* (Ə.Vəliyev). *Yaxşılıq eləmək istədim, amma bacarmadım. Siz tətillə gəlmişsiniz, yoxsa məndən material toplamağa?* (Ə.Vəliyev)

Qarşılaşdırma mənəsi həmcins üzvlər arasında *yox, deyil* sözlərinin köməyi ilə də yaradılır. Məsələn, *Əlinə yox, yerə baxdı.* (Ə.Vəliyev) *İndi isə burada, ulduzların altında şəhəri deyil, onun özünü gözləyirdim.* (İ.Əfəndiyev)

5. Bölüşdürmə bağlayıcıları: *ya, ya da, ya da ki, və ya, yaxud, yaxud da, gah, gah da, gah da ki* və s. Məsələn, *Heç bir kəsim olmadığından yayı da, qışı da institutun yataqxanasında yaşayırdım.* (İ.Əfəndiyev) *Demək, pullarımı ya Bakıda bilet alanda, ya da haradasa yaylıq çıxaranda salıb itirmişdim.* (İ.Əfəndiyev)

Bu bağlayıcılar müxtəlif iş, hərəkət və hadisələrin növbə ilə bir-birini əvəz etdiyini, yaxud güman edilən bir neçə iş və hadisədən birinin mümkünlüyünü təxmin etməyə imkan verir. Məsələn, *İstirahət günləri ya dostunun yanına gedirdi, ya da onu qonaq çağırırdı.* (Ə.Vəliyev) *Gah seyrəlir, gah sıxlaşır əlvan buludlar.* (S.Vurğun)

Cümlənin bütün üzvləri həmcins ola bilər. Məsələn, *Tatar da, gürcü də, rus da, türkmən də. Ehtiram saxlayır bu böyük ada.* (S.Vurğun)-cümləsində mübtədalar, *Otaqda stoldan, pianodan başqa divan da var.* (R. İbrahimbəyov) – cümləsində isə tamamlıqlar həmcinsdir.

Həmcins mübtədalar müəyyən bir xəbər və ya xəbər qrupuna aid olub, onunla eyni münasibətdə olur.

Məsələn, *Bağçalarda çiçək açsın alma, armud, heyva, nar.* (Ə.Cəmil) **Əhmədlə Süleyman** da burada idi. (M. Hüseyin) **Qızlar və oğlanlar** yanaşı oturmuşdular. (M.Hüseyin) **Xalqın düşmənləri, istibdadın nöqərləri** çoxdan sınaqdan çıxarılmış bir silahı işə salırlar. (M.İbrahimov)

Həmcins mübtədaların ümumi və xüsusi təyini olur. Təyinlər bir qayda olaraq həmcins mübtədalardan əvvəl, xəbər isə sonra gəlir. Məsələn, *Sahildə vurmuxan şofer ilə briqadir* başlarını itirmişdilər. (İ.Əfəndiyev) Həmcins xəbərlər eyni bir mübtədaya və ya mübtədə qrupuna aid olur. Məsələn, *Sən insanın mədəsinə girmiş xərçəng kimi qorxulu və dəhşətlisən!* (M.İbrahimov) *Mənim ümidimin qapılarını neçin gah açırsan, gah qapayırsan?* (M.Müşfiq) və s.

Həmcins xəbərlər ya bir, ya da bir neçə şəxsin iş və hərəkətini, əlamətini bildirməklə, əsasən, eyni nitq hissəsi ilə ifadə olunub, eyni formada çıxış edir və ifadə vasitəsinə görə iki qrupa bölünür: həmcins feli xəbərlər, həmcins ismi xəbərlər.

Həmcins feli xəbərlər bir-biri ilə şəxsə, kəmiyyətə və zamana görə uyğun olur. Lakin zamana görə uyğunluq bəzən pozula bilər, yəni həmcins feli xəbərlər müxtəlif zamanlarda da çıxış edə bilər. Məsələn, *Döyüş davam edir, davam edəcək.* (Ə.Cəmil)

Həmcins feli xəbərlərin bəzən hamısı ya təsdiq, ya inkar olur. Bəzən də onlardan biri təsdiq, digəri inkarda olur. Məsələn, **Gələdin, istədiyini seçib götürədin.** (Ə. Əhmədova) *Səba, məndən söylə ol gülüzara, Bülbül gülüstana gəlsin, gəlməsin?* (Ə.Nəbati)

İsmi xəbərlər də həmcins ola bilər. Məsələn, *Danış, haralısan, kimsən, ay çoban? – Dağıstan əhliyəm, ləzgiyəm, qardaş.* (S.Vurğun) **Sevincimdə, ahımdasan, Nəfəsimdə, bağırdasan, kirpiyimdə, yuxumdasan.** (X.Rza)

Həmcins tamamlıqlar. Həmcins tamamlıqlar isimlərlə, həmcinin digər substantivləşmiş nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə olunub, tabelilik əlaqəsi ilə eyni bir xəbərə aid olur.

Həmcins tamamlıqların iki növü var: həmcins vasitəsiz tamamlıqlar və həmcins vasitəli tamamlıqlar.

Həmcins vasitəsiz tamamlıqlar təsirli feli xəbərlə əlaqələnir. Məsələn, *Deyirəm ki, o boyu, buxunu qaytar geri, Deyirəm ki, varını, yoxunu qaytar geri!* (Ə.Kərim) **Acını, şirini seçə bilmədim.** (N.Kəsəmənli) *Bu xoşbəxtliyi, bəxtəvərliyi hamı görürdü.* (Ə.Hacızadə) **O, Cahandar ağanın bir də qayıdacağını, onun evinə basqın edəcəyini, evi gülləyə basacağını** gözlədi. (İ.Şıxlı)

Həmcins vasitəli tamamlıqlar ismin yönlük, yerlik, çıxışlıq halında olan, habelə qoşmalı sözlər və birləşmələrlə işlənir. Məsələn, *Göytanrı, Günəştanrı nura, şafəqə boyandı.* (Ə.Cəfərzadə) **Gecənin düşməsinə, ətrafın sıx qaranlıqlaşmasına səbrlə baxırdı.** (Ə.Cəfərzadə)

Həmcins təyinlər. Həmcins təyinlərin hər biri təyin etdiyi sözlə eyni münasibətdə olur. Həmcins təyinlər də bir-biri ilə tabesizlik əlaqəsilə bağlanır. Məsələn, *Onun üzü qırmızı, yaşıl mamırla boyanmışdı.* (C.Əlibəyov) **O, gənc, girdəsi fət bir qız idi.** (C.Cabbarlı) **Dilsiz və sağır göylər onun halını duymaz.** (H.Cavid)

Cümlədə eyni sözə aid təyinlər əşyanı müxtəlif cəhətdən izah etdikdə onunla eyni münasibətdə olmur və həmcins hesab edilmir.

Həmcins zərfliklər. Həmcins zərfliklər, əsasən, eyni və bəzən də müxtəlif ifadə vasitələrinə malik olub, biri digərinə tabesizlik əlaqəsi ilə bağlanır. Məsələn, *Ey çılğın küləklər, nəşəniz daşarkən, Bağların seyrindən mey sorub coşarkən, Nalqıran dağları atlayıb aşarkən, Məni də alınız, uçayım dağlara.* (M.Müşfiq) **Keç bu dağdan, bu arandan, Astaradan, Lənkərandan.** (S.Vurğun)

Cümlədə həmcins üzvlərə aid ümumiləşdirici sözlər və birləşmələr ola bilər. Ümumiləşdirici sözlər və birləşmələr həmcins üzvlərin hamısının mənasını ifadə edir, onları bir cins məfhumu altında birləşdirir və həmcins üzvlərlə eyni qrammatik formada olur, eyni vəzifə daşıyır. Ümumiləşdirici sözlər həmcins üzvlərdən həm əvvəl, həm də sonra, bəzən də emosionallığı artırmaq məqsədilə hər iki tərəfdə işlədilir. Əvvəl işləndikdə həmcins üzvlərlə ümumiləşdirici söz arasında aydınlaşdırma əlaqəsi olur, sadalama üçün imkan yaranır və sadalanan həmcins üzvlər ümumiləşdirici sözün mənasını aydınlaşdırır, dəqiqləşdirir, buna görə də yazıda ümumiləşdirici hissədən sonra *qoşa nöqtə, tire (bəzən vergül)* qoyulur. Ümumiləşdirici sözlər və birləşmələr həmcins üzvlərdən sonra işləndikdə yazıda onlardan əvvəl *tire (bəzən vergül)* qoyulur və bu zaman həmcins üzvlərlə verilən təfərrüatı ümumiləşdirir. Məsələn, *Burda hər şey- çardağın altında qaralan ocaq daşları da, dirəkdən asılı qalmış yovşan süpürgələri də, tozlanmış pəncərənin dalında görünən mis dolça da mənə anamı xatırladırdı. (İ.Hüseynov) İraq və Hindistan qapılarına qədər bütün fars, Mazandaran, Gilan, Azərbaycan, Bağdad - hamısı mənə torpaqlarımdır. (M.İsmayilov)*

Ümumiləşdirici sözlər fəllərə nisbətən adlarla ifadə olunan üzvlərə daha çox aid olur.

Cümlə üzvlərinin xüsusişməsi. Cümlədə digər üzvlərdən aydın fasilə ilə ayrılan və xüsusi intonasiya ilə nəzərə çatdırılan üzvlər xüsusişən üzvlər adlanır. Xüsusişmələr cümlə üzvləri içərisində mühüm yer tutur. Dilimizdə bütün cümlə üzvləri xüsusişə bilər. Lakin tamamlığın və zərfliliyin xüsusişməsinə daha çox rast gəlmək olur.

Nitq prosesində bu və ya digər üzvün xüsusişməsi həmin üzvü mənaca aktuallaşdırmaq, daha artıq nəzərə çarpdırmaq istəyi ilə bağlıdır. Xüsusişmiş üzvlərin

köməyi ilə dil vasitəsindən az istifadə edilməklə daha çox informasiya vermək mümkün olur.

Xüsusişmə müxtəlif şəraitdə müxtəlif vasitələrlə əmələ gəlir. İntonasiya, fasilə, vurğu, söz sırası və s. ilə yanaşı, xüsusişməni əmələ gətirən bir sıra leksik- qrammatik vasitələr də vardır. Həmin vasitələrin bir qismi cümlənin xüsusişən üzvünə qoşulmaqla onu cümlənin qalan hissəsindən fasilə ilə ayırır. Bu qrupa *başqa, özgə, qeyri, savayı, sonra, kimi, haqda, baxmayaraq, əlavə, əvəzinə, asılı olaraq, yanaşı olaraq, fərqli olaraq* və s. kimi qoşmalar və qoşmalaşmaqda olan sözlər daxildir. Məsələn, **Özü də nə etdiyini bilmədiyini halda, qarşısındakı cihazları qurdaladı. (İ.Əfəndiyev) Surxay namuslu bir adam kimi hərəkət etməsinə baxmayaraq, onu başa düşən az tapıldı. (İ.Əfəndiyev) Mən o zaman kənardan baxıb göz yaşı tökməkdən başqa bir şey edə bilmədim. (Ə.Hacızadə) Gəlinlər əmr almış kimi, yaşmaqlarını burunlarının ucunadək qaldırıb, baş örtüklərini gözlərinin üstünə çəkildilər. (İ.Şıxlı) Qırx səkkiz yaşında olduğu halda, saçlarında bir dənə də ağ tük yoxdu. (İ.Əfəndiyev) O, köynəyini soyunmaq əvəzinə, pəncəyini geyib düymələrini də bağladı. (İ.Əfəndiyev)**

Xüsusişməni əmələ gətirən ikinci qrup leksik- qrammatik vasitələr *xüsusən, xüsusişə, o cümlədən, özü də, hətta, illa da (illah da)* və s. modal sözlərdən, bağlayıcılardan ibarətdir. Belə cümlələrdə əvvəl ümumini bildirən cümlə üzvü işlənir, sonra onun bir hissəsi xüsusişdirilir. Bu vasitələr xüsusişən üzvdən əvvəl işlənir, onu aydın fasilə ilə özündən əvvəlki hissədən ayırır. Xüsusişmənin bu növünün yeri ümumini bildirən üzvdən asılı olduğu üçün bunlar cümlənin ya daxilində, ya da sonunda işlənir. Məsələn, *Dayımın hər işdə bəxti gətirsə də, övladda, xüsusən oğlanda bəxti gətirmədi. (F.Kərimzadə) Onun özünə hərdən, ələlxüsus son iki-üç ildə elə gəlirdi ki, heç zitimirdə olmayıb. (Y.Səmədoğlu) Düzdür, hərdən, xüsusən də*

son zamanlar Ziyad xanın ürəyindən bir qorxu da gəlib keçirdi. (Elçin) O zamanlar, **xüsusən Bakı şəraitində** bu məsələ çox xarakterik idi. (S. Rüstəmxanlı) və s.

Xüsusiləşmənin bu növü dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlər adlandırılır.

Xüsusiləşmənin bir neçə tipi vardır. Ən çox işlənən xüsusiləşmə tipi feli tərkiblərin xüsusi qrammatik şəraitə düşüb xüsusiləşməsidir. Məsələn, **Sinfi düşmənimizin öz mənfur planlarını həyata keçirmək üçün dəridən-qabıqdan çıxmasına baxmayaraq, onu məğlubıyyətə uğradacağıq.** (F.Kərimzadə) **Yayın son ayları olduğu halda, təbiətin bu yerlərə biçdiyi don hələ də öz yaşıllığını saxlamışdı.** (F.Kərimzadə) **Dünya üzündə hər şey dəyişdiyi kimi, zaman da dəyişirdi.** (S. Rəhimov)

Dilimizdə bütün cümlə üzvləri xüsusiləşə bilər. Lakin onların hamısı eyni dərəcədə xüsusiləşmişdir. Bunlardan bəzilərinin xüsusiləşməsinə tez-tez, bəzilərininkinə isə gec-gec rast gəlirik. Ən az hallarda xüsusiləşən xəbər, mübtəda və təyindir. Qeyd etdiyimiz kimi, ən çox zərflilik və tamamlığın xüsusiləşməsinə rast gəlinir.

Əlavələrin bir qismi də aid olduğu üzvdən aydın fasilə və xüsusi intonasiya ilə ayrılaraq xüsusiləşir və belə əlavələr xüsusiləşən əlavələr adlanır. Məsələn, **Məmləkət əhlinin onları-ruhlularını görməyə gözü yox idi.** (F.Kərimzadə) **Sabit Mayılov tufəngi kötüyə çırpıb ortadan iki parçaladı, onu- Zəlimxanı isə ayaqlarının altına saldı.** (İ.Hüseynov)

Əlavə sözlər və əlavə cümlələr. Bəzən danışan şəxs işlətdiyi cümlədəki bir sözün, ifadənin, birləşmənin mənası ilə bağlı əlavə məlumat vermək, onu izah edib aydınlaşdırmaq istəyir. Buna görə də cümləyə əlavə sözlər, birləşmələr, bəzən də cümlələr daxil edilir. Əlavə adlandırılan bu cür sözlər, birləşmələr və cümlələr izah edib aydınlaşdırdığı üzvdən sonra işlənir. Məsələn,

Sevdiyim qız bütün dünyanın ən gözəl qızı - odlar gəlinidir. (C.Cabbarlı)

Asılı olduğu üzvdən sonra gəlib, onu müxtəlif cəhətdən izah edib aydınlaşdıran sözlərə, birləşmələrə əlavə deyilir.

Əlavələrin aid olduğu üzv əlavəli üzv adlanır. Əlavələrin bir qismi xüsusi intonasiya ilə tələffüz edilir və əlavəli üzvdən aydın fasilə ilə ayrılır və xüsusiləşir. Bir qismi isə belə fasilə ilə ayrılmaz və xüsusiləşmişdir. Məsələn, **Keşikçinin axırıncı sözləri əziz sevgilisini- İnci müəlliməni yadına salmışdı.** (V.Babanlı) **Xəlil yüzbaşı hamısını dustaq edir.** (M.F.Axundzadə)- cümlələrindən birincisində **İnci müəlliməni** xüsusiləşən, ikincidəki **yüzbaşı** isə xüsusiləşməyən əlavədir.

Bu cəhətlərinə görə əlavələr iki yerə bölünür: xüsusiləşən əlavələr, xüsusiləşməyən əlavələr.

Xüsusiləşən əlavələrdə əlavə ilə əlavəli üzv arasında durğu, fasilə olur. Eyni zamanda, onlardan qabaq, *yəni* bağlayıcısının işlədilməsi mümkündür.

Cümlədə əlavə əlavəli üzvdən asılı vəziyyətdə olur. Bu cəhətinə və aid olduğu üzvü izah edib aydınlaşdırmasına görə əlavə təyinə bənzəyir. Lakin aşağıdakı xüsusiyyətlər onları bir-birindən fərqləndirir:

1. Təyin bir qayda olaraq *necə? nə cür? hansı?* suallarına cavab verdiyi halda, əlavə hansı üzvə aiddirsə, onun suallarına cavab verir.

2. Təyin ancaq əşya məzmunlu üzvlərlə əlaqələndiyi halda, əlavə feli xəbərlə də əlaqələndə bilər.

3. Təyinlənən müxtəlif şəkilçilər qəbul edib dəyişsə də, təyin heç bir şəkli əlamət qəbul etmir, sabit qalır, əlavə isə aid olduğu üzvün bütün şəkli əlamətlərini qəbul edir.

4. Təyinlənəni atsaq, təyin öz təyinlik məzmununu itirər, məhv olar, əşyavilik xüsusiyyəti qazanar, lakin əlavəli

üsvü atsaq struktur baxımdan cümləyə heç bir xələl gəlməz, sadəcə semantikada bir az zəifləmə müşahidə olunur.

5. Təyinlə təyinlənən arasına mənaca bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz, lakin əlavə ilə əlavəli üzv eyni bir məfhumun müxtəlif vasitələrlə ifadəçiləridir.

6. Təyin aid olduğu üzvdən əvvəl, əlavə isə sonra işlənir.

7. Təyin təyinlənənlə yanaşma əlaqəsində olduğu halda, əlavə əlavəli üzlə tabesizlik yolu ilə bağlanır və onların arasında *yəni* bağlayıcısı da işlənir.

Cümlədə təyinin yerini dəyişməklə onu xüsusiləşməyən əlavəyə çevirmək mümkündür. Məsələn, *Yazıq (təyin) Əhməd sevgilisinin başına firfıra kimi dolanırdı; Əhməd yazıq (əlavə) sevgilisinin başına firfıra kimi dolanırdı.*

Dilimizdə bütün cümlə üzvlərinin əlavəsi olur. Hətta az hallarda təyinin də əlavəsinə rast gəlinir.

Mübtədanın əlavəsi: *İnstitutun təzə katibəsi - az bir zamanda kollektivin hərmətini qazanmış, ağıllı, mehriban, qaraşın Şərqiyyə akademik Aslanzadəni heç belə görməmişdi.* (Ə.Hacızadə)

Tamamlığın əlavəsi: *Alverçilər onu - köhnə müştərini mehribanlıqla qarşıladılar.* (İ.Şıxlı)

Təyinin əlavəsi: *İndi o, dördüncü, yəni sonuncu məktubu yazırdı.*

Zərfliyin əlavəsi: *Kəbədən o tərəfdə - Məkkə səmtində "Məhşər dərəsi" deyilən böyük dərə vardı.* (İ.Hüseynov)

Xəbərin əlavəsi: *Ədilə gözlərini sirkin girdə meydançasına zilləmişdi, amma mən hiss edirdim ki, bütün fikri-zikri bizim yanımdadı, yəni Qocanın yanındadı.* (Elçin)

Bunlardan əlavə, dilimizdə feli sifət, feli bağlama və məsdər tərkiblərinin daxilində, xitablarda da əlavələr işlənə bilər. Məsələn, *Məmləkət əhlinin onları - rumluları görməyə gözü yox idi.* (F.Kərimzadə) *Fəzlin alim və şair müridlərinin - rəmzi qılinc bahadırlarının hökmdarlara,*

hakimlərə elm öyrətməyi təklif etdikləri İbrahimə çoxdan məlum idi. (İ.Hüseynov) *Gəl, ey sevimli yaz - dəli gəncliyim, Günəşin eşqiylə çağlasın sular.* (M.Müşfiq) *Bunlar, əksərən şimali Afrika ölkələrindən - Misirdən, Hindistandan köçüb qazanc dalınca gələnlər idi.* (O.Salamzadə)

Xüsusiləşən əlavələr quruluşca iki cürdür:

1. Müxtəsər əlavələr;

2. Geniş əlavələr.

Müxtəsər əlavələr yalnız bir cümlə üzvünə uyğun gəlir. (Yəni biz onu cümlə üzvü hesab etsəydik, bir cümlə üzvü kimi götürülərdi.)

Geniş əlavələr isə iki və ya ikidən çox üzvdən ibarət olur. Məsələn, *Bürkülü gecələrdə bəzən elə burada - palıdın çətiri altındakı taxta çarpayıda yatırdı.* (İ.Məlikzadə)- cümləsində əlavə formal olaraq iki üzvə: təyin (*palıdın çətiri altındakı taxta*) və yer zərfliyinə (*çarpayıda*) uyğun gəldiyindən, geniş əlavədir.

Xüsusiləşməyən əlavələr əsas üzvdən fasilə ilə ayrılır. Məsələn, *Şəxsən mən Qəşəm bu xarabalığa ziddəm, gözəllik tərəfdarıyam* (S.Rəhimov)

Əlavə cümlələr. Bəzən nitq prosesində əlavə cümlələrdən də istifadə edilir. Belə cümlələr cümlənin hər hansı bir üzvü ilə və ya ümumi məzmunu ilə bağlı əlavə məlumatı ifadə edir. Məsələn, *Bir gün - onda hələ müharibənin ilk ayları idi - məhəlləyə belə bir xəbər yayıldı ki, Ziba xalanın, doğrudan da, Qavril adında oğlu varmış.* (Elçin) *Bəli, bəlkə cinayət işi qaldırılsa - mən bilirəm, bu mümkün deyil - professor bu işdə özünü təmizə çıxara bilər.* (Ə. Hacızadə)

Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədə olmayan sözlər

Xitablar, mənə xüsusiyyətləri, işlənmə yeri və quruluşu. Nitq prosesində bəzən elə söz və birləşmələrdən də istifadə edilir ki, onlar fikrin formalaşmasında yardımçı olsalar da, cümlənin üzvləri ilə yalnız mənə cəhətdən əlaqələnir, qrammatik cəhətdən əlaqələnmə bilmir, buna görə də cümlə üzvü olmaq imkanını itirir. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan belə sözlər, cümlə üzvlərindən fərqli olaraq, cümlənin əmələ gəlməsində bilavasitə iştirak etmir və onlar heç bir suala cavab vermir. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər 2 qrupa ayrılır: 1. Xitablar; 2. Ara sözlər.

Cümlədə müraciət məqsədi ilə işlədilan sözlər xitab adlanır. Xitabın əsas xüsusiyyətləri: müxtəlif şəxslərə, şəxsləndirilən əşyalara, mücərrəd varlıqlara müraciət məqsədilə işlədilir, isimlərlə (isimləşmiş sözlərlə) və ismi birləşmələrlə ifadə olunur, xüsusi intonasiya ilə tələffüz edilir, aid olduğu cümlənin üzvlərindən xüsusi fasilə ilə, yazıda isə vergüllə ayrılır. Xitab ismin adlıq halında olur və heç bir suala cavab vermir. Xitab cümlə üzvləri ilə qrammatik əlaqədə olmadığından cümlədə yeri sərbəstdir. Məsələn, *Ey Hüseyn Arif, dilində Dilqəm, Nə sehrli həyat, nə sirli aləm. (H.Arif) Sevgilim, qolunu boynuma dola.. (S.Vurğun) Bəlkə, bu yerlərə bir də gəlmədim, Duman, salamat qal, dağ, salamat qal! (M.Araz)*

Xitablar da quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Bunlara müxtəsər və genişlənmiş xitablar da deyilir. Bir sözdən ibarət olan xitablar *sadə xitab adlanır.* Məsələn, *Dostlar, badələri qaldırın, içək. (S.Vurğun).*

Mürəkkəb xitablar söz birləşmələri şəklində olur. Məsələn, *Gözəl Vətən, mənən dərin, Beşiyisən gözəllərin. (S.Vurğun).*

Xitab müxtəlif əşya və varlıqlara müraciətlə işlədilə bilər. Bu cəhətdən onları üç növə ayırmaq olar:

1. İnsana müraciət bildirənlər. Məsələn, *Dilbərə, mən səndən ayrı təndə canı neylərəm? (İ.Nəsimi) Oğul, nədir etdiyini bəs bu haqq-say üçün? (Ə.Kərim) Ay hacı, vallah, bilmirəm, nə eləyək? (C.Məmmədquluzadə) Çoban, salamat qal, sağ-salamat qal. (M. Araz)*

2. Başqa canlılara müraciət bildirənlər. Məsələn, *Yenə də sürünü nizamla düzüb, Baş alıb gedirsən hayana, ceyran? Eli tutub səsin yenə, A bəxtəvər ana bülbül! (R.Rza)*

3. Cansız əşyalara və mücərrəd anlayışlara müraciət bildirənlər. Məsələn, *Ağrı, yaxın gəlmə, girmə araya, Get, yoxdur ölümdən çəkinəcəyim. (Ə. Kərim) Əs, ey külək, bağır, ey bəhri-biaman, ləpələ! Atıl cahana sən, ey ildırım, alış, parla! Gurulda, taqi-səmavi, gurulda, çatla, dağ! Sən, ey günəş, yağışın yağdır, ey bulud, ağla! (C.Cabbarlı)*

Müasir Azərbaycan dilində xitablar tez-tez nidalarla işlədilir. Belə halda xitablar nidalarla yanaşı müəyyən hissi halları da ifadə edir. Nida xitaba xüsusi intonasiya verir. Məsələn, *Ah, Fətəli, şahdan uzaq olmaq bilmirsinizmi nə xoşbəxtlikdir? (Ç.Hüseynov) Ah, ana, təqsirin hamısı məndədir. (M.İsmayılov)*

İfadəni qüvvələndirmək, nitqin təsir qüvvəsini artırmaq üçün xitablar müxtəlif şəkildə təkrarlanır. Məsələn, *Ayrılarımı könül candan, Azərbaycan, Azərbaycan! (S.Vurğun) Təbrizim, Təbrizim, aman, Təbrizim, Yox olsun başından duman, Təbrizim. (S.Rüstəm)*

Qeyd etdiyimiz kimi, xitab cümlənin əvvəlində, ortasında, axırında işlənmə bilər və yerinin müxtəlifliyinə baxmayaraq, eyni məzmunu malik olur. Məsələn, *Bahar, istəklimsən başdan-binadan, Ən gözəl qızısan sən təbiətin.*

(S. Vurğun) *Gəl, ey boranlı qış, səpələn, ey qar, Geyin ağ kürkünü, sən ey ixtiyar!* (M.Müşfiq) *Bu yerləri necə görürsən, dədəm?* (Ə.Cəfərzadə)

Xitab cümlənin daxilində işləndikdə, adətən hər iki tərəfdən vergüllə ayrılır. Məsələn, *Hardasan, ey qəlbimin bir dənəsi, hardasan?* (M.Araz)

Cümlənin sonunda işlənən xitabdan əvvəl vergül qoyulur, xitabdan sonra isə intonasiyadan asılı olaraq nöqtə (üç nöqtə), sual və nida işarələrindən biri qoyula bilər. Məsələn, *Yox olsun başından duman, Təbrizim!* (S.Rüstəm) *Şöhrətin yayılıb hər yana, ceyran!* (S.Vurğun)

Xitablar bir sıra xüsusiyyətlərinə görə mübtədəyə bənzəyir. Mübtədə kimi xitablar da adlıq halda olan isim, ismi birləşmələrlə ifadə olunur, mübtədə kimi xitab vəzifəsində işlənmək üçün bir sıra başqa nitq hissələri işlənməli olur. Hətta bir sıra hallarda bir cümlə daxilində intonasiya və fasilənin köməyi ilə xitabla mübtədani bir-biri ilə əvəz etmək olur. Məsələn, *Əli, kitabı gətirdi* – cümləsində durğu işarəsindən, intonasiyadan asılı olaraq *Əli* xitab və mübtədə kimi qəbul edilə bilər. Belə hallara baxmayaraq, mübtədə ilə xitabların mühüm fərqləri vardır:

- Mübtədə cümlənin baş üzvüdür, xitab cümlə üzvü sayılmaz.

- Mübtədə aid olduğu cümlənin üzvləri ilə məna və qrammatik cəhətdən bağlı olur, xitablar cümlə üzvləri ilə yalnız məna cəhətdən əlaqələndir.

- Mübtədə hər cür nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə oluna bilər, xitabların isə ifadə imkanları məhduddur.

- Mübtədə adi intonasiya ilə, xitablar xüsusi müraciət intonasiyası ilə tələffüz edilir.

- Mübtədədən fərqli olaraq, xitab aid olduğu cümlənin üzvlərindən aydın fasilə ilə ayrılır.

- Mübtədə adətən cümlənin əvvəlində işlənir, xitabın cümlədə yeri sərbəstdir.

- Yazıda mübtədədən sonra bu və ya digər durğu işarəsinə ehtiyac olmur, xitabdan sonra intonasiyadan asılı olaraq vergül və ya nida işarəsi qoyulur.

- Mübtədə bütün şəxslərdə ola bilər və onun forması ilə məzmunu arasında fərq olmur. Amma xitab formaca III, məzmunca II şəxsi ifadə edir.

Ara sözlər. *Ara sözlər danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibətini bildirir və heç bir suala cavab vermir.* Məsələn, *Guya ki, burnuna bir iy dəymişdir.* (M.İbrahimov) *Deyəsən, mənim dediklərimi qulaqardına vurursan.* (İ.Şıxlı) *Oğlum, yaqın ki, yorğanı həmişəki kimi üstündən atıb.* (F.Kərimzadə) və s.

Ara sözlərin bir qismi müstəqil mənasını tamamilə itirərək əsas nitq hissələrindən tamamilə uzaqlaşan, heç bir məna ifadə etməyən, yalnız fikrə münasibət bildirən söz (*beləliklə, əlbəttə, nəhayət, təəssüf, heyf, yaqın, bəlkə, həqiqətən, sanki və s.*) və digər qismi həm ara söz, həm də cümlə üzvü kimi (*görünür, demək, deməli, doğrudur, şübhəsiz, deyəsən, deyirlər, mənə görə, sənə görə, məlumdur və s.*) işlənir.

Morfoloji tiplərinə görə ara sözləri 2 növə ayırmaq olar: 1) ismi ara sözlər, 2) feli ara sözlər.

İsmi ara sözlərə *doğrusu, doğrudur, yaxşı, yaxşı ki, birincisi, ikincisi, axırda, mənə, sənə, bizə* və s. aiddir. Feli ara sözlər isə fellə əlaqədar olur. Məsələn, *deyə, görürsən ki, deyirlər, tutaq ki, deməli, görünür, deyəsən* və s.

Bu növə daxil olan ara sözlərin əksəriyyəti felin təsriflənən formalarında olur və ayrı-ayrı şəxslərə görə dəyişir. Ona görə də belə ara sözlər ancaq xəbərdən ibarət olan cümlələri xatırladır, lakin bu sözlər əsl leksik mənalarnı itirdiyinə görə, onlar ancaq ara sözlər adlanır.

1. I şəxsin tək və cəminə uyğun gələnələr: *deyirəm ki, deyək ki, tutaq ki* və s.

2. II şəxsin tək və cəminə uyğun gələnələr: *görürsən ki, inan, inanın* və s.

3. III şəxsin tək və cəminə uyğun gələnələr: *deyir, deyirlər* və s.

Ara sözlərin bir hissəsi də söz birləşmələri şəklində ifadə olunur. Məsələn, *aydın məsələdir, hər şeydən əvvəl, bunun qarşısında, bununla bərabər, həmişə olduğu kimi, yeri gəlmişkən deyək ki, qısa desək, belə çıxır ki, sadəcə olaraq* və s.

Ara sözlərin məna növləri, quruluşu. Ara sözlərin aşağıdakı məna növləri vardır:

1. Fikrin gerçəklik dərəcəsini göstərən ara sözlər. Bu ara sözlərin özünü də bir neçə qrupa ayırmaq olar:

a) yəqinlik bildirənlər: *əlbəttə, şübhəsiz, şübhəsiz ki, sözsüz, sözsüz ki, qətiyyənlər, əsla, həqiqətən, doğrudan* və s. Məsələn, *Ona göstərilmiş belə hörmət, əlbəttə, onun qara qaşına, ala gözüne görə deyildi. (V. Babanlı) Doğrusu, sən belə danışanda mən özümü pis hiss edirəm. (İ.Əfəndiyev) Sözsüz, daha dünya gözü ilə bir-birimizi görməyəcəyik. (R.N.Güntəkin)*

b) güman, şübhə bildirənlər: *güman ki, çox güman ki, bəlkə, bəlkə də, görünür, deyəsən, ola bilsin ki* və s. Məsələn, **Görünür ki**, *kənddə mənim verəcəyim mənfəət daha çox olacaqdır. (M.İbrahimov) Ancaq, deyəsən, kənd cavanlarının çoxu qəzəbli idi. (İ.Şıxlı) Bəlkə, bu yerlərə bir də gəlmədim, Duman, salamat qal, dağ, salamat qal. (M.Araz)*

c) söylənilən fikrin təbii, adəti üzrə olduğunu bildirənlər: *adəti üzrə, təbii ki, həmişə olduğu kimi, bir qayda olaraq* və s. Məsələn, *Süleyman dəvələri rahatlayıb evə qayıdanda, həmişə olduğu kimi, Cabbarı qapı ağzında onu gözləyən gördü. (O.Salamzadə) Təbii ki, bu qoca dünyanın onun-bunun gücü çatmayan qanunları vardır. (Əbülhəsən)*

2. Danışanın ifadə olunan fikrə hissi münasibətini bildirən ara sözlər: *xoşbəxtlikdən, bədbəxtlikdən, təəssüf, qəribədir, heyf, heyf ki, şükür, şükür ki, təəccüblüdür* və s. Məsələn, **Qəribədir ki**, *bu adamın yerişi də, duruşu da yastı idi. (M.İbrahimov) Kür qırağının əcəb seyrəngahı var, Yaşılbaş sonası, heyf ki, yoxdur. (M.P.Vaqif)*

3. Fikrin mənbəyini göstərən ara sözlər: *məncə, sənəcə, bizcə, sizcə, mənə görə, deyildiyinə görə, zənnimcə, fikrimcə* və s. Məsələn, **Məncə**, *heç bir qəpik də almayıb. (S.Rüstəmcanlı)*

4. Fikrin ifadəsi üsuluna münasibət bildirənlər. *bir sözlə, daha doğrusu, düzü, açıq, necə deyərlər, əslində* və s. Məsələn, *Mən heç bir söz demirəm. Daha doğrusu, deyə bilmərəm. (İ.Əfəndiyev)*

5. Nitqin sırasını bildirən ara sözlər: *əvvəla, birincisi, ikincisi, müxtəsər, əlqərəz, nəhayət, üstəlik, bir daha, ümumiyyətlə, əksinə, bununla bərabər, xülasə, birinci, əvvələn, beləliklə*, və s.

6. Çağırış, diqqət bildirənlər: *görürsən (mi), görürsünüzmü, bilirsənmi, bilirsinizmi, başa düşürsən(mi), başa düşürsünüzmü, inanırsan (mı), inanırsınızmı, əgər bilmək istəyirsənsə, əgər bilmək istəyirsinizsə, bağışla, bağışlayın, tutaq ki, yaxşı, çox gözəl* və s.

Ara sözlər quruluşuna görə 2 cürdür: sadə ara sözlər, mürəkkəb ara sözlər. Sadə ara sözlər bir sözdən ibarət olur. Məsələn, **Görəsən**, *bir ağıllı adam qabağa çıxıb qırğının qabağını alacaqmı? (F.Kərimzadə) Onların iddiasına görə, guya Fəzli insanla heyvanatı, ilahə və gözəl olanla murdarı, yəni padşahla rəiyyəti eyniləşdirirdi. (İ.Hüseynov)*

Sadə cümlələr və onların təsnif prinsipləri

Üzvlənən sadə cümlələr. Sadə cümlələr bir predikativ mərkəzdən ibarət olan cümlələrdir. Belə cümlələrin müxtəlif struktur-semantik tipləri vardır. Bunlardan bəziləri asanlıqla cümlə üzvlərinə parçalanır, bir, iki və daha çox cümlə üzvündən ibarət olur. Elə cümlələr də vardır ki, onları cümlə üzvlərinə ayırmaq olmur. Bu cəhətdən sadə cümlələri iki qrupa bölmək olar: 1. Üzvlənən sadə cümlələr. 2. Üzvlənməyən sadə cümlələr.

Fikrin əsas ifadə vasitələri üzvlənən cümlələrdir. Sadə və mürəkkəb cümlələrin bütün növləri, bütün təsnif prinsipləri üzvlənən cümlələr üzərində aparılır. Üzvlənməyən cümlələr də yalnız üzvlənən cümlələrin köməyi ilə (bəzən də situasiya ilə) məna ifadə edir. Üzvlənməyən cümlələrin iki növü vardır: söz cümlələr, vokativ cümlələr.

Azərbaycan dilində üzvlənən sadə cümlələr müxtəlif prinsiplər əsasında təsnif edilərək rəngarəng növlərə bölünür.

Cümlə üzvlərinin iştirakını nəzərə almaqla sadə üzvlənən cümlələri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. Baş üzvlərin iştirakına görə. Cüttərkibli cümlələr, təktərkibli cümlələr.

2. Baş üzvlərlə yanaşı, ikinci dərəcəli üzvlərin də iştirak edib-etməsinə görə: geniş cümlələr, müxtəsər cümlələr.

3. Fikrin ifadəsi üçün lazım olan üzvlərin iştirak edib-etməsinə görə: bütöv cümlələr, yarımçıq cümlələr.

Hər iki baş üzvün iştirakı ilə qurulan cümlələrə cüttərkibli, baş üzvlərdən yalnız birinin iştirakı ilə formalaşan cümlələrə isə təktərkibli cümlələr deyilir.

Baş üzvlərlə yanaşı, ikinci dərəcəli üzvlər də (bir və ya bir neçə) iştirak edən cümlələrə geniş cümlələr, yalnız

baş üzvlərdən ibarət olan cümlələrə isə müxtəsər cümlələr deyilir. Elə cümlələr də olur ki, həmin cümlədə fikri ifadə etmək üçün lazım olan bütün üzvlər bilavasitə iştirak edir. Belə cümlələrə bütöv cümlələr deyilir. Bu üzvlərdən biri və ya bir neçəsi buraxıldıqda yarımçıq cümlələr yaranır.

Cüttərkibli cümlələr və onların quruluş xüsusiyyətləri. *Baş üzvlərin hər ikisinin iştirakı ilə qurulan sadə cümlələrə cüttərkibli cümlələr deyilir.* Bu cümlələrdə adətən fikir predmeti mübtədə və ya mübtədə qrupu şəklində, fikir predmetinin hərəkət və əlaməti xəbər və ya xəbər qrupu şəklində ifadə olunur. Məsələn, *Mən sizin belə düşünməyinizdən də incimirəm. (İ.Əfəndiyev) Gülmirənin marağı daha da artdı. (Ə.Hacızadə)* Cüttərkibli cümlələrdə əksər halda mübtədə məntiqi subyektə, xəbər məntiqi predikata uyğun gəlir. Cümlə geniş olduqda iki zonaya, yəni mübtədə və xəbər zonasına ayrılmış olur. Mübtədə ona aid olan üzvlə-təyidlə birlikdə mübtədə zonasını, xəbər isə ona aid olan üzvlərlə: tamamlıq, zərflilik və təyidlə birlikdə xəbər zonasını əmələ gətirir. Məsələn, *Havadada süzən iri bir çalağanın kölgəsi çəpərin üstündən aşıb, həyətin ortası ilə tövləyə doğru süründü. (İ.Şıxlı)*- cümləsində subyekt mübtədə zonasına (*Havadada süzən iri bir çalağanın kölgəsi*), predikat isə xəbər zonasına (*çəpərin üstündən aşıb, həyətin ortası ilə tövləyə doğru süründü.*) uyğun gəlir.

Cüttərkibli cümlələr dildə ən çox işlənən cümlə növüdür, buna görə də bədii əsərlərin dilində böyük üstünlük təşkil edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, cüttərkibli cümlələrin qurulmasında hər iki baş üzvün iştirakı vacibdir. Lakin bəzən təkrara yol verməmək, fikri sadə, səlis və yığcam ifadə etmək üçün cümlələrin mübtədəsi buraxılır, mübtədə bilavasitə cümlədə iştirak etmir. Bu cür cümlələrin mübtədəsini mətnə əsasən asanlıqla bərpa etmək olduğundan, onlar da cüttərkibli cümlə hesab edilir. Məsələn,

*Bu fikirlərdən Zərnigar xanım dəhşətə gəlmişdi. Suyun soyuq havasını üzündə hiss edib geri çəkildi. (İ. Şıxlı) – cümlələrindən birincisində mübtədə (Zərnigar xanım) iştirak etmiş, ikinci cümlədə onu təkrarlamağa ehtiyac olmamışdır. Əvvəlki cümləyə əsasən, bu cümlənin mübtədasını müəyyənləşdirmək və bərpa etmək mümkün olur. Bu cür cümlələr mübtədası bərpa edilə bildiyi üçün cümləyənlik, buraxıldığı üçün yarımçıq cümlə adlanır. Yersiz təkrara yol verməmək üçün, bədii əsərin dilinin gözəlliyi, səlisliyi, bədiliyi, sadə və yığcamlığını təmin etmək üçün belə cümlələrdən bədii əsrlərdə çox istifadə olunur. Lakin I, II şəxsin tək və cəmində olub *mən, sən, biz, siz* sözləri ilə ifadə olunan mübtədalar da buraxıla bilər. Belə cümlələrin mübtədasını müəyyənləşdirmək üçün mətnə ehtiyac olmur. Xəbərdəki şəxs sonluğu bunu aydınlaşdırmağa imkan verir. Məsələn, *Ovçuluğa meyl saldım, Gecə-gündüz çöldə qaldım (S.Vurğun)*. Bu cümlələrdə *mən* mübtədası işlənməmişdir. Belə cümlələrin cümləyənlik və ya tək cümləyənlik olması barədə türkologiyada müxtəlif fikirlər vardır. Bəzi alimlər belə cümlələri tək cümləyənlik müəyyən şəxsi cümlələr adlandırır. Əslində, belə cümlələr cümləyənlik, həm də bütöv cümlələrdir.*

Üçüncü şəxs bütün canlı və cansız varlıqları əhatə etdiyindən həmin şəxsə olub, buraxılmış mübtədaları yalnız mətnə əsasən dəqiq müəyyənləşdirmək mümkündür. Məsələn, **Baxır.** - cümləsinin mübtədasını mətni və ya situasiyanı nəzərə almadan dəqiq müəyyənləşdirmək olmaz. Ona görə də, belə cümlələr yarımçıq sayılır, daha doğrusu, cümləyənlik yarımçıq cümlə hesab olunur.

Müxtəsər və geniş cümləyənlik cümlələr. Cümləyənlik cümlələr ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakına görə müxtəsər və geniş olur. Müxtəsər cümləyənlik cümlələr yalnız baş üzvlərdən: mübtədə və xəbərdən ibarət olur. Məsələn, *Yağış yağdı. Havalər istiləşdi. Suyun üzü titrədi.*

Bəzən müxtəsər cümləyənlik cümlənin baş üzvləri ismi və feli birləşmələrlə ifadə olunur, cümlənin həcmi böyüyür, cümlə zahirən geniş cümləyə oxşayır, lakin müxtəsər olaraq qalır. Məsələn, *Hamıdan çox sevinən Qulunun uşaqları oldu. (Ə.Haqverdiyev) Məni narahat edən sizin belə düşünməyinizdir. (İ.Əfəndiyev)*- cümlələri yalnız baş üzvlərdən ibarət müxtəsər cümlələrdir.

Cümləyənlik cümlələr feli və ismi xəbərlə, təsdiq və inkar ola bilər.

Müxtəsər cümlələrdə baş üzvlərin ətrafında ikinci dərəcəli üzvlər (*təyin, tamamlıq və zərflilik*) toplanmaqla geniş cümlə əmələ gəlir. Tərkibindəki ikinci dərəcəli üzvə görə geniş cümlələri də müxtəlif cür qruplaşdırmaq olar

Prof. Q.Ş.Kazımov yazır ki, sadə geniş cümlənin 100-dən artıq quruluş modeli vardır. Bunlardan nümunə üçün bir neçəsini qeyd etmək olar: *təyin + mübtədə + xəbər; mübtədə + təyin + ismi xəbər; mübtədə + vasitəli tamamlıq + xəbər; mübtədə + tərz zərfliliyi + xəbər; mübtədə + zaman zərfliliyi + xəbər; mübtədə + yer zərfliliyi + xəbər; mübtədə + səbəb zərfliliyi + xəbər; mübtədə + məqsəd zərfliliyi + xəbər; təyin + mübtədə + vasitəsiz tamamlıq + xəbər; təyin + mübtədə + vasitəli tamamlıq + vasitəsiz tamamlıq + xəbər; təyin + mübtədə + vasitəli tamamlıq + vasitəsiz tamamlıq + tərz zərfliliyi + xəbər* və s. Baş üzvlərlə ikinci dərəcəli üzvlərin bu cür əlaqəsi sadə geniş cümlə modellərinin rəngarəngliyini üzə çıxarır. (4, səh. 179)

Tək cümləyənlik cümlələrin quruluş xüsusiyyətləri. Cümləyənlik cümlələrdən fərqli olaraq, tək cümləyənlik cümlələr baş üzvlərdən yalnız biri əsasında formalaşır. Digər baş üzvə ehtiyac qalmır. Məsələn, *Payızın ilk günləri idi. (İ.Şıxlı) Şirəlinin evləndiyi zamandan çox keçir. (S.Rüstəmcanlı)* Bu cümlələr baş üzvlərdən yalnız xəbərin iştirakı ilə qurulmuşdur. Burada mübtədə yoxdur və onun bərpası mümkün deyildir.

Baş üzvlərdən biri əsasında qurulan sadə cümlələrə təktərkibli cümlələr deyilir.

Təktərkibli cümlələr iki növə ayrılır:

1. Xəbər əsasında qurulan təktərkibli cümlələr;
2. Mübtəda əsasında qurulan təktərkibli cümlələr.

Xəbər əsasında qurulan təktərkibli cümlələr mübtədanın təsəvvür dərəcəsiindən asılı olaraq qeyri-müəyyən şəxslı, ümumi şəxslı, şəxssız cümlələr olmaqla üç növə ayrılır. Mübtəda əsasında qurulan təktərkibli cümlələr isə adlıq cümlələr adlanır. Beləliklə, dilimizdə təktərkibli cümlələrin qeyri-müəyyən şəxslı, ümumi şəxslı, şəxssız, adlıq cümlələr olmaqla dörd növü qeyd edilir.

Xəbər əsasında formalaşan təktərkibli cümlələrdə bütün ikinci dərəcəli üzvlər iştirak edə bilər. Adlıq cümlələrdə bu cəhət məhduddur – yalnız təyin və determinant üzvlər (zaman, yer zərfliləri və s.) işlənə bilər.

Xəbər əsasında qurulan təktərkibli cümlələrdə müəyyən bir iş, hərəkət, hadisə haqqında məlumat verilir, bir şey soruşulur, biri işə təhrik edilir. Adlıq cümlələrdə yalnız əşya və hadisələrin adı çəkilir, onun haqqında əlavə məlumat verilmir.

Təktərkibli cümlələr cümlələrlə müqayisədə az işlənsə də, qısalığı, emosionallığı ilə fikir ifadəsində mühüm yer tutur.

Qeyd. Dilçilikdə xəbər əsasında formalaşan təktərkibli cümlələr adlandırılarkən şəxs terminindən qrammatik şəxs mənasında istifadə edilir. Belə cümlələrdə həqiqi şəxs iştirak edə bilər. Lakin cümlə təktərkibli cümlə olar. Məsələn, Qədri gülmək tutdu. – cümləsində şəxs (Qədri) olduğu halda, cümlə şəxssız cümlə hesab edilir. Şəxssız, qeyri-müəyyən şəxslı, qeyri-müəyyən mübtədalı terminlərində qrammatik şəxs, yəni mübtəda nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, şəxssız - mübtədasız, qeyri-müəyyən şəxslı - qeyri-müəyyən mübtədalı, ümumi şəxslı-ümumi mübtədalı deməkdir.

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr. Mübtədasız təktərkibli sadə cümlənin növlərindən biri qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdir. (Bu cümlələrdə işin icraçısı qeyri-müəyyən olur və cümlədə öz ifadəsini mübtəda şəklində tapa bilmir. İcraçı şəxs konkret olmasa da, formal olaraq təsəvvürə gətirilə bilər). *Bir və ya bir neçə qeyri- müəyyən şəxs tərəfindən icra edilən iş və hərəkəti bildirmək üçün işlədilən təktərkibli sadə cümlələrə qeyri- müəyyən şəxslı cümlə deyilir.* Bu cümlələrin ifadə etdiyi iş və hərəkətin əksər halda icraçısı olur – iş bir və ya bir qrup şəxs tərəfindən icra edilir. Lakin cümlədə əsas məqsəd işin icraçısını deyil, icra edilən işi nəzərə çatdırmaq olduğundan, həmin şəxslər bir subyekt, bir mübtəda kimi cümlədə öz ifadəsini tapa bilmir, qeyri-müəyyən şəkildə qalır və cümlənin qeyri- müəyyən şəxslı cümlə kimi formalaşmasına səbəb olur. Belə cümlələrin xəbəri həmişə üçüncü şəxsin cəmində əksərən indiki, qeyri-qəti gələcək zamanlarda, bəzən də şühudi keçmişdə, qəti gələcək zamanda olur. Məsələn, *Fevralın iyirmi səkkizində axşam saat altıda Yeqorovu örtülü karetda bir evə gətirdilər. (S.Rüstəmxanlı) Gəlinlərin Tehranda yaşayıb, Tehranda da oxuduqlarını söylədilər. (M.S.Ordubadı)*

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdə qeyri-müəyyənlik dərəcəsi müxtəlif olur:

1. İcraçı həm dinləyənə, həm də danışana məlum olduğu məqamlarda da bəzən bu cümlə tipindən istifadə olunur. Məsələn, *Sənə deyirlər danışma.*

2. Bəzən işin icraçısı danışana məlum olur, lakin qarşı tərəfi işra olunan işə yönəltmək əsas məqsəd olduğundan mübtədanın cümlədə işlənməsinə ehtiyac olmur və qeyri-müəyyən şəxslı cümlə yaranır: *Səni telefona çağırırlar.*

3. İşin icraçısı nə danışana, nə də dinləyənə məlum olur: *Gecə evinə girib bütün qiymətli şeylərini oğurlayıblar.*

4. Bəzən qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr irreal (qeyri-real) hərəkəti bildirir. Məsələn, *Elə bil başına bir qazan qaynar su tökdülər.*

Qeyri - müəyyən şəxslı cümlələr müxtəsər və geniş olur. Müxtəsər qeyri- müəyyən şəxslı cümlələr yalnız xəbərdən ibarət olur və əksər halda tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə kimi işlənir. Məsələn, ***Deyirlər, Bakıda yaman neft çıxarırlar. (M.İbrahimov) Xəbər gətirdilər ki, Xoy, Mərənd xanları Maku sərdarını sizinlə vuruşmağa razı salıblar. (P.Makulu)***

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlə komponenti də ola bilər. Məsələn, *A başına dönüm, divanbəyiyə arz elə ki, bu dəryəyə Fındıqlı dərəsi deyirlər. (M.F.Axundzadə)*

Bəzən həm baş, həm də budaq cümlə qeyri-müəyyən şəxslı cümlə ola bilər. Məsələn, *Aqili buraxsalar, bizi Bakıdan köçürərlər. (Y.Səmədoğlu)*

İkinci dərəcəli üzvlər - tamamlıq, təyin və zərflıklər qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin genişlənməsinə səbəb olur. Məsələn, *Məni gözüümün ağı-qarası bircə qızıma həsrət qoymaq istəyirlər. (İ.Əfəndiyev) Xançobana toy etdilər. (İ.Əfəndiyev) Ötürməyə gələnlərdən heç kəsi gəmiyə buraxmırdılar. (M.Hüseyn) Mələk xanıma ərinin ertəsi gün yenə bir böhtana düşdüyünü xəbər verdilər. (R.N.Güntəkin)*

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr də bütöv və yarımçıq ola bilər. Əgər üzvlərindən biri və ya bir neçəsi buraxılırsa, yarımçıq, bütöv üzvləri yerində olarsa, bütöv qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr formalaşır. Bu cümlələrdə mübtədanın olmaması yarımçıqlıq deyil, təktərkiplik yaradır.

Qeyd. Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin xəbəri, bir qayda olaraq, III şəxsin cəmində olur. Lakin xəbəri III şəxsin cəmində ola bütöv cümlələrə qeyri-müəyyən şəxslı cümlə demək olmaz. Belə cümlələr həmçinin cüttərkiplikli bütöv (***Bacı-qardaş düşərgədə səs-səmir kəsilməyə qədər beləcə uzandırlar (İ.Şıxlı)***), cüttərkiplikli

yarımçıq (***Onlar yaxınlaşdılar. Hər tərəfdən ayğırı dövrəyə aldılar. (F.Kərimzadə)***), ümumi şəxslı (***İşləməyə tənbəl deyərlər. (Atalar sözü)***) cümlə də ola bilər.

Ümumi şəxslı cümlələr. Hamıya, hər yerdə, həmişə aid olan iş, hal, hərəkət, hadisə və hökm bildirən təktərkiplikli cümlələrə ümumi şəxslı cümlə deyilir.

Ümumi şəxslı cümlələr hamıya aid olan, hər yerdə, həmişə müşahidə edilən, bir qayda şəklini almış iş, hərəkət və hadisəni, ümumiləşmiş şəxsi bildirir. Ona görə də təktərkiplikli cümlənin bu növü əksər halda atalar sözü və məsələrdən, hikmətli sözlərdən, aforizmlərdən, müxtəlif monolit cümlələrdən ibarət olur.

Ümumi şəxslı cümlələrin xəbəri ikinci şəxsin təkində, üçüncü şəxsin cəmində, bəzən də birinci şəxsin təkində olur. Məsələn, *Sözün doğrusunu zarafatla deyərlər. (Atalar sözü) Yıxılana balta çalmazlar. (Atalar sözü)*

Ümumi şəxslı cümlələrin xəbəri aşağıdakı fel formaları ilə ifadə olunur:

1. Xəbər əmr şəklinin birinci şəxs təkində olur. Belə ümumi şəxslı cümlələr az müşahidə olunur. Məsələn, *Adımı sənə qoyum, səni yana-yana qoyum. (Atalar sözü) Özümə yer eyləyim, gör sənə neyləyim. (Atalar sözü)*

2. Xəbər dah çox əmr, az halarda xəbər, vacib, arzu və şərt şəkillərinin ikinci şəxs təkində olur. Məsələn, *Sözü de ağzın isti ikən. (S.Rüstəmخانlı) Sözü ağzında bişir, sonra çıxart. (Atalar sözü) Sözü yaxşı anla, sonra get banla. (Atalar sözü)*

3. Xəbər qeyri-qəti gələcək zamanlı xəbər şəklinin III şəxs cəmində olur: *Cücani payızda sayarlar. (Atalar sözü) Bu günün işini sabaha qoymazlar. (Atalar sözü) Sözün doğrusunu zarafatla qeyərlər. (Atalar sözü) Sözü sözdən alarlar. (Atalar sözü) Cavan olanda bəyəm sözə baxmazlar? (M.İbrahimov) Qonaq çörək yeyəndə ağzına baxmazlar. (İ.Hüseynov)*

Ümumi şəxslı cümlələr də tabelı mürəkkəb cümlənin komponentı kimi, yəni baş və ya budaq cümlə kimi işlənə bilər.

Ümumi şəxslı cümlələrdə də mübtədanın olmaması yarımçıqlıq yaratmır. Belə cümlələr xəbəri və ya ikinci dərəcəli üzvləri (biri, bir neçəsi) buraxıldıqda yarımçıq olur.

Qeyd. Ümumi şəxslı cümlələrin xəbəri, bir qayda olaraq, I, II şəxsin təkində, III şəxsin cəmində olur. Lakin xəbəri bu şəxslərlə ifadə edilən bütün cümlələr ümumi şəxslı deyil. Belə cümlələr cüttərkibli bütöv (*Sevgilim, qolunu boynuma dola. (S. Vurğun)*), cüttərkibli yarımçıq (*Belə getsə, onlar buraları su yoluna çevirəcək, hər işə qarışacaqlar. Bir az keçəndən sonra lap kişiliyimizi də əlimizdən alacaqlar. (İ.Şıxlı)*), qeyri-müəyyən şəxslı cümlə də (*Səriyyəni tez-tez məktəbə çağırardılar. (G.Hüseynoğlu)*) ola bilər.

Şəxssiz cümlələr. Mübtədası olmayan, təsəvvür edilməsi də mümkün olmayan taktərkibli cümləyə şəxssiz cümlə deyilir.

Burada şəxssiz dedikdə şəxsin iştirak etməməsi deyil, qrammatik şəxsin yoxluğu başa düşülür.

Şəxssiz cümlələrin xəbəri bir qayda olaraq həmişə üçüncü şəxsin təkində olur. Məsələn, *Novruzun axırıncı çərşənbəsi idi. (İ.Şıxlı) Vallah, mənim adım çıxıb. (M.Hüseyn) Vahidin sifətini tər götürmüşdü. (İ.Hüseynov)*

Xəbərin ifadə vasitəsinə görə şəxssiz cümlələr iki növə ayrılır: ismi xəbərlı şəxssiz cümlələr, feli xəbərlı şəxssiz cümlələr.

İsmi xəbərlı şəxssiz cümlələrin xəbəri isimlərlə, bəzi zərflərlə, ismi birləşmələr, ismi frazeoloji vahidlər və s.-lə ifadə olunur. Belə şəxssiz cümlələrdə indiki zaman məzmunu -*dur*⁴ şəkilçisinin, keçmiş zaman məzmununu isə *idi, imiş* köməkçi sözlərinin xəbərə artırılması ilə ifadə olunur.

Məsələn, *Səhər tezdəndir. (S.Rəhman) Bazar günü idi. (M.S.Ordubadi) Hamısının sözü bir idi. (M.S.Ordubadi)*

Feli xəbərlı şəxssiz cümlələrin xəbəri müxtəlif formalarda olur.

1. Xəbər feli frazeoloji vahidlərlə ifadə olunur. Məsələn, *Öz fikrimdən özümü vahimə basdı. (İ. Hüseynov) Qorxularından dilləri belə söz tutmurdu. (C.Bərgüşad) Zəhləm onun sir-sifətindən gedir. (Y.Səmədoğlu)*

2. Xəbər *olmaq* köməkçi felinin məsdərlərə, bəzi isimləərə, ismi birləşmələrə artırılması yolu ilə ifadə olunur. Məsələn, *Amma bu hadisədən qaçmaq olmadı (İ. Şıxlı)*

3. Xəbəri şəxssiz növ fellərlə ifadə olunur. Məsələn, *Kəndə gedildi. Məktublara baxıldı.*

4. Şəxssiz cümlələrin xəbəri felin məlum növü ilə də ifadə oluna bilər. Məsələn, *Günortaya az qalırdı. (S. Rəhman) Gönortadan yarım saat keçirdi. (C.Məmmədquluzadə)*

Şəxssiz cümlələr ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakına görə müxtəsər və geniş olur. Müxtəsər şəxssiz cümlələrdə ikinci dərəcəli üzvlər iştirak etmir və cümlə yalnız xəbərdən ibarət olur. Məsələn, *Onun gözləri dolmuşdu. (M.Hüseyn) Onun lap damarına düşmüşdü. (F.Kərimzadə) Artıq özünə gəlmişdi. (F.Kərimzadə)*

Geniş şəxssiz cümlələrdə ikinci dərəcəli üzvlər iştirak edir. Məsələn, *İsti avqust günlərindən biri idi. (G.Hüseynoğlu) Qaranlıq sentyabr gecəsində göz-gözü seçmirdi. (M.Hüseyn)*

Adlıq cümlələr. “Əşyanın, hadisənin mövcud olduğunu, varlığını intonasianın köməyi ilə təsdiq edən sadə taktərkibli cümlələrə adlıq cümlə deyilir”. (4, səh.195)

Adlıq cümlələrdə əşya və hadisənin adı çəkilir, lakin onun haqqında əlavə məlumat verilmir. Belə cümlələrin xəbəri olmur və onun təsəvvür və bərpa edilməsi də mümkün olmur. Cümlə baş üzvlərdən yalnız mübtədadan

ibarət olur, ona görə də adlıq cümlələrin mübtədə əsasında formalaşdığı göstərilir. Məsələn, *Buraxılış gecəsi... Güllər, şirniyyat, meyvə... (Ə.Hacızadə) 1876-cı ilin baharı. (Y.V.Çəmənəmli)*

Adlıq cümlələrdə baş üzv – mübtədə ümumi və xüsusi isimlərlə və ismi birləşmələrlə ifadə olunur. Məsələn, *Yay günü. Yol üstü. Ağac kölgəsi. (S.Vurğun) Telizər, Rəhim və ...Soltanbikə ana. (Ə.Cəfərzadə)*

Adlıq cümlələr də müxtəsər və geniş olur. Müxtəsər adlıq cümlələrdə yalnız baş üzv - mübtədə iştirak edir. Məsələn, *Bazar. (S.Rəhman) Oxumaq. (F.Kərimzadə)*

Geniş adlıq cümlələrdə müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunmuş təyinlər işlənir. Məsələn, *Qara gecə! (C.Bərgüşad) Xırda-xırda bölünmüş arpa çörəyi. (S.Rəhman)*

Geniş adlıq cümlələrdə determinant yer zərfləri də işlənir. Məsələn, *Səhnənin ucunda donuz yatırılmağa məxsus bir dam. (H.Cavid) Üç ayda 12 əmək günü. (M.İbrahimov)*

Adlıq cümlələrdə cümlənin ən zəruri üzvü olan xəbər işlənmədiyindən bu cümlələr ünsiyyət prosesində, demək olar ki, işlənmir. Bu cümlələrdən daha çox bədii əsərlərdə yazıçı təhkiyəsində, dram əsərlərinin remarkalarında istifadə olunur.

Söz-cümlə üzvlənməyən sadə cümlələrin növlərindən biri kimi. Müasir Azərbaycan dilində elə cümlələr vardır ki, onlar cümlə üzvlərinə ayrılır. Bu cür cümlələr bitmiş fikir ifadə etsə də, üzvlənmir. Belə cümlələr üzvlənməyən cümlələr adlanır. Üzvlənməyən cümlələrin iki növü vardır: 1. Söz-cümlələr. 2. Vokativ cümlələr.

Bir sözdən (və ya sözlərin sabit birləşməsindən) ibarət olub, sintaktik cəhətdən üzvlənməyən cümlələrə söz-cümlə deyilir. Məsələn, *Qartal ovçudan qorxmurdu? – Yox. (Y.Səmədoğlu) Dünyada xoşbəxt adamlar var. – Şübhəsiz. (C.Əlibəyov)*

Söz-cümlə termini iki komponentdən - *söz* və *cümlə* komponentindən ibarətdir. Bu o deməkdir ki, belə cümlələr bir sözdən ibarət olur, lakin bir cümlənin ifadə etdiyi mənaya bərabər mənə ifadə edir.

Söz-cümlələr ən çox dialoqda, müsahibədə işlənir, bundan əlavə, monoloqda da onlara yer verilir.

Söz-cümlələrin mühüm xüsusiyyəti bu cür cümlələri təşkil edən sözlərin ədatlar, modal sözlər və nidalardan ibarət olmasıdır. Dialoji nitqdə söz cümlələr əvvəlki replikada söylənmiş fikrə münasibət - cavabdan, monoloji nitqdə isə danışanın özünün fikrini təsdiq və ya inkardan ibarət olur.

Ədatlar, modal sözlər, nidalər həmişə söz-cümlə yaratmır. Onlar dialoqlarda müstəqil cavab cümləsi kimi işləndikdə söz - cümlə kimi çıxış edir. Məsələn, *Siz Fatma xalanı da tanıyırsınız? – Hə, Xəzangülün xalası idi. (Ə. Haqverdiyev)*

Bu sözlər üzvlənən cümlədə işlənilib onunla eyni mənalı olduqda söz-cümlə sayılmaz. Məsələn, *Məni də tanıyırlar? – Bəli, səni də tanıyırlar. (F.Kərimzadə) Stol, filan hazır olubdurmu? – Bəli, bəy, çoxdan hazırdır. (Ə.Haqverdiyev)*

Bu cür hallarda modal sözlər ara söz funksiyası daşıyır. Ədatlar, nidalər isə (üzvlənən cümlə daxilində) fikrin təsdiqinə, inkarına, sual, şübhə mənalının - modal münasibətin güclənməsinə kömək edir.

Söz-cümlələr bəzən xitablarla birgə işlənir. Məsələn, *İndi tək ana-bala yaşayırsınız? – Bəli, müəllim. (Ə.Hacızadə)*

Söz-cümlələr yarımçıq cümlələrlə bir sıra oxşar xüsusiyyətlərə malikdir. Bu oxşarlıq, hər şeydən əvvəl, yarımçıq cümlələrin də bəzən bir sözdən ibarət olmasıdır. Digər tərəfdən, onların hər ikisi eyni məqamda, yəni dialoqlarda işlənərək özündən əvvəlki fikirlə bağlı olur. Lakin bu oxşarlıqlara baxmayaraq, onları eyniləşdirmək olmaz. Yarımçıq cümlələr bəzən bir sözdən ibarət olsa da, onların buraxılmış üzvlərini mətnə əsasən bərpa etmək olur. Digər

tərəfdən yarımçıq cümlələrin ibarət olduğu sözün və ya birləşmənin hansı cümlə üzvü olduğunu asanlıqla müəyyənləşdirmək olur. Söz-cümlələrdə isə bu, mümkün deyil.

Yarımçıq cümlələr. *Fikrin ifadəsi üçün lazım olan üzvlərindən biri və ya bir neçəsi buraxılan, lakin asanlıqla bərpa edilə bilən cümlələrə yarımçıq cümlələr deyilir.* Əslində bütöv və yarımçıq cümlələr sadə cümlənin xüsusi bir növü olmayıb, cümləqurucu və ya təktərkibli cümlədə hər hansı bir üzvün buraxılıb-buraxılmaması nəticəsində yaranır.

Yarımçıq cümlənin iki növü vardır: *mətni yarımçıq cümlələr, situativ yarımçıq cümlələr.*

Mətni (kontekstual) yarımçıq cümlələrdə bu və ya digər üzvlər buraxılır, lakin mətn əsasında buraxılmış üzvləri bərpa və təsəvvür etmək olur. Məsələn, *Harada görüblər məni? – Yuxuda. (F.Kərimzadə) Bu qədər adamın hamısı Sultanəlini tanıyır? – Tanıyır, oğlum, tanıyır. (F.Kərimzadə)*

Situativ yarımçıq cümlələrdə buraxılmış üzv şəraitlə, situasiya ilə, mimika və jestlərlə müəyyənləşir. Məsələn, *Başlayaq. – cümləsinin buraxılmış üzvlərini bərpa etmək üçün mətnə ehtiyac yoxdur. Belə cümlələrin digər üzvləri şərait və situasiya ilə müəyyənləşir.*

Yarımçıq cümlə iki istiqamətdə öyrənilə bilər:

1. *Yarımçıq cümlə nədən (hansı üzvlərdən) ibarətdir?*

2. *Yarımçıq cümlələrdə nə (hansı üzvlər) buraxılmışdır?*

İkinci istiqamət dilçilikdə daha məqbul qiymətləndirilir.

Bu cəhətdən yarımçıq cümlələri aşağıdakı **üç qrupa** ayırmaq olur:

1. Baş üzvləri (biri və ya hər ikisi) buraxılmış yarımçıq cümlələr.

2. İkinci dərəcəli üzvləri (biri və ya bir neçəsi) buraxılmış yarımçıq cümlələr.

3. Baş və ikinci dərəcəli üzvləri (biri və ya bir neçəsi) buraxılmış yarımçıq cümlələr.

Baş üzvləri buraxılmış yarımçıq cümlələrin özünü də mübtədasi buraxılmış, xəbəri buraxılmış, hər iki baş üzvü buraxılmış yarımçıq cümlələr olmaqla qruplaşdırmaq olur.

Mübtədə aşağıdakı hallarda buraxılır:

- Mübtədə mətnin əvvəlki cümlələrindən birində işləndikdə sonrakı cümlədə təkrara yol verməmək məqsədi ilə buraxılır: *Zərnigar xanım bunların heç birini görmürdü. Tez-tez kələğayısının ucu ilə gözünün yaşını silir, “mən bu dərdə necə dözüüm? – deyə inildəyirdi. (İ.Şıxlı)*

- Mətnin əvvəlki cümləsindəki tamamlığa əsasən mübtədani bərpa etmək olur: *Bu fikirlər Zərnigar xanıma dəhşətə gətirdi. Suyun soyuq havasını üzündə hiss edib, geri çəkildi. (İ.Şıxlı)*

- Dialoqlarda da mübtədanın buraxılması hallarına çox rast gəlmək olur. Məsələn, *Q hardadır? – Yaxşı yerdədir. (F.Kərimzadə)*

Xəbərin buraxılması halları da dildə mühüm yer tutur. Məsələn, *Neçə at götürürsən, hacı? – Üç at, ağrın alım. (M.F.Axundzadə)*

Xəbərin buraxılması iki şəkildə özünü göstərir: mətni buraxılma, elliptik buraxılma.

Mətni buraxılmada xəbərin ixtisarı mətnin əvvəlki cümlələrində işlənmiş xəbərə əsasən təyin edilir. Məsələn, *Kim gəlməyib? – Arif. Hara gedirsən? – Şəhərə.*

Xəbəri buraxılmış yarımçıq cümlələrin bir növü də elliptik cümlələrdir. (*Ellipsis* latınca *buxaxılma* deməkdir). Elliptik yarımçıq cümlələrdə buraxılmış xəbəri bərpa etmək üçün mətnə ehtiyac olmur, cümlənin öz üzvlərinə, öz məzmununa görə müəyyənləşdirmək olur. Məsələn, *Dəliddən doğru xəbər! (eşit). Səngərə! (girin). Beşilliyi dörd ildə! (yerinə yetirin).*

Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri də “verilən”i ifadə etdikdə buraxılır. Tamamlıq “məlum olan”ı bildirdikdə şifahi və yazılı nitqdə ixtisar edilir. Məsələn, *Güləsər səhəngi suya basıb doldurdu. Kənara çəkib tıxacladı. (İ.Şıxlı)*

Təyin aktuallaşmadıqda buraxıla bilər. Məsələn, *Bu kitabı oxudunmu? – Nəyi? – Kitabı.*

Dilimizdə zərflərin müxtəlif məna növlərinin də buraxılmasına rast gəlinir: *Atası indicə evə gələcəkdi. Çərgəz də dönəcəkdə. (İ.Şıxlı)*- cümləsində əvvəlki cümlədəki zaman və yer zərfləri məlum olduğu üçün sonrakı cümlədə buraxılmışdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, 1985.
2. Abdullayev Ə. Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, 1992.
3. Abdullazadə N. Xalıqov F. Azərbaycan dili. II hissə. Bakı, 2006.
4. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. “Təhsil” nəşriyyatı, Bakı, 2007.
5. Müasir Azərbaycan dili. III cild. Sintaksis. EA nəşri, Bakı, 1981.
6. Müasir Azərbaycan dili proqramı. AMİ, Bakı, 2009.
7. Seyidov Y.M. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, 1992.

Mövzu № 6

Mürəkkəb cümlələr Tabesiz mürəkkəb cümlələr

Mövzunun planı:

1. Mürəkkəb cümlə haqqında ümumi məlumat
2. Mürəkkəb cümlənin növləri. Tabesiz mürəkkəb cümlələr
3. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirən vasitələr.
4. Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə məna əlaqəsi

Mürəkkəb cümlə haqqında ümumi məlumat

İki və daha artıq komponenti (predikativ mərkəzi) olan, vahid cümlə intonasiyası ilə tələffüz edilən, hər hansı bütöv bir fikrin ifadəsinə xidmət edən sintaktik konstruksiyaya mürəkkəb cümlə deyilir.

Başqa sözlə desək, mürəkkəb cümlə iki və daha artıq cümlənin məna və qrammatik cəhətdən birləşməsi nəticəsində əmələ gələn sintaktik vahiddir.

“Mürəkkəb cümlə nitq mədəniyyətinin nisbətən sonralar yaranmış daha yüksək ifadə vasitəsidir. Əvvəlcə sadə cümlələr bərabər hüquq əsasında birləşərək tabesiz mürəkkəb cümlələri əmələ gətirmiş, tədricən hadisələr arasında müxtəlif əlaqə və münasibətlər dərk olunduqca, dildə öz əksini tapmağa başlamış, tabeli mürəkkəb cümlələr də yaranmışdır”. (4, səh.278)

Sadə cümlə sözlərdən və söz birləşmələrindən təşkil olunursa, mürəkkəb cümlə sadə cümlələrdən və onların müxtəlif şəkildə birləşmələrindən əmələ gəlir. Cümlə intonasiyasına malik olan sadə cümlə mürəkkəb cümlənin tikinti materiallarına çevrilərkən özünün bitmə intonasiyasını itirir, mürəkkəb cümlənin ümumi intonasiyasına tabe olur. Məsələn, *Yağış yağdı, hava sərinlədi*.

Sadə cümlə ilə mürəkkəb cümlə arasındakı fərq, hər şeydən əvvəl quruluş fərqi. Eyni mənanı həm sadə, həm də mürəkkəb cümlə ilə ifadə etmək olur. Məsələn, *İstəyirdim ki, şəhərə gedim*. - cümləsi mürəkkəb, *Şəhərə getmək istəyirdim* cümləsi isə sadədir. Belə cümlələr eyni mənaya malik olduğundan, sintaktik sinonimlər adlanır.

Mürəkkəb cümləni təşkil edən komponentlər bir-birilə müxtəlif vasitələrlə əlaqələnir.

Sadə cümlə kimi, mürəkkəb cümlə də məna və intonasiya cəhətdən bitkin olur. Lakin sadə cümlədən fərqli olaraq, mürəkkəb cümlələr daha mürəkkəb quruluşa malik olur. Mürəkkəb cümlələr, sadə cümlələrdən fərqli olaraq, iki və daha artıq predikativ mərkəzə malik olur.

Mürəkkəb cümlənin komponentləri ilə sadə cümlənin oxşar və fərqli cəhətləri. Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri, yəni komponentləri şərti olaraq “cümlə” adlandırılır. Çünki mürəkkəb cümlənin hər bir komponenti öz xüsusiyyətlərinə görə sadə cümləyə bənzəyir. Bu komponentlər də sadə cümlələrdə olduğu kimi, baş və ikinci dərəcəli üzvlərdən ibarət olur, müxtəsər və geniş, cütlük və ya təkterkibli cümlə quruluşunda olur. Bu cümlələrdə də sözlər eyni qrammatik əlaqələrlə əlaqələnir və üzvlərin sırası eyni olur, predikativlik özünü qoruyub saxlayır. Lakin mürəkkəb cümlənin ayrı-ayrı tərkib hissələrini həqiqi mənada “cümlə” adlandırmaq olmaz. Çünki səslər birləşib sözü, sözlər birləşib mürəkkəb sözü əmələ gətirdiyi kimi,

cümlələr də birləşib mürəkkəb cümləni yaradır və bu zaman mürəkkəb cümlənin komponentinə çevrilərək öz müstəqilliyini itirir, tərkib hissələr ayrı-ayrılıqda məna bütövlüyünə və vahid bitkinlik intonasiyasına malik olmur. Cümlələr müxtəlif üsullarla məna və qrammatik cəhətdən vahid intonasiya əsasında birləşərək daha böyük sintaktik vahidləri - mürəkkəb cümlələri əmələ gətirir. Biz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini ona görə “sadə cümlə” adlandırırıq ki, sadə cümlələrin bütün xüsusiyyətlərini yaxşı bilirik və bu əsasda mürəkkəb cümlələri hərtərəfli araşdırmaq mümkündür.

Mürəkkəb cümlənin növləri. Tabesiz mürəkkəb cümlələr

Tərkib hissələr arasında sintaktik əlaqənin xarakterinə və ümumi qrammatik mənasına görə mürəkkəb cümlələr iki növə - **tabesiz və tabeli mürəkkəb** cümlələrə ayrılır.

İki və daha artıq cümlənin məna və qrammatik cəhətdən tabesizlik yolu ilə bərabər hüquq əsasında birləşməsi nəticəsində yaranan və vahid cümlə intonasiyası ilə tələffüz olunan mürəkkəb cümlələrə tabesiz mürəkkəb cümlələr deyilir.

Tabesiz mürəkkəb cümlələr iki cümlədən təşkil oluna bildiyi kimi, ikidən artıq cümlədən də ibarət ola bilər. Bundan başqa, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri tabesiz, tabeli mürəkkəb cümlə quruluşunda da ola bilər. Məsələn, *Yaşıl meşə oyanır, quşların civiltisi ormanı doldurur, kəsmə cığırla gedən Kosağın zümzüməsi güclənirdi. (S.Rəhimov) Onun gözləri qara halqa içərisində köz kimi işıldayırdı, onda həm ciddilik vardı, həm də istehza. (O.Salamzadə) Həmid qardaşlarını o yan-bu yana döndərüb baxdı, gödək palto elə*

tikilmişdi ki, ikisinin də əynində qutu kimi dururdu. (H.Abbasadə)

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında birləşdirmə, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma, səbəb-nəticə, bölüşdürmə, qoşulma kimi məna əlaqələri mövcuddur. Məsələn, *O gündən uşağı görün olmadı, qarı qundağı da götürüb arana apardı. (M.Süleymanlı) Bu xəbər gedib məhəllə arvadlarına da çatdı və Xədicə arvadın evinə toplanmış arvadlar təzədən kövrəlib ağlamağa başladılar. (Elçin) Gah o mənə qulaq asdı, gah da mən onu dinlədim. (O.Salamzadə)*

Bəzən tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin müstəqil, bir-birindən asılı olmadığını, tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin isə birinin digərindən asılı olduğunu qeyd edirlər. Lakin, əslində, hər iki mürəkkəb cümlə növünün, o cümlədən tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında asılılıq var. Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə bu asılılıq qarşılıqlı şəkildədir. Birinci tərəf ikincidən nə qədər asılıdırsa, ikinci də birincidən o qədər asılıdır. Əgər tərkib hissələri arasında asılılıq olmasaydı, onda mürəkkəb cümlə də formalaşmaz, tərkib hissələr müstəqil – sadə cümlə kimi işlənərdi.

Mürəkkəb cümləni tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr kimi ayırmağa əsas verən onları təşkil edən komponentlərin bir-birinə qarşılıqlı münasibətlərindəki fərqlərdir. Bu fərqlər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Bu fərq, hər şeydən əvvəl, mürəkkəb cümləni əmələ gətirən komponentlərin bir-birindən asılılıq dərəcəsi ilə bağlıdır. Tabesiz mürəkkəb cümlələr eyni, bərabərhüquqlu asılılıq əsasında formalaşır. Tabeli mürəkkəb cümlədə isə birləşən tərəflərin əlaqəsində fərq nəzərə çarpır. Belə ki, komponentlərdən biri (baş cümlə) üstün mövqedə durur, digəri (budaq cümlə) ona tabe vəziyyətdə olur.

2. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri fikrin formalaşması və ifadə edilməsində dolayı yolla deyil,

birbaşa iştirak edir. Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrindən isə baş cümlə birbaşa, budaq cümlə dolayısı ilə, yəni baş cümlə vasitəsilə, baş cümləni izah etmək, tamamlamaq yolu ilə iştirak edir. Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirən vasitələrdə də fərq vardır. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri intonasiya, tabesizlik bağlayıcıları ilə bağlanır. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitələr daha rəngarəngdir. Belə ki, intonasiya, tabelilik bağlayıcıları, bağlayıcı söz və şəkilçilər bu məqsədə xidmət edir.

İntonasiya hər iki mürəkkəb cümlədə bağlayıcı vasitə kimi qeyd olunsada, onun özünün də fərqli olduğu göstərilir.

Müasir Azərbaycan dilində işlənən mürəkkəb cümlələri quruluşuna görə üç növə ayırmaq olar:

1. Komponentləri sadə quruluşlu olanlar.
2. Komponentlərindən biri sadə, digəri mürəkkəb quruluşlu olanlar.

3. Hər iki komponenti mürəkkəb quruluşlu olanlar. Komponentləri sadə quruluşlu olan mürəkkəb cümlələr demək olar ki, iki tərkib hissədən ibarət olur və tərkib hissələri də sadə quruluşa malik olur. Belə cümlələr mürəkkəb cümlələrin ədəbi dilimizdə ən çox işlənən növüdür. Məsələn, *Dövlətin yoxdur, amma qoçaqlığın var. (M.F.Axundzadə) O gərək əvvəlcə səni susduraydı ki, satqının biri azalaydı. (İ.Şıxlı)*

Lakin son dövrlərdə yazılı ədəbi dilimizdə elə cümlələr də işlənir ki, onların tərkib hissələrindən biri və ya hər ikisi mürəkkəb quruluşlu olur. Bu cür hallarda qarışıq tipli tabesiz və ya qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr yaranır. Məsələn, *Deyiblər, bu həndəvərdə qaçaq-quldur olsa, tutub hökumətə təhvil verəcəksən, bir də deyiblər, nemeslər buracan gəlsələr, bizim partizanlara komandır olacaqsan.*

(İ.Hüseynov) Əgər zərrəni görsə, cümləni görər, aləmi görsə, özünü görər və fəhm edər ki, cəmi kainatda xaliqəm deyən nə varsa, hamısı onun özündədir. (İ.Hüseynov) O gün, o əhvalat olan günü girib içəridə qulağından tutub deyirəm, qorxma, bütün el-oba sənənin tərəfindədi, çıx camaata deynən, bu belə filan oğlu evə zornan təpilib, mənim razılığım yoxdu. (Ə.Əylisli) Dostlarımdan eşitdim ki, Bərdədə bir kifir arvad var, çox dövlətli olsa da, heç kim rəğbət eləyib onunla evlənmək istəmir. (Ə. Cəfərzadə)

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirən vasitələr

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirən başlıca vasitələrə intonasiya və tabesizlik bağlayıcıları daxildir. Lakin bunlardan başqa, komponentlərdə sözlərin sırası, işarə əvəzlilikləri və mənsubiyyət şəkilçiləri, komponentlər üçün ortaq elementlər və zaman uyuşmaları kimi vasitələr də tabesiz mürəkkəb cümlənin təşkilinə xidmət edir.

Son vaxtlar bağlayıcılar tabesiz mürəkkəb cümlələrin qurulmasında o qədər intensiv işlənir ki, əksərən bu cümlələrin öyrənilməsinə bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlələrdən başlayır, hətta bəzən onu bağlayıcılara görə təsnif edirlər. Lakin bağlayıcının iştirakına görə təsnifat aparmaq düzgün deyil. Çünki eyni bağlayıcı müxtəlif mənə əlaqələrinin yaranmasında iştirak edir. Tabesiz mürəkkəb cümlələr tərəflərin ifadə etdiyi mənə əlaqəsinə görə təsnif edilir. Beləliklə, tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında birləşdirmə, səbəb-nəticə, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma, bölüşdürmə, qoşulma kimi qrammatik mənə əlaqələri mövcuddur.

Komponentlərin sırası. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin qurulmasında komponentlərin sıralanmasının çox

böyük rolu vardır. Məlum olduğu kimi, danışan şəxs öz fikirlərini müəyyən məntiqi ardıcılıqla tərtib edir və o qayda ilə də başqalarına bildirir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında ifadə edilən müxtəlif mənalar məhz möhkəm sıra sayəsində meydana çıxır. Möhkəm sıra olmasa, birləşdirmə, səbəb-nəticə, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma, qoşulma və s. kimi mənalarını yaratmaq və ifadə etmək olmaz.

Bütün bunlarla yanaşı, komponentlərin tərtibi zamanı çox vaxt sonrakılarda təkrardan qaçmaq və yığcamlıq xatirinə ya işarə əvəzliyi, ya da mənsubiyyət şəkilçisi işlənmiş olur və bunlar da komponentlərin yerini dəyişməyi mümkünsüz edir. Yaxud hər hansı komponentdən müəyyən elementlər ixtisar olunur, bu elementlər yalnız bir komponentdə saxlanılır. Belə vəziyyətdə də yerdəyişmə mümkün olmur.

Tərəflərin paralelliyi tərəfləri əlaqələndirən mühüm vasitələrdəndir. Belə vasitələr sırasında *o, bu, onda, orada* tipli əvəzlilikləri xüsusi qeyd etmək olar. Məsələn, *Avtomobil mənimki deyil, onu bizə hökumət vermişdir. (C.Cabbarlı) Raya bolşeviklərin lehinə işləmək istəyirdi, lakin ona imkan verilmirdi. (M.S.Ordubadi)*

Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin əlaqələndirilməsində mənsubiyyət şəkilçilərinin mühüm rolu var. Mənsubiyyət şəkilçiləri ilə bir neçə komponenti əvvəlkinə bağlamaq mümkündür. Məsələn, *Başqalarının səni tərifləməsi ilə istedadlı olduğunu zənn etmə, bəlkə məqsədləri vardır və bu təriflə öz müddəalarını pərdələmək istəyirlər. (A.Bakıxanov) Dövlətin yoxdur, amma qoçaqlığı var. (M.F.Axundzadə)*

Bütün bu qeyd edilənlərin (ortaq üzvlərin, tərkib hissələrin paralelliyinin, əvəzliliklərin, mənsubiyyət şəkilçilərinin və s.) tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərtibində

mühüm rolu vardır. Lakin tərkib hissələri əlaqələndirən əsas vasitələr intonasiya və tabesizlik bağlayıcılarıdır.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri bağlayıcıların iştirakı olmadan əlaqələndikdə bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələr əmələ gəlir. Məsələn, *Səhər hava tamam açıldı, gün çıxdı.* (H.Abbasadə) *Kosanın başına yeni iş açıldı, həqiqi savaşa başladı.* (S.Rəhimov) Bu cür cümlələr şifahi nitqdə intonasiyanın köməyi ilə qurulur.

İntonasiya mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirən ilk və ən qədim vasitədir. İntonasiya indi də şifahi nitqdə böyük rola malikdir. Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirmək üçün başqa vasitələr olduqda da şifahi nitqdə intonasiyadan istifadə edilir. Lakin heç bir başqa vasitə olmadıqda intonasiyanın üzərinə daha çox yük düşür. Məsələn, *Çölə yüyüdü, darvazanın ağzında dəvə durmuşdu.* (İ.Hüseynov) *Sizə aman gətiririk, bizim son yorğanımızı üstümüzdən, son parça çörəyimizi boğazımızdan alıb aparırlar.* (C.Cabbarlı)

İntonasiya ilə qurulmuş bu cümlələrin tərkib hissələri arasına uyğun olaraq *və*, *çünki* bağlayıcılarını da artırmaq olar.

Tərkib hissələri bağlayıcıların iştirakı ilə əlaqələnən tabesiz mürəkkəb cümlələr bağlayıcı tabesiz mürəkkəb cümlələr adlandırılır.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirən bağlayıcılar həmcins üzvlər arasında işlənən tabesizlik bağlayıcılarıdır. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirən həmin bağlayıcı qrupları aşağıdakılardır:

1. Birləşdirmə, iştirak, inkarlıq bağlayıcıları: *və*, *həm*, *həm də*, *da*, *də*, *nə*, *nə də* və s. Məsələn, *O, qəzətlərdə oxuduğu xəbərdən müharibə dəhşətinin həqiqətini hiss edir və bu hiss onun əsəblərini getdikcə gərginləşdirirdi.*

(İ.Əfəndiyev) *Həm mən qurtararam, həm sənin cibin dolar.* (M.İbrahimov)

Bu bağlayıcılar birləşdirmə, səbəb- nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirir.

2. Qarşılaşdırma bağlayıcıları: *amma*, *ancaq*, *lakin*, *fəqət*, *halbuki*, *yoxsa*, *isə* və s. Məsələn, *Bunu mən çox gözəl bilirəm, ancaq anam bilməz.* (B.Bayramov) *Baba qollarını ata-ata yenə danışmaq istədi, lakin öskürək onu boğdu.* (Y.V.Çəmənəmli) *Mən bilmirəm, allah qoymurdu biz acından ölək, yoxsa biz ölmək istəmirdik.* (C.Əlibəyov)

Bu bağlayıcılar qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin qurulmasında iştirak edir.

3. Aydınlaşdırma bağlayıcıları: *yəni*, *məsələn* və s. *Evdə adam yoxuymuş, yəni böyüklərdən heç kim yoxuymuş.* (Ə.Cəfərzadə)

Aydınlaşdırma bağlayıcıları nisbətən az işlənir və aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərəflərini əlaqələndirir.

4. Bölüşdürmə bağlayıcıları: *ya*, *ya da*, *gah*, *gah da*, *gah da ki* və s. Məsələn, *Gah iri damcılar çadırları səsləndirir, xal-xal naxışlayır, gah da çiskin yağış asta-asta yağır, şəh kimi yatırdı.* (B.Bayramov)

Bu bağlayıcılar bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirir. Onu da qeyd edək ki, bu bağlayıcılar olmadan bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr qurula bilməz. Belə cümlələrdə bağlayıcını ixtisar etsək, məna əlaqəsi dəyişər, birləşdirmə əlaqəsi formalaşar.

5. Qoşulma bağlayıcıları: *özünü də*, *həm də* və s. Məsələn, *Bütün imanıyla qəbul edirdi, özünü də unudurdu ki, bu o xirdaca hörüklü toppuş Zərrintacın özüdür.* (Ə.Cəfərzadə)

Bu bağlayıcılar qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında işlədilir.

Zaman uyuşmaları. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında əksərən zaman uyuşması olur ki, bu da onların əlaqələnməsinə xidmət edir. Belə ki, əvvəlki komponentdə hansı zaman və ya şəkil iştirak edirsə, sonrakı da ona uyğunlaşır. Məsələn, *Mahmud arağı görəndə yüngülcə köksünü ötürdü, elə bil ürəyi qalxdı.* (Y.Səmədoğlu) *Səhər hava tamam açıldı, gün çıxdı.* (H.Abbasadə) *Son vaxtlar əmim arvadı mənə çox iş tapşırırdı, mən nə isə bundan razı qalırdım.* (B.Bayramov)

Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə ortaqlar elementlər. Tabesiz mürəkkəb cümlənin bir mühüm əlaməti də bəzən tərkib hissələrin hamısına aid ortaqlı söz və birləşmələrin işlənməsidir. Bu xüsusiyyət ikinci dərəcəli üzvlərdən tamamlıq və zərfliyə aiddir.

Ortaqlar tamamlığa aid: *Bunu mən çox gözəl bilirəm, ancaq anam bilməz.* (B.Bayramov)

Ortaqlar zərfliyə aid:

a) ortaqlar yer zərfliyinə aid: *Həmin sinif otağında əvvəllər hərbi dərs keçilirdi, divardan cürbəcür tüfəng, tapança sxemləri asılmışdı, bir küncdə əleyhqazlar yığılmışdı, boş güllə gilizləri əyani dərs vəsaiti kimi pəncərənin taxta surahısına düzülmüşdü.* (Elçin)

b) ortaqlar zaman zərfliyinə aid: *Həmin küləkli-yağışlı günün gecəsi göydə qərribə bir təmizlik var idi, göy başdan-başla ulduzla dolmuşdu...* (Elçin)

c) ortaqlar tərz zərfliyinə aid: *Bu qayda ilə sirlər yayılar, hamı hiddətlənər, iclasda olanlar bir-birindən gümana düşərdilər.* (S.Rəhimov) və s.

Cümlə üzvləri ilə yanaşı, xitablar və ara sözlər də ortaqlı olmaqla tərkib hissələri əlaqələndirir. Məsələn, *Nəhayət, iyirmi igidin iyirmisi də cilovlanmış qulunların çılpaq belinə sıçradı, nağaraların gurultusu yazı düzünü bürüdü.* (Əbülhəsən)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz əlaqə vasitələri komponentlər arasında tək-tək deyil, bir neçəsi birlikdə müxtəlif şəkildə işlənir. Eyni cümlədə intonasiya, söz sırası həmişə olur. Bunlarla yanaşı olaraq digər vasitələr də işlənə bilər. Məsələn, *Öz ailəmdə belə kimsə məni anlamır, kimsə məni başa düşmür.* – cümləsində intonasiya, söz sırası, zaman uyuşması, sözlərin paralelliyi komponentləri əlaqələndirən vasitələr kimi çıxış etmişdir.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə mənə əlaqəsi

Quruluş xüsusiyyətlərinə, bağlayıcı və intonasiyanın xarakterinə görə tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında bir sıra mənə əlaqələri vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. *Birləşdirmə əlaqəsi;*
2. *Səbəb- nəticə əlaqəsi;*
3. *Aydınlaşdırma əlaqəsi;*
4. *Qarşılaşdırma əlaqəsi;*
5. *Bölüşdürmə əlaqəsi;*
6. *Qoşulma əlaqəsi;*

Bu əlaqələrin bir qismi həm intonasiyanın, həm də bağlayıcıların iştirakı ilə yaranır, aydınlaşdırma əlaqəsi əksərən bağlayıcısız olur.

Birləşdirmə əlaqəsi. Birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə tərkib hissələrdə iş və hadisələr sadalanır, həmin hadisələrin hamısının ya eyni zaman ərzində icrası nəzərdə tutulur, ya da iş və hadisələr ardıcıl şəkildə həyata keçir. Ona görə də bu cür cümlələrdə iki qrammatik mənə münasibəti müşahidə olunur: **eynizamanlı birləşdirmə, ardıcılzamanlı birləşdirmə.** Məktəb dərslində eynizamanlı birləşdirmə *zaman əlaqəsi,*

ardıcılzamanlı birləşdirmə isə *ardıcillıq əlaqəsi* adlandırılır. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin bir qisminə eynicinsli müxtəlif fakt və hadisələr sadalanır, onların eyni zaman ərzində, vahid zaman daxilində baş verdiyi ifadə olunur. Məsələn, *Yaralı köhlənlər kişnəyir, güllələr viyıldayır, bəylər bağırır, yollara sarı gilizlər axır, qan sızırtdı.* (C.Bərgüşad)

Tərkib hissələrin hamısına aid ortaqlı zaman zərfliyi olduqda cümlənin zaman əlaqəli olduğu daha asan müəyyənləşir. Məsələn, *Əriyir yaz günü quzeydəki qar, Gəzir dağ döşünü gəlinlər, qızlar, Hər bulaq başında bir qeybət olur.* (S.Vurğun) Komponentləri zaman əlaqəsi üzrə birləşdirməkdə mənsubiyyət şəkildələrinin mühüm rolu vardır. Çox zaman birinci komponentdə işlənən ismi birləşmənin sonrakı komponentlərdə yalnız mənsubiyyət şəkildəli ikinci tərəfi saxlanılır. Məsələn, *Üzünü soyuq daşa sürtdü, ürəyindən Yadullanın da beləcə soyduğu keçdi.* (F.Kərimzadə)

Eynizamanlı birləşdirmə əlaqəsində əksərən tərkib hissələrin xəbərləri feli xəbərlərdən ibarət olur və həmin xəbərlər eyni zaman şəkildəli ilə formalaşır. Məsələn, *Mən ağzımı açanda anam da açardı, mən udqunanda anam da udardı.* (İ.Hüseynov)

Birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr açıq sıralı cümlələrdir, sadalama yolu ilə qurulur, buna görə də iki tərkib hissədən ibarət olduğu kimi, üç-dörd və daha çox tərkib hissədən də ibarət ola bilər. Məsələn, *Kəndin mötəbər adamları mütəkkəyə dirsəklənib dincəlidir, cavanlar atlarını çapıb əyri yollarla ötüşür, qız-gəlin bulaqlardan su gətirib çay tədarükünə başlayırdı.* (İ.Şıxlı)

Göründüyü kimi, bu cür cümlələr əksərən intonasiya ilə qurulur. Lakin tərkib hissələri əlaqələndirmək üçün *və, həm, həm də, da, də, nə, nə də* birləşdirmə bağlayıcılarından da istifadə edilir. Və bağlayıcısı sonuncu tərkib hissədən əvvəl, *həm, həm də, nə, nə də* bağlayıcıları

tərkib hissələrin əvvəlində işlənir. Məsələn, *Həm mən qurtararam, həm sənün cibin dolar, həm də günahsız qalarsan.* (M.İbrahimov)

Ardıcılzamanlı birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə həmcins fakt və hadisələr sadalanır və onların cümlədəki düzülüşünə müvafiq ardıcılıqla baş verdiyi ifadə olunur. Məsələn, *Vaqif danışarkən onun nitqini tərcüman taxtın yanında oturmuş polkovnik Burnaşova tərcümə edir, o da Vaqifi diqqətlə süzərək, başını təsdiqedicisi bir tərzdə tərpədirdi.* (Y. V.Çəmənşəminli)

Ardıcılzamanlı birləşdirmədə tərkib hissələr əksər halda intonasiya ilə, bəzən də *və* bağlayıcısı vasitəsilə əlaqələnir. Eynizamanlı birləşdirmədən fərqli olaraq, bu cür cümlələrin tərkib hissələri arasında digər birləşdirmə bağlayıcıları (*həm, həm də, da, də, nə, nə də*) işlənmişdir, çünki həmin bağlayıcıların qrammatik mənasında eynizamanlılıq mövcuddur.

Birləşdirmə əlaqəsinin bu növü də açıq sıralı olur, sadalama yolu ilə qurulur, ona görə də iki tərkib hissədən ibarət olduğu kimi, daha çox tərkib hissədən də ibarət ola bilər.

Eynizamanlı birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə komponentlərin yerini dəyişmək də olar və bu zaman mənaya heç bir xələl gəlmir. Ardıcılzamanlı birləşdirmə əlaqəli cümlələrdə isə belə yerdəyişmə mümkün olmur.

Səbəb-nəticə əlaqəsi. Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr iki tərkib hissədən ibarət olur. Birinci tərkib səbəbi, ikincisi həmin səbəbdən doğan nəticəni bildirir. Məsələn, *O, qəzetlərdə oxuduğu xəbərlərdən müharibə dəhşətinin həqiqətini hiss edir və bu hiss onun əsəblərini gərginləşdirirdi.* (İ.Əfəndiyev)

Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr qapalı sıralı olur, buna görə də iki sadə cümlənin birləşməsi şəklində formalaşır. Lakin bəzən tərkib

hissələrdən biri həmcins və ya paralel olur. Məsələn, *Namus bəyə güc gəldi, qan başına vurdu, gözü kəlləsinə çıxdı. (Mir Cəlal)*. Bu cümlədə ikinci komponent paraleldir.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin bu növünün də tərkib hissələrinin xəbərləri əksərən felin eyni zamanında olur. Məsələn, *Kosanın başına iş açıldı, həqiqi savaşı başladı. (S.Rəhimov)*

Bəzən tərkib hissələrin xəbərləri müxtəlif zamanda da ola bilər. Məsələn, *Hirslənmişəm, əllərim əsir.*

Səbəb-nəticə əlaqəli cümlələrdə tərkib hissələr əksərən intonasiya ilə əlaqələnir, lakin bəzən tərkib hissələri əlaqələndirmək üçün və bağlayıcısından da istifadə edilir. Məsələn, *Mən heç cürə özüümü saxlaya bilmədim və gözlərim doldu. (Elçin)*

Qeyd. Birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrlə səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr bir-birinə çox oxşayır. Onların hər ikisində komponentlərdə sadalanan iş, hərəkətin icra edilməsində bir ardıcılıq var. Hər ikisində birinci komponent səbəbi, ikinci komponent isə bu səbəbdən doğan nəticəni bildirir. Lakin buna baxmayaraq, bu iki məna növünü bir-birindən aşağıdakı cəhətə görə fərqləndirmək olar: Ardıcılzamanlı birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə işin ardıcılıqla icrası əsas mənadır, səbəb-nəticə mənası isə əlavə. Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə səbəb-nəticə məna çaları əsas mənadır, işin ardıcıl icrası isə əlavə. Bundan başqa, ardıcılzamanlı birləşdirmə əlaqəli cümlələrdə birinci cümlədəki səbəbdən ikinci cümlədəki nəticə şüurlu şəkildə icra edilir, bu nəticə yaranmaya da bilər. Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə isə nəticə heç kəsdən asılı olmayaraq, kortəbii surətdə baş verir. Bu nəticənin qarşısını almaq və ya ləngitmək mümkün deyil. Məsələn, *Axşam oldu, göylər qaraldı. Axşam oldu evlərdə elektrik lampaları yandırdılar.*- cümlələrindən birincisi səbəb-nəticə, ikincisi isə ardıcılzamanlı birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir.

Aydınlaşdırma əlaqəsi. Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr də qapalı sıralı olur. Buna görə iki komponentdən, yəni iki tərkib hissədən ibarət olur. Tərkib hissələrdən biri ümumilik bildirir, digəri onu izah edib aydınlaşdırır. Aydınlaşdıran tərkib hissə əksər halda ümumilik bildiren hissəyə intonasiya ilə bağlanır. Məsələn, *Onun gözləri yenə qorxudan böyümüşdü: gözünə sataşan nə vardısı, hamısı şübhəli görünürdü. (C.Bərgüşad)* *Atlar tüz-tez büdrəyirdi; axşamkı sel çıxırları yuyub daşların üstünü açmışdı. (C.Bərgüşad)*

Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr əsasən intonasiyanın köməyi ilə qurulur. Belə cümlələrdə aydınlaşdıran hissəni ümumilik bildiren hissəyə bağlamaq üçün az hallarda yəni bağlayıcısından istifadə edilir. Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə tərəflər bəzən paralel də ola bilər. Aydınlaşdıran hissə bir cümlədən ibarət olduğu kimi, sadalama üsulu ilə qurulan birləşdirmə əlaqəli cümlələrdən də ibarət ola bilər. Məsələn, *Ələm fikrini ha cəmlədi, yaddaşına ha güc verdi, xeyri olmadı: nə göy gurultusunu eşidə bildi, nə at ayaqlarının tappılması, nə də Yaşılxan dədənin harayı eşidildi. (İ.Məlikzadə)* *Gözəl eyvanda oturub cehiz xurçununu közəyirdi; öküz neştər buynuzu ilə onu bir neçə yerdən dağıtmışdı. (C.Bərgüşad)*

Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr iki üsulla sintez-analiz və analiz-sintez üsulu ilə qurulur. Sintez - analiz üsulunda əvvəl ümumilik bildiren, sonra aydınlaşdıran tərkib hissə işlənir. Yazıda ümumilik bildiren hissədən sonra iki nöqtə (bəzən də vergül, nöqtəli vergül və ya tire) qoyulur. Dilimizdə sintez-analiz üsulundan daha çox istifadə edilir. Məsələn, *Arvadlar çardaqların altında məşğul idilər: kimi biçinçiləri doyurmaq üçün ayran verir, kimi inək sağır, kimi boş süfrəsini sərir, gözlərini bir nöqtəyə zilləyib dururdu. (Mir Cəlal)*

Analiz-sintez üsulunda isə əvvəl aydınlaşdırın, sonra ümumilik bildirən hissə gəlir. Bu cür cümlələrdən nisbətən az istifadə olunur. Yazı zamanı belə cümlələrdə ümumilik bildirən hissədən əvvəl tire qoyulur. Məsələn, *Kimi qum ələyir, kimi su daşıyır, kimi əhəng və sement gətirir –hərə bir iş görürdü.* (İ.Məlikzadə).

Qarşılaşdırma əlaqəsi. Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrində ifadə olunan iş və hadisələr bir-biri ilə qarşılaşdırılır. Bu hadisələr ya bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edir, yaxud da sadəcə olaraq müqayisə edilir və fərqləndirilir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin bu növü də qapalı sıralı olub, iki tərkib hissədən ibarət olur. Məsələn, *Manafa çox varlı demək olmazdı, amma dəvəsi də vardı, atı da, eşşəyi də.* (O Sarıvəlli) *Güclə qol çəkə bilirdi, amma o, biclikdə şeytana papış tikərdi.* (İ.Əfəndiyev) *Qoluna toxunan Baba Sakit onu çəkib aparırdı, amma ayaqları getsə də, bu məsum mənzərədən ayrılı bilmirdi.* (İ.Əfəndiyev)

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri qarşılaşdırma intonasiyası, *amma, ancaq, lakin, fəqət* qarşılaşdırma bağlayıcıları və antonim sözlərin köməyi ilə əlaqələnir. Məsələn, Bağlayıcı cümlələrdə olduğu kimi, qarşılaşdırma əlaqəsinin bağlayıcısız növündə də tərkib hissələrdə çox zaman antonim söz və ifadələr olur. Məsələn, *Niyə hamı irəliyə getdi, sən geridə qaldın?* (Ə.Vəliyev). *Mütaliə azalmış, fikrim çoxalmışdır.* (Ə.Vəliyev). *Ələm bu işə qol qoyub, amma Vələd tərs öküzlə kimi yola gəlmir.* (İ.Məlikzadə)

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında iki cür qarşılaşdırma olur: 1) ziddiyyətli qarşılaşdırma; 2) müqayisəli–fərqləndirici qarşılaşdırma. Ziddiyyətli qarşılaşdırmada tərkib hissələrdəki iş və hadisələr bir-biri ilə tam ziddiyyət təşkil edir. Məsələn, *Şəkil çəkmək asandır, həyat yaratmaq çətin.* (C.Cabbarlı) *Özü görünür, amma bu onun səsidir.* (Elçin)

Fərqləndirici qarşılaşdırmada isə tərkib hissələrdə sadalanan iş, hərəkət, hadisə, hökm sadəcə olaraq bir-biri ilə qarşılaşdırılır, müqayisə edilir, fərqləndirilir. Məsələn, *Uşaqlı ev bazardır, uşaqsız ev məzar.* (Atalar sözü)

Bölüşdürmə əlaqəsi. Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrində müxtəlif iş və hadisələr sadalanır, həmin iş və hadisələr ya növbə ilə bir-birini əvəz edir, ya da iki və daha artıq işdən birinin icrası nəzərdə tutulur. Tabesiz mürəkkəb cümlənin bu növü də açıq sıralı olur. Yəni komponentlərin sayı iki, bəzən də ikidən çox ola bilər. Bu məna əlaqəsinin başqalarından fərqləndirən ən mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, bağlayıcılar olmadan bu cümlələr qurula bilmir. Tərkib hissələr arasında *ya, ya da, yaxud da, və yaxud da, gah, gah da, gah da ki* və s. bölüşdürmə bağlayıcıları işlənir. Məsələn, *Gah o mənə qulaq asdı, gah da mən onu dinlədim.* (O. Salamzadə)

Bu cümlələrdə əgər bağlayıcıyı atsaq, onda məna əlaqəsi dəyişər, birləşdirmə əlaqəli cümlə yaranar.

Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə iki məna xüsusiyyəti özünü göstərir:

a) Belə cümlələrin bir qisminə tərkib hissələrdə ifadə olunan fikirlərin, iş və hadisələrin növbə ilə bir-birini əvəz etdiyi müşahidə olunur. Bölüşdürmə əlaqəsinin bu növü *gah, gah da, gah da ki* bağlayıcılarının iştirakı ilə yaranır. Məsələn, *Gah güclü yağış yağır, gah da gün çıxırdı.*

b) Komponentlərdə müxtəlif iş və hadisələr qeyd olunur, lakin həmin iş və hadisələrdən yalnız birinin mümkünlüyü öz ifadəsini tapır. Bölüşdürmə əlaqəsinin bu növü *ya, ya da, yaxud da ki...* bağlayıcılarının iştirakı ilə yaranır. Məsələn, *Ya işlərdən xəbəriniz yoxdur, yəni bilib gizlədirsiniz.* (N.Nərimanov)

Qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin bir qisminə birinci tərkib

hissədəki fikir söyləndikdən sonra sanki ikinci tərkib hissədə ifadə olunacaq fikir yada düşür və birinci tərkib hissəyə qoşulur. Qoşulma əlaqəsi intonasiya ilə, *həm də, özü də, da, də* və s. qoşulma bağlayıcılarının köməyi ilə yaranır. Məsələn, *Amma bu qırxıncı hamısından cavandır; özü də xalis od parçasıdır. (M.İbrahimov).*

Qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə ikinci tərkib hissədə ifadə olunan fikirlər, iş və hadisələr birincini tamamlamaq, aydınlaşdırmaq, sanki nitq prosesində unudulmuş hadisəni, əlaməti əlavə etmək xarakteri daşıyır. Yazıda bu növ tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasına nöqtəli vergül, tire, bəzən də vergül qoyulur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, 1985.
2. Abdullayev Ə. Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, 1992.
3. Abdullazadə N. Xalıqov F. Azərbaycan dili. II hissə. Bakı, 2006.
4. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. "Təhsil" nəşriyyatı, Bakı, 2007.
5. Müasir Azərbaycan dili. III cild. Sintaksis. EA nəşri, Bakı, 1981.
6. Müasir Azərbaycan dili proqramı. AMİ, Bakı, 2009.

Mövzu № 7

Tabeli mürəkkəb cümlələr

Mövzunun planı:

1. Tabeli mürəkkəb cümlə anlayışı
2. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitələr
3. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlənin növləri
4. Başqasının nitqinin ifadə üsulları

Tabeli mürəkkəb cümlə anlayışı

Tabeli mürəkkəb cümlə iki və daha artıq sadə cümlənin məna və qrammatik cəhətdən tabelilik yolu ilə vahid bir tam kimi birləşməsi nəticəsində yaranan sintaktik vahiddir.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında məna və qrammatik əlaqə daha möhkəm olur. Əvvəlki mürəkkəb cümlə növündən fərqli olaraq, tabeli mürəkkəb cümləni əmələ gətirən tərəflər bərabər hüquqlu komponentlər kimi çıxış edə bilmir, onlardan biri digərini özündən asılı vəziyyətə salır.

Ümumiyyətlə, tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin bir sıra oxşar cəhətləri vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Hər iki cümlə cümlə bütövlüklü və təktərkibli cümlələrdən ibarət olur.
2. Həm tabesiz, həm də tabeli mürəkkəb cümlələr iki və daha çox predikativ mərkəzə malik olur, buna görə də onların hər ikisi mürəkkəb quruluşlu hesab edilir.

3. Hər iki cümlə növünün komponentləri intonasiya və bağlayıcı ilə əlaqələndir.

4. Həm tabesiz, həm də tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında müəyyən fərqlərlə səbəb, nəticə, qarşılaşdırma, zaman, qoşulma məna əlaqələri olur.

5. Dilimizdə tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qismi tarixən tabesiz mürəkkəb cümlələrdən törəmişdir. Mənşəyində tabesiz mürəkkəb cümlə duran tabeli mürəkkəb cümlələri sadələşdirmək olmur və belə cümlələr tarixən iki predikativ mərkəzdən, iki özəkdən əmələ gəlmişdir üçün *ikiözəkli mürəkkəb cümlə* adlanır.

Bu oxşarlıqlarla yanaşı, tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələri fərqləndirən aşağıdakı cəhətlər də vardır:

1. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərəfləri arasında asılılıq bərabər səviyyədədirsə, tabeli mürəkkəb cümlələrdə bu, birtərəflidir.

2. Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə komponentlər intonasiya və bağlayıcı ilə əlaqələndiyi halda, tabeli mürəkkəb cümlələrdə bu bağlayıcı vasitələrə bağlayıcı söz və şəkilçini də əlavə etmək lazım gəlir.

3. Tabesiz mürəkkəb cümlə bərabərhüquqlu tərkib hissələrdən ibarətdirsə, tabeli mürəkkəb cümlə qrammatik cəhətdən biri üstün, digəri isə ona tabe olan hissələrdən - cümlələrdən təşkil olunur.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin başlıca əlaməti ondan ibarətdir ki, bu sintaktik quruluşa daxil olan cümlələrdən biri qismən müstəqil, digəri isə ondan asılıdır. Həmin müstəqil cümləyə **baş cümlə**, asılı cümləyə isə **budaq cümlə** deyilir. Qeyd etmək lazımdır ki, tabeli mürəkkəb cümlədə tam müstəqillik yoxdur, çünki mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri müstəqil cümlə ola bilməz, bu tərkib hissələri cümlə formasına malik olsalar da, ayrıca cümlə intonasiyasına (bitmə intonasiyasına) malik deyillər. Onlar birləşdikləri cümlənin ümumi bitmə intonasiyasına daxildir.

Baş cümlənin müstəqilliyi yalnız budaq cümlənin vəziyyətinə nisbətən götürülür. Baş cümlə budaq cümlə ilə müqayisədə qrammatik cəhətdən müstəqil olur.

Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini baş və budaq cümlə adlandırarkən biz məna asılılığını deyil, qrammatik asılılığı əsas götürürük. Məna yükü bu tərəflər arasında müxtəlif cür paylana bilər: bərabər paylana bilər, məna yükü baş cümlədə çox, budaq cümlədə az ola bilər və ya əksinə.

Məsələn, *O hissə etdi ki, Tapdıq adamın qabağını kəsmək fikrindədir. (İ.Şıxlı)* – cümləsində əsas məna yükünün ikinci tərəfin (*Tapdıq adamın qabağını kəsmək fikrindədir*) üzərinə düşməsinə nəzərə alsaydıq, onu baş cümlə hesab edərdik. Lakin əslində, bu hissə budaq cümlə olub, baş cümlənin buraxılmış tamamlığının əvəzində işləyir, onu aydınlaşdırır.

Baş cümlə tabeli mürəkkəb cümlənin qurulması üçün zəmin yaradır, onun ümumi məzmununun açılması üçün də həlledici rol oynayır.

Tabeli mürəkkəb cümlələr rəngarəng quruluş xüsusiyyətlərinə malik olur. Bəzən baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra, bəzən də əksinə ola bilər. Bu zaman tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirən vasitələr də fərqlənir. Birinci halda intonasiya və bağlayıcılar müşahidə edilirsə, ikinci halda budaq cümlə baş cümləyə bağlayıcı söz və şəkilçilər vasitəsi ilə bağlanır. Tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkibində bəzən qəlib söz, yerlik, korreilat olur, bəzən əksinə, olmur. Bəzi hallarda mürəkkəb cümlələri sadələşdirmək mümkün olduğu halda, bəziləri, ümumiyyətlə, sadələşmir. Prof. Q.Kazımov bu xüsusiyyətin tabeli mürəkkəb cümlələrin inkişaf tarixi ilə əlaqəli olduğunu qeyd edərək yazır: “Şübhəsiz, bütün bunlar tabeli mürəkkəb cümlənin inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Misallara diqqət yetirək: *Doğru deyiblər ki, yaraq yaman şey olur. Ailən burda qalmasa, sənə kim qulluq verər?* Birinci cümlədə baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənməmişdir. Budaq cümlə baş cümlənin bir üzvünə - xəbərinə

aid olub, hərəkətin obyektini bildirir. Bu cür cümlələr tarixən bir sadə cümlədən - bir özəkdən ibarət olmuş, sonralar onların feli sifət tərkibi ilə ifadə olunmuş üzvü predikativlik qazanmış,...budaq cümləyə çevrilmişdir". (6, səh. 302)

Müəllif ikinci cümlənin isə tarixən iki cümlədən – iki özəkdən ibarət olduğunu söyləyərək qeyd edir ki, belə cümlələri sadələşdirmək mümkün olmur və onlar ikiözəklilik cümlələr adlanır.

Prof. Ə.Abdullayev də tabeli mürəkkəb cümlələri bu cür təsnif etmişdir. (3, səh. 248-355)

Tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitələr

Tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümləyə rəngarəng vasitələrlə bağlanır. Bu baxımdan bağlayıcı, bağlayıcı söz, şəkilçi və ədatlar, modallıq vasitələri, qəlib və korrelat sözün mühüm rolunu göstərmək olar.

1. İntonasiya. Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə olduğu kimi, tabeli mürəkkəb cümlələrdə də bəzən budaq cümlə baş cümləyə yalnız intonasiya vasitəsi ilə bağlanır. Digər bağlayıcı vasitələr olduqda da intonasiyadan istifadə olunur. Lakin heç bir başqa bağlayıcı vasitə olmadıqda intonasiyanın üzərinə daha çox yük düşür. Məsələn, *Adam var, qapılıb düşüncələrə, Hər işi özünə bir nöqsan sayır. (B.Vahabzadə) Bilmirdi, nə desin, hardan başlasın. (Q.İsmayılov) Üç gündür, at belində dağları, daşları gəzirəm. (C.Cabbarlı)*

İntonasiya ilə qurulan belə tabeli mürəkkəb cümlələrə asanlıqla *ki* bağlayıcısını əlavə etmək mümkündür.

2. Bağlayıcılar və qəlib sözlər. Budaq cümlənin baş cümləyə bağlanmasında tabelilik bağlayıcıları müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan *ki* bağlayıcısı daha çox

diqqəti cəlb edir. Bu bağlayıcı, demək olar ki, bütün budaq cümlə növlərinin baş cümləyə bağlanmasında iştirak edir və budaq cümlənin növü baş cümlədən doğan sualla müəyyənləşir. Məsələn, *O düz bir ay idi ki, yollarda idi. (İ. Şıxlı) Sonra camaat eşitdi ki, Molla Sadiq dərs əvəzinə, cadudan danışır. (İ.Şıxlı)*

Bu bağlayıcının mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun işləndiyi cümlələrdə əksər hallarda baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra gəlir. Baş cümlə ya müəyyən üzvü buraxılmış yarımçıq cümlə şəklində olur, həmin üzünün baş cümlədən doğan sualına budaq cümlə cavab verir, ya da baş cümlədə əvəzliliklə ifadə olunmuş hər hansı cümlə üzvü budaq cümlə vasitəsi ilə izah edilir, aydınlaşdırılır. Məsələn, *Onu da bilirdi ki, mollalar Allah xofu ilə savadsız adamları qorxudur. (İ.Şıxlı) Göytəpəlilər onu da anlayırdılar ki, birdən-birə bu yolla gedib-gələnlər azaldı. (İ.Şıxlı) Onu inandırdılar ki, müridlik savab işdir. (İ.Şıxlı) O gördü ki, atası iri pəncəli alləri ilə bu saat onu yaxalayacaq. (İ.Şıxlı)*

Verilmiş nümunələrin hamısında budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanaraq, ondan sonra işlənmişdir. Əvvəlki iki cümlənin baş cümləsində *onu* sözü əvəzliliklə ifadə olunmuş tamamlıq olub, konkret heç bir məna ifadə etmir, özündən sonra budaq cümlənin gəlməsini və onun mənasını izah etməsini tələb edir. Əvəzliliklə ifadə olunmuş belə sözlər **qəlib söz** adlanır. Üçüncü, dördüncü cümlələrdə isə baş cümlə yarımçıq cümlə şəklindədir. Bu cümlələrdə buraxılmış tamamlıq budaq cümlə vasitəsi ilə nəzərə çatdırılır. Cümləni sadələşdirdikdə qəlib söz atılır, budaq cümlə tərkib şəklində onun yerinə keçir. Ümumiyyətlə, budaq cümlənin növü bu cür qəlib sözlərin hansı cümlə üzvü yerində durması ilə müəyyənləşdirilir.

Baş cümlədə qəlib söz olmadıqda, budaq cümlənin növü intonasiyanın köməyi ilə müəyyənləşdirilir, budaq cümlə baş cümlədən doğan suala cavab verir.

Nəticə və qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr istisna olmaqla, bütün *ki* bağlayıcı cümlələrdə bu iki hal mümkündür: baş cümlədə qəlib söz ola da bilər, olmaya da. Olmadıqda təsəvvür edilməlidir. Məsələn, *Deyirlər, çox adam bu yolla varlanıb. – Onu deyirlər, çox adam bu yolla varlanıb.*

Tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsində *o, bu, onu, bunu, ona, buna, elə, belə, ora, bura, orası, burası* və s. kimi sözlər qəlib söz kimi işləyə bilər. Eyni qəlib söz müxtəlif cümlə üzvləri yerində işlənməklə - sintaktik vəzifəni dəyişməklə budaq cümlənin növünü dəyişmiş olur. Məsələn, *Elə məqalə oxuyur ki, hamını maraqlandırır. Məqaləni elə oxuyur ki, hamını maraqlandırır.*- cümlələrindən birincisi təyin, ikincisi tərz budaq cümləsidir.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qisminə budaq cümlə baş cümləyə *əgər, hərgah* bağlayıcıları ilə bağlanır. Belə cümlələr, adətən, şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr olur və “budaq cümlə+baş cümlə” quruluşunda olur. Məsələn, *Əgər nəkər əliboş qayıtsa, sabah o biri sahili də gəzərəm. (İ.Şıxlı) Əgər qızı qaytarsa, şenliyin arasında gəzə bilməzdi. (İ.Şıxlı)*

Tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qisminə budaq cümlə baş cümləyə *çünki, ona görə ki, ondan ötrü ki*, tipli bağlayıcılarla bağlanır. Bu bağlayıcılar səbəb və məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin yaranmasında iştirak edir. Məsələn, *Ayağı bir o qədər ağrıyırdı, çünki qılçasını dizdən yuxarı kəsmişdilər. (C.Cabbarlı)*

Tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qisminə budaq cümlə baş cümləyə *ona görə də, onun üçün də, buna görə də* tipli bağlayıcılarla əlaqələnir. Bu bağlayıcılar nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin qurulmasında iştirak edir. Məsələn, *Gedəsi yeri yox idi, ona görə də Bahar döyülməyə də dözürdü. (Mir Cəlal)*

3. Bağlayıcı sözlər - “budaq cümlə+ baş cümlə” quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümləni baş

cümləyə bağlayan əsas vasitə kimi çıxış edir. Bağlayıcı sözlər, adətən, budaq cümlənin əvvəlində işlənir və onu baş cümləyə bağlayır. Budaq cümlədəki bağlayıcı sözə müvafiq olaraq baş cümlədə **qarşılıq bildirən söz** olur. Həmin söz **korrelat** adlanır. Bağlayıcı sözlə qarşılıq bildirən söz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin daha möhkəm bağlanmasına xidmət edir. Bağlayıcılarla formalaşan tabeli mürəkkəb cümlələrdən fərqli olaraq, bu cür cümlələrdə həmişə budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra işlənir. *İndi mən haraya desən, oraya çapacağam. (İ. Şıxlı)* Belə cümlələrdə qarşılıq bildirən söz hansı üzv yerində işlənirsə, budaq cümlə onun adı ilə adlanır. Baş cümlədə qarşılıq bildirən söz işlənməyə də bilər, lakin təsəvvür edilməlidir: *Tahir hara göz gəzdirdisə, (orada) nəhəng neft buruqları göründü. (M. Hüseyn) Kimi əcəl hərləyirsə, (o) qabağa çıxsın. (İ.Şıxlı)*

Bağlayıcı sözlər bağlayıcıdan fərqli olaraq, əsas nitq hissələrindən ibarət olub, morfolojiyada öyrəndiyimiz nisbi əvəzlilərdir ki, bunlara *kim, nə, hər kim, hər kəs, hər nə, necə, nə cür, haçan, hara, nə qədər, hansı* və s. sözlər daxildir, onlar ya təklikdə, ya da *ki* ədatı ilə birlikdə işlənərək budaq cümlənin baş cümləyə bağlanmasına xidmət edir. Məsələn, *Kimi gözləyirsən o gəlmir, kimdən qaçırsan, o qabağına çıxır. (Ə.Mustafayev) Hər kəs bağa tez çatsa, qızıl bayrağı o götürəcək. (M.S.Ordubadi) Kim ki, onu tanıyırdı, yaxınına getməyə can atırdı. (İ.Şıxlı)*

Bəzən belə cümlələrdə *ki* ədatı *-sa, -sə* şəkilçisi ilə də əvəz olunur. Məsələn, *Kim başını quyuya sallayırdısa, başsız qalırdı. (C.Bərgüşad)*

4. Şəkilçilər. Budaq cümlənin baş cümləyə bağlanmasında bağlayıcılar, bağlayıcı sözlərlə yanaşı, *-sa², -mi⁴* şəkilçilərinin, *isə* köməkçi sözünün ixtisarının da xüsusi rolu vardır. *-sa²* şəkilçisi “budaq cümlə+baş cümlə” quruluşlu bütün tabeli mürəkkəb cümlələrdə işlənərək, budaq cümləni baş cümləyə bağlaya bilər. Lakin bütün budaq cümlə növlərinin baş

cümləyə bağlanması onun rolu eyni deyildir. Şərt və qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkibində daha fəaldır. Şərt və qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr istisna olmaqla, qalan bütün budaq cümlə növlərində $-sa^2$ şəkilçisi bağlayıcı sözlə, qarşılaşdırma budaq cümləsində isə ədatla birgə işlənir. Məsələn, **Kim qanunu pozsa, meşədə ov etsə, cəzalanacaq.** (İ.Şıxlı) **Atımı haraya istəsən, çaparam** (İ.Şıxlı) **Mələk şam kimi ərisə də, dərini heç kəsə açmurdu.** (İ.Şıxlı) **Cahandar ağa nə qədər fikirləşsə də, münasib bir söz tapa bilmirdi.** (İ.Şıxlı)

$-mi^4$ şəkilçisi isə başlıca olaraq zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin qurulmasında iştirak edir. Məsələn, **Səsinə çıxartdınmi, özünü ölmüş bil.** (S.Rəhman) **Vaxtın oldumu, anana məktub yaz.** (H.Abbaszaadə)

Tabeli mürəkkəb cümlələrin qurulmasında determinantların da müəyyən rolu vardır. Determinant üzvlər predikativ komponentlərin hər ikisinə aid olmaqla baş və budaq cümlənin əlaqəsinə kömək edir. Məsələn, **Bu günlər İmran hara gedirdisə, orada Şahnazla rastlaşırdı.** (İ. Şıxlı) **Səməd əmisinin qaqqultulu gülüşündəki qeyri-təbiiliyi duymasa da, öz gülüşünün süniliyini hiss etdi.** (İ.Hüseynov)

Dilçilik kitablarında tabeli mürəkkəb cümlələr bağlayıcı vasitələrə görə dörd qrupa ayrılır:

1. **Asindetik tabeli mürəkkəb cümlələr.** Belə cümlələrdə budaq cümlə baş cümləyə yalnız intonasiya ilə bağlanır: **Gördülər, üç ləpir qayanın üstündə qərar tutub.** (S. Rəhimov) **O istəyirdi, səfərini tez başa vursun.** (Ə.Cəfərzadə)

2. **Analitik tabeli mürəkkəb cümlələr.** Belə cümlələrdə budaq cümlə baş cümləyə ya bağlayıcı, ya bağlayıcı söz, ya da ədatla bağlanır: **Kitab da vardır ki, onun sözləri, Süzölmüş şəfəqli ulduzlar kimi.** (S.Vurğun) **Hansı pəncərədən işıq gəldi, oraya yüzlərcə güllə atırdı.** (M.S.Ordubadı) **Özümü müdafiə etməyəcəyəm, çünki məni düşmənlərim çox yaxşı doğrultdular.** (C.Cabbarlı)

3. **Sintetik tabeli mürəkkəb cümlələr.** Belə cümlələrdə budaq cümlə baş cümləyə şəkilçilərin köməyi ilə bağlanır: **Mənim ölməyimlə o kişinin qanı yuyulacaqsə, mən hazırım.** (F.Kərimzadə)

4. **Analitik-sintetik tabeli mürəkkəb cümlələr.** Tabeli mürəkkəb cümlələrin bu növündə budaq cümlə baş cümləyə bağlayıcı söz və şəkilçilər vasitəsi ilə bağlanır: **Sən məni hara çağırmışdınsa, ora gedirəm.** (Ə.Mustafayev) **Nə vaxt istəsəniz, mən o vaxt hazırım.** (N.Vəzirov)

Tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlənin növləri

Baş və budaq cümlənin yerinə, bağlayıcı vasitələrə görə tabeli mürəkkəb cümlənin iki tipi var: I tipdə baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra, II tipdə isə bunun əksinə, budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra işlənir.

Bundan başqa, tabeli mürəkkəb cümlələr budaq cümlənin daşdığı rol nəzərə alınmaqla da təsnif edilir. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr aşağıdakı budaq cümlə növlərinə malikdir:

1. Mübtədə budaq cümləsi;
2. Xəbər budaq cümləsi;
3. Tamamlıq budaq cümləsi;
4. Təyin budaq cümləsi;
5. Zərflik budaq cümləsi;
- 1) zaman budaq cümləsi;
- 2) yer budaq cümləsi;
- 3) tərz budaq cümləsi;
- 4) səbəb budaq cümləsi;
- 5) nəticə budaq cümləsi;
- 6) məqsəd budaq cümləsi;
- 7) kəmiyyət budaq cümləsi;

8) *dərəcə budaq cümləsi*;

9) *şərt budaq cümləsi*;

10) *qarşılaşdırma budaq cümləsi*;

6.Qoşulma budaq cümləsi.

Mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr.

Mübtəda budaq cümləsi baş cümlənin buraxılan və ya əvəzliliklə ifadə olunan mübtədasının mənasını izah edir, aydınlaşdırır. Mübtədanın baş cümlədən doğan sualına budaq cümlə cavab verir. Baş və budaq cümlənin yerinə, bağlayıcı vasitələrə görə mübtəda budaq cümləsinin dilimizdə iki tipi vardır:

I tip. Baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra gəlir, budaq cümlə baş cümləyə ya yalnız intonasiya, ya da intonasiya və *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Məsələn, *Açıqca məlum oldu ki, yazı-pozu bilirsən. (V.Babanlı) Bu yəqindir ki, var sevimli səsin. (M.Ə.Sabir)*

Baş cümlədə mübtədanın olub-olmamasına görə I tipin özünü də iki növə ayırmaq olar:

1. Baş cümlədə mübtəda olmur, buraxılır, buraxılmış mübtədanın məzmunu budaq cümlə vasitəsilə çatdırılır. Məsələn, *Qatar yola çıxan günlərdən bəri idi ki, ayağı yerə dəyirdi. (M.Oruc) Sonra məlum olurdu ki, müdir müavini dəyişik salıb. (Elçin) O düz bir ay idi ki, yollarda idi. (İ.Şıxlı)*

Belə cümlələrdə baş cümlənin xəbəri *elə gəldi, elə çıxır, belə çıxır, fikrindən keçdi, könlündən keçdi, ağına gəldi, ağından keçdi, ürəyindən keçdi, yadına düşdü* kimi frazeoloji vahidlərlə də ifadə oluna bilər: **Ona elə gəldi** ki, üzünə zillənən gözlərdə bir yırtıcı sehrkarlıq var. (İ.Şıxlı) **Allahyara elə gəldi** ki, Mələk onun yanındadır. (İ.Şıxlı) **Arada ağına gəldi** ki, Xəzangülün oyanmağını gözləməsin. (Ə.Hacızadə)

2. Baş cümlədə mübtədanın *o (da), bu (da), orası, burası, eləsi, beləsi, elələri, belələri, o cəhət, bu cəhət, bir cəhət, o şey, bu şey, o məsələ, bu məsələ* sözlərindən ibarət yerliyi, qəlibi işlənir. Baş cümlədən sonra budaq cümlə gələrək

həmin sözlərin mənasını izah edir, aydınlaşdırır: *Yoxsa indi də bu qalib ki, qız uşaqları da oğlanlar kimi çıxıb çölü-bacanı gəzələr? (C.Məmmədquluzadə) O da aşkardır ki, bacısını elə-belə görməyə gəlməyib. (F.Kərimzadə) Burası yaxşıdır ki, bəxtin kəsib, komsomol olmamışın. (M.İbrahimov)*

II tip. Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir. Budaq cümlədə *kim (ki), nə (ki), hər kim (ki), hər kəs (ki), hər nə (ki)* və s. bağlayıcı sözlərindən biri, baş cümlədə isə ona qarşılıq olan və adlıq halda duran *o, bu* əvəzliyi iştirak edir. Budaq cümlə ümumilik, baş cümlə isə konkretlik bildirir. Budaq cümlədə işlənən bağlayıcı sözlər ismin müxtəlif hallarında ola bilər. Bu, budaq cümlənin formalaşmasına heç bir təsir etmir, lakin baş cümlədəki əvəzliliklə ifadə olunan qarşılıq bildirən söz mütləq adlıq halda olmalıdır. Məsələn, **Kim** vətəninə sevir, **o**, xalqın sevimlisidir. (M.S.Ordubadi) **Hər kəs** bağa tez çatsa, qızıl bayrağı **o** götürəcək. (M.S.Ordubadi)

Bəzən baş cümlədə qarşılıq bildirən söz işlənməyə də bilər, lakin təsəvvür edilməlidir. Məsələn, *Kimi əcəl hərələyirsə, (o) qabağa çıxsın. (İ.Şıxlı) Kim bu dünyada sıxıntı çəksə, (o) elə axirətdə də əzab içində qıvrılacaq. (İ.Şıxlı) Kim qanunu pozsa, (o) cəzalanacaq. (İ.Şıxlı) Dəstimdə nə var, (o) getdi əldən. (Xətai)*

Belə cümlələri sadələşdirdikdə baş cümlədəki qarşılıq bildirən söz atılır (əgər cümlədə işlənmişdirsə), budaq cümlə tərkib şəklində onun yerinə keçir, mübtəda vəzifəsini icra edir: **Hər kəs** bağa tez çatsa, qızıl bayrağı **o** götürəcək. - **Qızıl bayrağı bağa tez çatan** götürəcək. **Kimi əcəl hərələyirsə, qabağa çıxsın.** - **Əcəl hərələyən** qabağa çıxsın.

Xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr. Xəbər budaq cümləsi baş cümlənin işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan xəbərini izah edib aydınlaşdırır. Xəbərin baş cümlədən doğan sualına budaq cümlə cavab verir. Məsələn,

Xeyri bu oldu ki, onların yerini dürüst öyrəndi. (F.Kərimzadə)
İki sözünün biri bu idi ki, əmim yaxşı adamdır. (M.Hüseyn)

Baş və budaq cümlənin yerinə, bağlayıcı vasitələrə görə xəbər budaq cümləsinin dilimizdə iki tipi var.

I tip. Baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra gəlir. Budaq cümlə baş cümləyə ya yalnız intonasiya, ya da intonasiya və ki bağlayıcısı ilə bağlanır. Məsələn, *İgid odur, atdan düşə, atlına, İgid odur, hər zəhmətə qatlına. (Atalar sözü)*

Xəbər budaq cümləsinə digər budaq cümlə növlərindən fərqləndirən mühüm bir xüsusiyyət odur ki, bu cümlələrin baş cümləsində xəbər heç vaxt buraxıla bilməz. Baş cümlədə həmişə *o, bu, elə, belə, ora, bura* və s. tipli əvəzliliklərlə, əvəzliyin müxtəlif sözlərlə birləşməsi ilə ifadə olunan xəbər işlənir. İşarə əvəzlilikləri konkret heç bir mənə ifadə etmədiyindən, onların işarə etdiyi məzmun budaq cümlə vasitəsilə açılır. Məsələn, *Mənim təklifim belədir ki, Samirənin səmimi ərizəsi nəzərə alınsın. (M.Hüseyn)* *Ancaq xahişimiz bundan ibarətdir ki, nahar və şam yeməklərini hər gün öz evimizdə yeyəsiniz. (M.S.Ordubadı)* *Məsələ burasındadır ki, o hələ də Buzbulaqda qalır. (Ə.Əylisli)*

Xəbər budaq cümləsinin bu tipində baş cümlədə xəbərin yerliyi – qəlbi rəngarəng formalarla ifadə oluna bilər. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Baş cümlənin xəbəri *budur, odur, bu idi, o idi, bu imiş, o imiş* sözləri ilə ifadə olunur, cümlənin məzmununu ya indiki, ya da keçmiş zamanla bağlayır. Məsələn, *Mehmanın arzusu bu idi ki, gec-tez yenə də oxumağa qayıtsın. (S.Rəhimov)* *Ağıllı adam odur ki, hər şeydə orta vəziyyəti özünə adət etsin. (A.Bakıxanov)*

2. Baş cümlənin xəbəri *belədir, elədir, belə idi, elə idi, belə imiş, elə imiş* sözləri ilə ifadə olunur. Belə cümlələr dilimizdə nisbətən az işlənir. Məsələn, *Siz şəhərlilərin gümanı belədir ki, kənd yerində avamlar yaşayır. (M.İbrahimov)* *Ancaq quzeylilərin yeri elədir ki, onlar köndələn*

çaydan birbaşa özlərinə arx apara bilmirlər. (İ.Əfəndiyev)
Beləydi qayda bizdə, qız doğanda analar, Baxıb qara geyərdi su üstündə sonalar. (S.Vurğun)

3. Baş cümlənin xəbəri *ora, bura, orası, burası, onda, bunda* sözləri ilə ifadə olunur. Məsələn, *Qərribə burası idi ki, heç kəs onunla açıq danışmaq istəmirdi. (İ.Şıxlı)* *Xoşbəxtlik buradadır ki, Ella da Amanı istəyir. (M.Süleymanlı)* *Qorxum ondandır ki, ömrün qışında, Bahar çiçəkləri üzə gülməsin. (B.Vahabzadə)*

4. Baş cümlənin xəbəri *o, bu* əvəzliyinə *üçün, ötrü, görə* qoşmalarının qoşulması ilə ifadə olunur. Məsələn, *Ağlamağı ona görə idi ki, bütün planları alt-üst olmuşdu. (İ.Məlikzadə)*

5. *O, bu* işarə əvəzlilikləri *demək, ibarət* sözləri ilə birləşərək baş cümlənin xəbəri olur. Məsələn, *Bu o deməkdir ki, artıq zirehli döyüş paltarını soyundurmuşuq. (F. Kərimzadə)* *Bu o deməkdir ki, siz işinizi düzgün təşkil etmişiniz. (T.Hüseynov)*

6. *O, bu, orada, belə* və s. işarə əvəzlilikləri *olmaq* sözü ilə birləşərək baş cümlənin xəbəri olur. Məsələn, *Mənim borcum bu oldu ki, gələcəyi deyim sana. (S.Vurğun)*

7. Baş cümlənin xəbəri *o, bu, elə, belə, haman* sözlərinin *şey, vaxt, kəs* tipli sözlərlə yanaşma yolu ilə birləşməsi şəklində ifadə olunur, ümumi şəxs, ümumi əşya, ümumi zaman və s. bildirir və budaq cümlə vasitəsilə aydınlaşdırılır. Məsələn, *Xoşbəxt o kəsdir ki, valideynlərinin haqq-sayını itirmir.*

II tip. Xəbər budaq cümləsinin II tipində budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir və ona *kim, hər kim, hər kəs, nə, hər nə, necə, harada, nə qədər* və s. bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Baş cümlədə qarşılıq bildirən söz kimi *o, bu, elə, belə, ora, bura, o cür, bu cür, orada, burada* sözləri xəbər yerində işlənir. Budaq cümlənin xəbərində *-sa, -sə* şəkilçisi və ya bağlayıcı sözdə *ki* ədatı işlənə də bilər,

işlənməyə də. Məsələn, *Ürəyində hansı oğlanı tutubsa, odur.* (İ.Şıxlı) *Tərbiyəçi necədir, o da elədir.* (İ.Hüseynov)

Bəzən baş cümlədə qarşılıq bildiren söz yiyelik halda olub söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi çıxış edir, birləşmənin ikinci tərəfi əksər halda *özü* sözündən ibarət olur. Məsələn, *Hər kim yüz il yaşamasa, Günah onun özündədir.* (O.Sarıvəlli).

Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr.

Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin buraxılan və ya qəlib söz şəklində təsəvvür edilən tamamlığını izah edib aydınlaşdırır. Tamamlıq budaq cümləsi dilimizdə digər budaq cümlə növləri ilə müqayisədə daha çox işlənir. Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin əsasən feli xəbərini tamamlamağa xidmət edir və tamamlığın suallarına cavab verir. Məsələn, *Niyə qoymursan, bu dinsizləri qovum getsin?* (İ.Şıxlı) *Axtı deyirlər, çox adam bu yolla varlanıb?* (İ.Şıxlı)

Baş və budaq cümlənin yerinə, bağlayıcı vasitələrə görə tamamlıq budaq cümləsinin dilimizdə iki tipi vardır:

I tip. Baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra gəlir, budaq cümlə baş cümləyə ya yalnız intonasiya, ya da intonasiya və *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Məsələn, *Sənə onu da başa saldım ki, hər şey hökumətin hesabına olacaq.* (İ.Şıxlı) *Amma bilmirəm, bir-birinizi başa düşə biləcəksinizmi?* (İ.Şıxlı)

Hər iki cümlədə baş cümlə əvvəl, tamamlıq budaq cümləsi isə sonra işlənmişdir. Birinci cümlə *ki* bağlayıcısının, ikinci cümlə isə yalnız intonasiyanın köməyi ilə qurulmuşdur.

Baş cümlədə tamamlığın yerliyi, qəlibinin olub-olmamasına görə bu tipin özünü də iki növə bölə bilərik:

a) Tamamlıq budaq cümləsinin baş cümləsində tamamlığın yerliyi, qəlibi olmur, baş cümlə tamamlığı buraxılmış yarımçıq cümlə şəklində olur. Tamamlığın baş cümlədən doğan sualına budaq cümlə cavab verir. Məsələn, *Niyə qoymursan, bu dinsizləri qovaq?* (İ.Şıxlı) *O başa düşdü*

ki, Şahnigarın ölümündə Cahandar ağanın əli var. (İ.Şıxlı) *Şamxal hiss etdi ki, Güləsərin başı hərlənir.* (İ.Şıxlı)

b) Belə cümlələrin bir qisminin baş cümləsində isə qəlib söz olur və baş cümlədə aşağıdakı qəlib sözlərdən istifadə olunur:

1. *Bu, o* işarə əvəzlilikləri substantivləşərək ismin müxtəlif hallarında baş cümlənin tamamlığı vəzifəsində işlənir və həmin sözlərin məzmunu budaq cümlənin verdiyi yeni informasiya ilə açılır. Məsələn, *Təkcə onu fikirləşirdi ki, görəsən bu arvad kimdir belə, bu qədər danışır.* (Elçin). **Bunu** bilmək lazımdır ki, bu şəxs xırda adam deyil. (C.Məmmədquluzadə).

2. *Orası, burası* sözləri baş cümlədə qəlib söz - tamamlıq vəzifəsində işlənir. Məsələn, **Orasını** da deyim ki, qəfəsdə kəklik saxladığımı nə atam, nə də anam bilirdi. (Ə.Vəliyev).

3. *Eləsi, beləsi, elələri, belələri* sözləri baş cümlədə qəlib söz – tamamlıq vəzifəsində işlənir. Məsələn, **Elələrini** seçib götürmək lazımdır ki, bir müddət saxlamaq mümkün olsun.

4. Baş cümlədə *o cəhət, bu cəhət, o məsələ, bu məsələ, o şey, bu şey, bir şey* sözləri qəlib söz – tamamlıq vəzifəsində işlənir. Məsələn, *Hamı bir şeyi yaxşı bilirdi ki, hava açılır, müharibə yavaş-yavaş başa çatır.* (M.S.Ordubadi) **Bir şeyi** də anladı ki, ağası bu saat əlinə keçəni parçalamağa hazırdır. (İ.Şıxlı)

I tipə daxil olan tamamlıq budaq cümlələrində baş cümlənin xəbəri daha çox nitq, təfəkkür, görmə, eşitmə proseslərini ifadə edən fellərdən ibarət olur. Məsələn, *Mən hiss edirdim ki, o məndən tamamilə başqa bir şey gözləyir.* (M.Hüseyn) *Salatın duymuşdu ki, atası tutduğu işə peşmandır.* (İ.Şıxlı) *Xəlil anladı ki, bu baxışları qəbir evinə qədər unuda bilməyəcək.* (İ.Məlikzadə)

II tip. Bu tipdə budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir və baş cümləyə *kim, hər kim, hər kəs, nə, hər nə* və s. bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Baş cümlədə tamamlıq vəzifəsində qarşılıq bildirən *o* sözü, az hallarda isə *bu* sözü işlənir. Məsələn, *Onların ağsaqqalı nə desə, ona tabe olurlar.* (İ.Şıxlı) *Allah səni nə arzulayırsansa, ona çatdırısın.* (İ.Şıxlı)

Qarşılıq bildirən söz olmadıqda onu baş cümlənin ümumi məzmunu əsasında sual verib müəyyənləşdirmək olur. Məsələn, *Nə soruşsanız, (onu) söylərəm.* (C.Cabbarlı)

Baş cümlədə *hamısı, heç biri* sözləri olduqda, qarşılıq bildirən söz yiyəlik halda təsəvvür edilir. Məsələn, *Nə ki qeyd etmişdilər, hamısını yerinə yetirdi.* (Ç.Hüseynov) *Bizim tayfadan kim varsa, hamısına xəbər elə.* (İ.Şıxlı)

O şey ki, o məsələ ki, o cəhət ki və s. sözlər də budaq cümlədə bağlayıcı söz kimi çıxış edir. Məsələn, *O şey ki təkcə sənə aiddir, (onu) mən bilirəm.* (M.İbrahimov).

Cümlənin ikinci dərəcəli üzvü olan tamamlıq vasitəsiz və vasitəli olduğu kimi, tamamlıq budaq cümlələrinin bir hissəsi vasitəsiz, bir qismi isə vasitəli tamamlığın suallarına cavab verir. Məsələn, *Mən hiss edirdim ki, (nəyi?) o, məndən tamamilə başqa bir söz gözləyir.* (M.Hüseyn) *Mən bu saat sizə sübut edərdim ki, (nəyi?) mən sizin atanız deyiləm.* (N.Vəzirov) *Xəlil anladı ki, (nəyi?) bu baxışları qəbir evinə qədər unuda bilməyəcək.* (İ.Məlikzadə)

Vasitəli tamamlığın suallarına cavab verən tamamlıq budaq cümlələri baş cümlənin feli xəbəri ilə yanaşı, ismi xəbərinə də aid ola bilər. Məsələn, *Mən inanmıram ki, (nəyə?) Orxan da, sən də bu boyda səhv eləmiş olasınız.* (Ə.Hacızadə) *Biz əminik ki, (nəyə?) bu hadisələr sənənin təbinə daha mühüm təkanlar verəcəkdir.* (M.S.Ordubadi).

Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin məsdər, feli bağlama və feli sifətlə ifadə olunan başqa üzvlərinə: mübtədə, tamamlıq, zərflik, təyininə də aid ola bilər.

Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr. Təyin budaq cümləsi baş cümlənin əşya məzmunlu hər hansı üzvünü izah edir, aydınlaşdırır. Ya baş cümlədə təyin olmur, təyinin baş cümlədən doğan sualına budaq cümlə cavab verir, ya da baş cümlədə təyinin əvəzliliklə ifadə olunmuş yerliyi, qəlibi olur, budaq cümlə vasitəsilə izah edilir, aydınlaşdırılır. Məsələn, *Adam var, başına səpəşən güllər, Adam var, gözüne çəkəşən millər.* (Aş.Ələsgər) *Elə yerə qoy ki, it-pişik çıxma bilməsin.* (İ.Şıxlı)

Birinci cümlədə baş cümlədə (*Adam var,...*) təyin buraxılmışdır, təyinin baş cümlədən doğan (*necə adam?*) sualına budaq cümlə cavab verir. İkinci cümlədə isə təyinin yerliyi, qəlibi var: *elə* sözü. Lakin bu söz mənəni tam açma bilmədiyindən, budaq cümlə tələb olunur və budaq cümlə təyinin vəzifəsini icra edir.

Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin belə bir xüsusiyyəti də var ki, baş cümlədə təyinlənən söz müəyyən bir sözlə və ya bir şəkilçi ilə budaq cümlədə xatırladılır. Məsələn, *Doğrudan da, hacı gözləri ilə elə bir adam axtarırdı ki, çamadanları ona apardırsın.* (C.Cabbarlı) – cümləsində baş cümlənin təyinlənəni (*adam*) budaq cümlədə əvəzliliklə (*ona*) xatırladılmışdır.

Baş və budaq cümlənin yerinə, bağlayıcı vasitələrə görə dilimizdə təyin budaq cümləsinin aşağıdakı tipləri vardır:

I tip. Baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir. Budaq cümlə baş cümləyə ya yalnız intonasiya, ya da intonasiya və *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Məsələn, *Kəndimizdə elə adam varmı ki, heç torpağı olmasın?* (İ.Şıxlı) *Söz var, kəsdirər başı, Söz var, kəsər cavaşı.* (Xətai)

Verilmiş cümlələrin hər ikisində baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənmişdir. Əvvəlki cümlə *ki* bağlayıcısı, sonuncu isə intonasiya ilə qurulmuşdur. Cümlələrdən birincinin baş cümləsində *elə* əvəzliyi təyinin yerliyi, qəlibi olub, budaq cümlə vasitəsi ilə izah edilir. İkinci nümunədə isə

iki təyin budaq cümləsi işlənmiş və hər birinin baş cümləsi təyini buraxılmış yarımçıq cümlə şəklindədir. Buraxılmış təyinin məzmunu budaq cümlə vasitəsi ilə aydınlaşır.

Təyin budaq cümləsinin bu tipi dilimizdə daha çox işlənir. Baş cümlədə budaq cümlənin yerliyinin - qəlibinin olub-olmamasına görə bu tipin özünü də 2 yerə ayırmaq olar:

a) Baş cümlə təyini biraxılmış yarımçıq cümlə şəklində olur. Baş cümlədəki təyinlənən məntiqi vurğu ilə tələffüz edilir. Təyinin baş cümlədən doğan sualı budaq cümlə vasitəsi ilə cavablandırılır. Məsələn, *Dərd var ki, bənzəmir heç hansı dərdə.* (B.Vahabzadə) *İnsan var ki, ömrü qaynar, mübarizəli.* (R.Rza) *Zaman var, xəyalı çəkir zirvəyə, Zaman var, məhv edir, eşqi, niyyəti, Zaman var, insanı qaldırır göyə, Zaman var, məhv edir insanıyyəti.* (B.Vahabzadə)

b) Baş cümlədə təyinin yerliyi, göstəricisi, qəlibi işlənir və budaq cümlə həmin sözü izah edib aydınlaşdırır. Bu halda baş cümlədə işlənən qəlib sözlər aşağıdakılardan ibarət ola bilər:

1. *Elə, elə bir, belə, belə bir, o cür, bu cür* sözləri baş cümlədə qəlib söz – təyin vəzifəsində işlənir və budaq cümlə vasitəsilə izah edilir. Məsələn, *Dünyada elə şeylər var ki, onlar pulun hökmünə tabe deyillər.* (M.İbrahimov) *Bəzən elə adamlar olur ki, onların tarixini yazmaq üçün bütün bir xalqın, bir ölkənin...tarixini yazmaq lazım gəlir.* (C.Cabbarlı) *Həyat elə bir hikmətdir ki, idrakın təxəyyülü onu asanlıqla qavraya bilmir.* (Anar) *İsmayıl elə bir pöhrədir ki, o böyüyüb qol-budaq atanda kölgəsi bütün ölkəni tutacaq.* (F.Kərimzadə)

2. Bəzən baş cümlədə qəlib sözün bir hissəsi işlənir, yalnız *bir* sözü işlənir. Məsələn, *Mən bir solmaz yarpağam ki, çiçəkləri bəzərəm.* (C.Cabbarlı) *Mən bir susmaz duyğuyam ki, ürəkləri gəzərəm.* (C.Cabbarlı)

3. *O, bu* sözləri baş cümlədə qəlib söz- təyin vəzifəsində işlənir və budaq cümlə vasitəsilə izah edilir.

Məsələn, *Sözünü o kəslərə de ki, sənə qulaq vermirlər.* (C.Məmmədquluzadə) *Ar olsun o millətə ki, onun içindən yüksək əməllər naminə ölümə hazır olan oğullar və qızlar tapılmayacaq.* (M.İbrahimov)

3. *Həmin, həmin o,* bəzən də *haman, haman o* sözləri baş cümlədə qəlib söz – təyin vəzifəsində işlənir. Məsələn, *Bu həmin çadır idi ki, onun içində Əbu Səid Sara Xatunla Şeyx Heydəri qəbul eləmişdi.* (F.Kərimzadə)

II tip. Təyin budaq cümləsinin ikinci tipində budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gələrək ona *hansı, kim, nə, necə* və s. bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Baş cümlədə qarşılıq bildirən *o, bu* sözləri təyin vəzifəsində olur. Məsələn, *Hansı ürəkdə xəbislik, kin-küdurət, ləkə, naqislik var, o insanlar özlərindən küssün.* (F.Kərimzadə)

Bağlayıcı sözlər bəzən *ki* ədatı ilə birlikdə işləyə bilər və ya budaq cümlənin sonunda *-sa, -sə* şəkilçisi olur. Məsələn, *Mən onun noxtasından tutub hansı tərəfə dartsam, o tərəfə də gedəsidir.* (F.Kərimzadə) *Hansı biletə əl uzadırdımsa, o biletin cavabı o saat beynimdə hazır olurdu.* (Ə.Əylisli)

Təyin budaq cümləsinin ikinci tipi dildə nisbətən az işlənir. Bu cür təyin budaq cümlələri mübtədə, tamamlıq və xəbər budaq cümlələri hesabına azalır. Çox zaman yığcamlıq üçün baş cümlədə təyin vəzifəsində işlədilən qarşılıq bildirən *o, bu* sözlərini substantivləşdirərək (həmin sözlər məntiqi vurğu altına düşmədikdə) işlədirik. Nəticədə budaq cümlənin növü dəyişərək, mübtədə, xəbər və tamamlıq budaq cümləsinə çevrilir. Məsələn, *Hansı kitabı istəyirsən, o kitabı götür.*- əvəzinə, *Hansı kitabı istəyirsən, onu götür.*- dedikdə, təyin budaq cümləsi tamamlıq budaq cümləsi ilə əvəz olunur. Buna görə də təyin budaq cümləsinin bu tipində baş cümlədə qarşılıq bildirən söz mütləq işlənməlidir.

Dilimizdə bəzən *elə* təyin budaq cümlələri də işlənir ki, formal olaraq bu iki tipin heç birinə uyğun gəlmir. Belə cümlələrdə baş cümlənin təyinlənənindən əvvəl *o, bu, bir*

sözləri, sonra *ki* ədatı işlənir, baş cümlə kəsilərək budaq cümlə davam edir, daha sonra baş cümlənin qalan hissəsi işlənir. Belə cümlələrdə budaq cümlə, sanki baş cümlənin arasında yerləşir. Məsələn, *Bir şam ki haqdan yana, heç bad ilə sönməz. (Ə.Nicat) O torpağı ki qoruya bilmədin, onu əkib-becərməyə dəyməz. (Anar) Bir xalq ki öz mənşəyini, keçmişini bilməyə, onun axırı necə olar? (B.Vahabzadə) O dərdi ki mən içimdə çəkirəm, ona dağ da davam gətirməz. (M.İbrahimov) O sahil ki sizi aparmaq istəyirəm, qızıl qumla örtülmüşdür. (C.Əlibəyov) O sözləri ki mən sənə deməliyəm, sən mənə deyirsən. (M.İbrahimov)*

Ə. Z. Abdullayev belə cümlələri təyin budaq cümləsinin xüsusi bir tipi kimi qiymətləndirmiş, ümumilikdə təyin budaq cümləsinin üç tipi olduğunu göstərmişdir. (3, səh. 240-243)

Zərflik budaq cümlələri. Zərflik budaq cümlələri baş cümlədəki hərəkətin icra tərzini, zamanını, yerini, hərəkət və ya əlamətin dərəcəsini, kəmiyyətini, səbəbini, məqsədini, şərtini və s. bildirir. Dilimizdə zərfliyin müxtəlif mənə növləri olduğu kimi, zərflik budaq cümləsinin də rəngarəng budaq cümlə növləri işlənərkəndir. Başqa sözlə, dilimizdə zərflik budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin aşağıdakı növləri vardır:

1. *Tərz budaq cümləsi;*
2. *Dərəcə budaq cümləsi;*
3. *Zaman budaq cümləsi;*
4. *Yer budaq cümləsi;*
5. *Kəmiyyət budaq cümləsi;*
6. *Səbəb budaq cümləsi;*
7. *Məqsəd budaq cümləsi;*
8. *Şərt budaq cümləsi;*
9. *Qarşılaşdırma budaq cümləsi;*
10. *Nəticə budaq cümləsi.*

Güründüyü kimi, dilimizdə zərflik budaq cümlələrinin hər birinə uyğun eyni adlı cümlə üzvü işlənərkəndir. Yalnız

nəticə budaq cümləsinə uyğun olan nəticə zərfliyi yoxdur. Əslində, sadə cümlələrdə nəticə məzmunu cümlənin predikatı vasitəsi ilə nəzərə çatdırılır. Səbəb zərfliyi predikatda nəzərdə tutulan iş, hərəkətin səbəbini bildirdiyi kimi, predikat da nəticəni ifadə edir. Səbəb və nəticə bu cür sıralanmaqla cümlə mürəkkəbləşdikdə nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə əmələ gəlir. Məsələn, *Mən yadamı ki, belə danışırısan? (İ.Şıxlı) Gör nə günə qalmışam ki, mənim döydiyüm adam mənə qahmar çıxır? (İ.Şıxlı)*

Tərz budaq cümləsi. Tərz budaq cümləsi zərflik budaq cümlələrinin bir növü olub, baş cümlədəki hərəkətin icra tərzini, yəni necə, nə şəkildə, nə vəziyyətdə icra olunduğunu bildirir. Baş cümlədə tərz zərfliyi yerində işarə əvəzliyi ilə ifadə olunmuş qəlib söz olur və mənəsi budaq cümlə vasitəsilə izah edilir, aydınlaşdırılır. Baş cümlədə tərz zərfliyinin yerliyi, qəlibi əksər hallarda işlənir, az hallarda isə nəzərdə tutulur. Məsələn, *Ancaq o elə danışdı, Yusifgil də eşidirdilər. (B.Bayramov) Ağcaqanadlar adamı elə sancırdılar ki, onların xortumu dəyən yer bir saat göynəyirdi. (İ.Şıxlı)*

Hər iki nümunədə baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənmişdir. Budaq cümlə baş cümləyə birincidə intonasiya, ikincidə isə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanmışdır. Hər iki nümunədə baş cümlədə zərfliyin *elə* sözü ilə ifadə olunmuş yerliyi, qəlibi işlənmiş və budaq cümlə vasitəsilə izah olunmuşdur.

Baş və budaq cümlənin yerinə, bağlayıcı vasitələrə görə tərz budaq cümləsinin iki tipi var:

I tip. Baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir, budaq cümlə baş cümləyə əksər hallarda *ki* bağlayıcısı, bəzən də intonasiya ilə bağlanır. Məsələn, *Elə bir cəza verəcək ki, sənə, cəhənnəm əzabları onun yanında mustuluq olacaq. (F.Kərimzadə) Soyğun qorxusundan elə geyinmişsiniz ki, ancaq iki gözünüzü görmək olar. (S.Qədirzadə)*

Dilimizdə tərz budaq cümləsinin I tipi çox işlənir və ifadə etdiyi mənaya görə aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. Nəticə bildirənlər;

2. Müqayisə bildirənlər.

1. Tərz budaq cümlələrinin bir hissəsi baş cümlədəki iş, hərəkətin, hal-vəziyyətin meydana çıxma tərzini bildirməklə yanaşı, nəticə məna çalarına da malik olur. Bu zaman baş cümlədə əksər halda *elə, belə* qəlib sözləri işlənir və budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Belə budaq cümlələrin əvvəlinə *nəticədə* sözünü də artırmaq olar. Məsələn, *Bu sözlər ürəyinə elə toxunmuşdu ki, özünə yer tapa bilmirdi. (Mir Cəlal) Bir az sonra səni Xəzinə qayasından elə diyirləyəcəyəm ki, heç ruhun da inciməyəcək. (Y.V.Çəmənşəminli) Yaş paltar onu elə qucmuşdu ki, yanuvuz koftasının üstündən baxanda bədənin titrədiyi görünürdü. (C.Bərgüşad) Onların başı söhbətə elə qarışmışdı ki, İvan Filippinin içəri girməsindən belə xəbərləri olmadı. (İ.Şıxlı) Atam məni elə çaşdırıb ki, nə danışdığımı da bilmirəm. (İ.Şıxlı)*

2. Tərz budaq cümlələrinin bir qisminə baş cümlədəki işin icra vəziyyəti müqayisə yolu ilə müəyyənləşdirilir. Bu zaman baş cümlədə *elə, belə* qəlib sözləri işlənir, budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Budaq cümlənin əvvəlində *elə bil (ki), sanki, deyəsən, guya (ki), deyirsən, deyərdin* və s. kimi modal sözlər işlənərək baş və budaq cümlənin müqayisə məzmununu gücləndirir. Məsələn, *Nəriman əmi birdən qəddini elə düzəltdi ki, elə bil fəraqat komandasına duracaqdı. (İ.Əfəndiyev) Elə dil töküür ki, deyirsən, bütün həyatı onun əlindədir. (M.İbrahimov) Sənin adam yerinə qoymadığın o uşaq dünən bir oxuyurdu ki, deyərdin, bağda bülbül cəh-cəh vurur. (Ə.Cəfərzadə) Salmanın ürəyi elə şiddətlə çırpınırdı ki, sanki sinəsini yarıb çıxacaqdı. (Ə.Hacızadə) Sona arxasını misterə və tacirə çevirib elə cəld gedirdi ki, deyəsən, yağtı daşan adam evinə qaçırdı. (Mir Cəlal) Özünü elə aparırdı, guya heç nə onu maraqlandırmır. (İ.Şıxlı) Özünü elə aparır, guya elm dəryasıdır. (İ.Şıxlı)*

II tip. Budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra işlənir, budaq cümlə baş cümləyə *necə (ki), nə cür (ki), nə təhər (ki)* bağlayıcı sözləri ilə bağlanır. Bağlayıcı sözlərə *ki* ədatı qoşulmadıqda budaq cümlənin xəbərində *-sa, -sə* şəkilçisi işlənə bilər. Bunların heç biri olmadan, bağlayıcı söz tək də işlənə bilər.

Bağlayıcı sözlərə müvafiq olaraq baş cümlədə qarşılıq bildirən *elə, eləcə, eləcə də, o cür, o təhər* və s. sözlərdən istifadə edilir. Həmin sözlər məntiqi vurğu altında aktualaşdırılır. Məsələn, *Sən necə tapşırmışdın, o cür də yazmışam. Məbeli necə istəyirsinizsə, elə yerləşdirək. O vaxt atam bax həmin yerdə necə dayanmışdı, sən də elə durmusan.*

Tərz budaq cümləsinin bu tipində baş cümlədə qarşılıq bildirən söz işlənməyərək təsəvvür də edilə bilər. Məsələn, *Məbeli necə istəyirsiniz, yerləşdirək.*

Dərəcə budaq cümləsi. Dərəcə budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkət və ya əlamətin dərəcəsini bildirir və quruluşca tərz budaq cümləsinə çox yaxındır. Məsələn, *Axırda iş o dərəcəyə çatır ki, bizim ən namuslu adamlarımızı ləkələməyə, gözdən salmağa çalışırlar. (Ə.Vəliyev).*

Dərəcə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlə komponenti hərəkət və əlamətin dərəcəsini bildirməklə yanaşı, nəticə çalarına da malik olur, hərəkət və əlamətin həmin dərəcəsindən doğan nəticəni də bildirir. Buna görə də dərəcə budaq cümləsi bir qayda olaraq nəticə məna çalarına malik olur.

Baş və budaq cümlənin yerinə, bağlayıcı vasitələrə görə dərəcə budaq cümləsinin də iki tipi vardır:

I tip. Bu tipdə baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir, budaq cümlə baş cümləyə əksər halda *ki* bağlayıcısı, bəzən yalnız intonasiya ilə bağlanır. Baş cümlədə *o dərəcə, o dərəcədə, o dərəcəyə, o qədər, o yerə, o məqama* kimi qəlib sözlər işlənir və budaq cümlə vasitəsi ilə izah edilir. Məsələn,

Qocanın sözləri **o qədər** gözlənilməz səsləndi ki, hətta qızlar da ağızlarındakı quru pendir-çörəyi çeynəmələrinə ara verdilər. (Elçin) **İş o məqama** çatdı ki, dəlillər meydanın hər tərəfində öz yerlərini tutdular. ("Koroğlu")

Dərəcə budaq cümləsi baş cümlədə daha çox sifət və zərflə ifadə olunan üzvlərə aid olur. Məsələn, *Torağaylar səs-səsə verib o qədər gözəl, o qədər məlahətli oxuyurlar ki, adam durub baxmaq, dayanıb dinləmək istəyir.* (Ə.Vəliyev). *Yağış elə şiddətlə yağdı, lap sütuna bənzəyirdi.* (Mir Cəlal) və s.

Əlamətin dərəcəsini bildirən qəlib sözlər baş cümlədə təyinə, feli xəbərə də aid ola bilər. Məsələn, *O qədər dərin fikrə getmişdi ki, anası Sara xanımın gəlib onun yanında dayanmasını bilməmişdi.* (F.Kərimzadə) *O qədər köyrəlmişdi ki, dindirəndə az qalırdı aqlasın.* (Ə.Vəliyev) – cümlələrindən birincisində budaq cümlə baş cümlədə frazeoloji vahidlə ifadə olunan feli xəbərin ismi hissəsinə aid təyinin (*dərin*), ikinci cümlədə isə feli xəbərin (*kövrəlmişdi*) dərəcəsini bildirir.

II tip: Bu tipdə budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra işlənir, budaq cümlə baş cümləyə *nə dərəcədə (ki), nə qədər (ki), nə yerə (ki)* və s. bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Budaq cümlənin sonunda *-sa, -sə* şəkilçisi işlənə də bilər, işlənməyə də. Baş cümlədə qarşılıq bildirən söz kimi *o dərəcəyə, o dərəcədə, o qədər, o yerə* sözləri olur. Məsələn, *Nə dərəcədə desən, o dərəcədə gözəldir. Nə dərəcədə çalışmışdınsa, o dərəcədə də əməyin qiymətləndirildi.*

Zaman budaq cümləsi. Zaman budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkət və ya əlamətin zamanını bildirir. Məsələn, *Səni o vaxt bağışlayaram ki, bütün səhvlərini etiraf edəsən.*

Baş və budaq cümlənin yerinə, bağlayıcısı vasitələrə görə zaman budaq cümləsinin iki tipi vardır:

I tip. Bu tipdə baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir, budaq cümlə baş cümləyə ya yalnız intonasiya ilə, ya da intonasiya və *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Baş cümlədə budaq cümlənin *o zaman, o vədə, o vaxt, elə bir vaxtda, onda* sözlərindən ibarət yerliyi, qəlibi olur və budaq cümlə vasitəsilə izah edilir. Məsələn, *Bir də o vaxt ayıldım ki, onun böyründə dayanıb var qüvvəmlə əl çalırım.* (İ. Hüseynov) *Birlik o zaman* olar ki, hər tayfa öz çörəyini yesin. (M.İbrahimov)

Qeyd. *O vaxt, o zaman, onda* sözləri baş cümlədə işlənilib budaq cümlə tələb etdikdə zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə formalaşır. Məsələn, *Onda mənə məlum oldu ki, sən heç nədən xəbərin yoxdur.* – cümləsini sadələşdirməklə mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə olduğunu görmək olar. Sadələşdikdə budaq cümlə tərkib şəklində baş cümlədə mübtəda yerində dayanar: *Onda mənə sən heç nədən xəbərin olmadığı məlum oldu.* Lakin cümlədə *onda* sözünün təyinatını dəyişməklə - *qəlib sözə* çevirməklə zaman budaq cümləsi formalaşdırmaq olar: *Məsələ mənə onda məlum oldu ki, artıq iş-işdən keçmişdi.* Belə cümlələr sadələşdikdə qəlib söz atılır, budaq cümlə tərkib şəklində onun yerinə keçir: *Artıq iş-işdən keçəndə məsələ mənə məlum oldu.*

II tip. Zaman budaq cümləsinin bu tipində budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir və ona aşağıdakı bağlayıcı vasitələrlə bağlanır.

1. Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir və ona *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Bu cür cümlələrdə intonasiya xüsusi rol oynayır. Budaq cümlənin əvvəlində *elə, indicə, yenicə, təzəcə* tipli sözlər işlənə bilər və bu zaman intonasiyanın rolu bir qədər azalır. Məsələn, *İşıqı yenicə yandırmışdı ki, hasarın o tayından ikimərtəbə evin eyvanından qızı Telli onu səslədi.* (S.Rəhman) *Yəhya dəftərini açıb başlamaq istəyirdi ki, ispalkomu çağırdılar.* (Mir Cəlal) *Bulağın axarına yenicə çatmışdı ki, kiminsə arxasınca gəldiyini hiss edib geri döndü.* (İ.Şıxlı) *İçəri keçmək istəyirdi ki, arxadan səs eşitdi.* (İ.Şıxlı)

Zaman budaq cümləsinin bu növü baş cümləyə yalnız intonasiya ilə də bağlana bilər. Məsələn, *Bu sözləri deyib qurtarmamışdı, dəhşətli partlayış min illik qayaları göyə qaldırdı. (İ.Əfəndiyev)*

2. Zaman budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl gələrək ona yalnız *ki* ədatı ilə bağlanır. Bu zaman ədat budaq cümlənin daxilində işlənir. Baş cümlədə *onda, o zaman, o vaxt* tipli qarşılıq bildirən sözlər işlənə də bilər, işlənməyə də. Məsələn, *Tonqal ki alov tutdu, onun tüstüsü olmaz. (B.Vahabzadə) Üzünə ki baxıram, dil-dodağı dolaşır. (C.Cabbarlı) Əsər ki bir balaca ruhuna yatmadı, qurtardı. (İ.Hüseynov)*

3. Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gələrək ona *elə ki* bağlayıcısı sözü ilə bağlanır. Məsələn, *Elə ki göbələk başını qaldırdı, onda ehtiyatlı ol. (İ.Hüseynov) Elə ki Zeynəbi görürdü, kişinin fikri hara isə uzaqlara gedirdi. (İ.Şıxlı)*

4. Zaman budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl gəlir və ona *o zaman ki, o gün ki, o vaxt ki, bir zaman ki, onda ki* və s. bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Məsələn, *O gün ki fəslə yaz olur, Gecə gündüz taraz olur. (A.Səhhət) O gün ki aləmə yayıldı şölən, Dağlar öz donunu lələdən biçdi. (S.Vurğun) O vaxt ki müsahibinin sözlərini eşitdi, əvvəlcə qulaqlarına inanmadı. (M.İbrahimov)*

Bəzən poetik dildə baş və budaq cümlənin yeri dəyişə bilər. Məsələn, *Ah, necə kef çəkməli əyyam idi, Onda ki övladı vətən xam idi. (M.Ə.Sabir)*

5. Budaq cümlə baş cümləyə *nə qədər, nə qədər ki, necə ki* bağlayıcısı sözləri ilə bağlanır. Məsələn, *Nə qədər qolumda qüvvət var, qılınc vurmağa hazırım. (Ə.Haqqverdiyev) Nə qədər canım sağdır, müsəlmanların başından bir tük çəkilməsinə razı olmayacam. (M.S.Ordubadı) Nə qədər ara sakitdir, bu işi qurtarmalıyıq. (H.Abbaszaadə)*

Qeyd. *Nə qədər, nə qədər ki* bağlayıcı sözləri həm zaman, həm də kəmiyyət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin

yanarında iştirak edir. Kəmiyyət budaq cümləsində işlənərkən baş cümlədə *o qədər, o qədər də* qarşılıq bildirən sözlər işlənir və ya təsəvvür edilir. Məsələn, *Nə qədər istəyirsən, o qədər götür. Zaman budaq cümləsində işlənəndə isə baş cümləyə qarşılıq söz kimi o müddətə, o müddətdə* sözlərini artırmaq olar. Məsələn, *Nə qədər mən sağam, (o müddətdə) heç kim sənə bir söz deyə bilməz. – cümləsini sadələşdirsək, Mən sağ olan müddətdə heç kim sənə bir söz deyə bilməz.*

6. Budaq cümlə baş cümləyə *haçan, haçan ki, nə zaman, nə zaman ki, havaxt, nə vaxt, nə vaxt ki* və s. bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Məsələn, *Nə zaman ki oğlunun getdiyi dörd il oldu, Məktubları kəsildi, gəlmədi, tətil oldu. (Ə.Kərim)*

7. Budaq cümlə baş cümləyə *-mi⁴* şəkilçisi ilə bağlanır. Məsələn, *Kəndə təzə bir müəllimə gəldimi, mən təsadüfən bir qadınla danışdım, həftələrlə evimizdən davaldaş qurtarmır. (İ.Əfəndiyev)*

8. Budaq cümlə baş cümləyə yalnız intonasiya ilə bağlanır. Məsələn, *Havalər isindi, gündüzlər kənddə heç kimi tapmazsan.*

Yer budaq cümləsi. Zərflik budaq cümlələrindən biri də yer budaq cümləsidir. Yer budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkət və ya əlamətin yerini bildirir və yer zərfliyinin suallarından birinə cavab verir. Məsələn, *Harda aş, orda baş. (Məsəl) Bu günlər İmran hara gedirdisə, orada Şahnazla rastlaşdı. (İ.Şıxlı)*

Hər iki nümunədə budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlmiş və ona *harda, hara* bağlayıcı sözləri ilə bağlanmışdır. İkinci nümunədə budaq cümlənin sonuna *-sə* şəkilçisi də artırılmışdır. Baş cümlələrdə *orda, orada* qarşılıq bildirən sözləri işlənməmişdir. Qarşılıq bildirən söz işlənməyə də bilər, lakin təsəvvür edilməlidir. Məsələn, *Tahir hara göz gəzdirdisə, (orada) nəhəng neft buruqları göründü. (M.Hüseyn)*

Qeyd etmək lazımdır ki, belə hallarda baş cümlədə işlənən qarşılıq bildirən söz *ora, o yer* sözlərindən ibarət olur.

Lakin bu sözlər həmişə deyil, yalnız üç halda– yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında olduqda yer budaq cümləsi əmələ gətirir, qalan hallarda başqa budaq cümlələrin: mübtədə, tamamlıq, xəbər budaq cümlələrinin yaranmasına səbəb olur. Məsələn, **Hardan** işıq gəlsə, **ora** güllə atəşinə tutulurdu. (mübtədə budaq cümləsi), **Hardan** işıq gəlsə, **oranı** güllə atəşinə tuturdu. (tamamlıq budaq cümləsi).

Baş və budaq cümlənin yerinə, bağlayıcı vasitələrə görə, dilimizdə yer budaq cümləsinin də iki tipi vardır.

I tip. Budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənərək ona *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Baş cümlədə *oraya, orada, oradan, o yerə, o yerdə, o yerdən, həmin yerə, həmin yerdə, həmin yerdən* kimi qəlib sözlər işlənir. Məsələn, **O yerlərdə** suyun şaqqultısından durmaq olmur **ki**, *orda qar əriyir.*

Dilimizdə yer budaq cümləsinin bu tipi olduqca az işlənir.

II tip. Budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra işlənir və budaq cümlə baş cümləyə *hara (ki), haranın (ki), haraya (ki), harada (ki), haradan (ki), o yerə ki, o yerdə ki, o yerdən ki, bir yer ki, bir yerə ki, bir yerdə ki, bir yerdən ki* kimi bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Bağlayıcı sözdən sonra *ki* ədatı, budaq cümlənin sonunda *-sa, -sə*, şəkilçisi ola da bilər, olmaya da. Məsələn, *İtiyini harda itirmisən, orda axtar.* (M.Süleymanlı) *Sən məni hara çağırımışdinsa, ora gedirəm.* (Ə.Mustafayev) **O yerdə ki** təmizlik var, **orda** xəstəlik olmaz. (M.Hüseyn) **Bir evdə ki** könül ağlar, *toy-düyündən söz açılmaz.* (B.Vahabzadə)

Yer budaq cümləsinin bu tipində baş cümlədə qarşılıq bildirən söz işlənməyə də bilər, lakin təsəvvür edilməlidir. Məsələn, *İndi mən haraya istəsəm, (oraya) çapacağam (İ. Şıxlı)*

Kəmiyyət budaq cümləsi. Kəmiyyət budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkət və ya əlamətin kəmiyyətini bildirir. Məsələn, *Ona nə qədər qayğışəşliklə yanaşsaq, bir o qədər yaxşıdır.* (H.Abbasadə)

Baş və budaq cümlənin yerinə, bağlayıcı vasitələrə görə, kəmiyyət budaq cümləsinin də dilimizdə iki tipi vardır.

I tip. Budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənərək ona *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Baş cümlədə budaq cümlənin *o qədər, o kəmiyyətdə, o miqdarda kimi* qəlib sözü, yerliyi işlənir və budaq cümlə vasitəsilə izah edilir. Məsələn, *İndi Bayramın həyəcanı o qədər artdı ki, az qala özünü itirib görüşü təxirə salacaqdı.* (M.Hüseyn)

Prof. Q.Ş.Kazımov dilimizdə kəmiyyət və dərəcə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin həm quruluşuna, bağlayıcı vasitələrinə, həm də qrammatik semantikasına görə bir-birinə çox oxşar olduğunu qeyd edərək onları aşağıdakı kimi fərqləndirir: “Dərəcə budaq cümləsi baş cümlədə əlamətin dərəcəsini bildirir, buna görə də sifət və zərflə ifadə olunan üzvlərə aid olur. Kəmiyyət budaq cümləsi isə baş cümlədə əşya bildirən üzvün kəmiyyətini bildirir. Məsələn, *Həyətin içi o qədər qaranlıq idi ki, evlər çətin seçilirdi.* (Mir Cəlal). Bu cümlədə **o qədər** sözü sifətlə ifadə olunmuş *qaranlıq idi* xəbərinə aiddir və əlamətin dərəcəsini bildirir. **O qədər qoyun – quzu, o qədər mal –qara, o qədər at vardır ki, saymaqla qurtarmaq olmazdı. (Ə.Vəliyev). Burada *o qədər* sözü *qoyun –quzu, mal –qara, at* sözlərinə aiddir və əşyanın kəmiyyətini bildirir. Birinci misalda *o qədər* sözünü *elə* sözü ilə, ikinci misalda *o miqdarda* sözü ilə də əvəz etmək olar. Ona görə də birinci cümlə dərəcə, ikinci cümlə kəmiyyət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir”. (6, səh. 380-381)**

II tip. Bu tipdə budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra işlənir, budaq cümlə baş cümləyə *nə qədər, hər nə qədər* bağlayıcı sözləri ilə bağlanır. Bağlayıcı sözdə *ki* ədatı budaq cümlənin sonunda *-sa, -sə* şəkilçisi işləndikdə də bilər, işlənməyə də. Baş cümlədə qarşılıq bildirən *o qədər, o qədər də, bir o qədər, bir o qədər də* sözləri işlənir və

budaq cümlə vasitəsilə izah edilir, aydınlaşdırılır. Məsələn, *Nə qədər bacarırsan, o qədər verərsən.* (M.İbrahimov) *Nə qədər istəyirsiniz, götürün.* (C.Cabbarlı) *Qurban qağa nə qədər tapşırmışdı, o qədər də gətirmişəm.* (İ.Şıxlı)

Baş cümlədə qarşılıq bildirən *eləcə, bir elə, beş o qədər, yüz o qədər, min o qədər, min qat* və s. sözlər işlənir və budaq cümlə vasitəsilə izah edilir. Məsələn, *Nə qədər istəyirsə, min o qədər fırlana.* (B.Vahabzadə) *Nə qədər tapşırmışdınız, beş o qədər gətirmişəm.*

Səbəb budaq cümləsi. Səbəb budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkət və ya əlamətin səbəbini bildirir, *nə üçün? niyə? nə səbəbə? nəyə görə? nədən ötrü?* suallarına cavab verir. Məsələn, *Üzr istəyirəm ki, mən bunu sizə indi söyləyə bilməyəcəyəm.* (İ.Əfəndiyev) *Rüstəm kişi sevinirdi, çünki bunların hamısını özü tikdirmişdi.* (M.İbrahimov)

Baş və budaq cümlənin yerinə, bağlayıcı vasitələrə görə səbəb budaq cümləsinin iki tipi vardır.

I tip. Budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənərək, ona *çünki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Məsələn, *Xeyr, məni saymayın, çünki mən belə işlərə qarışmaram.* (C.Cabbarlı)

Budaq cümlə baş cümləyə *ki, ona görə ki, ondan ötrü ki, o səbəbə ki, onun üçün ki* bağlayıcıları ilə bağlanır. Budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlandıqda baş cümlədə çox zaman *ona görə, ondan ötrü, onun üçün, o səbəbə, bu səbəbə, buna görə, bundan ötrü* və s. qəlib sözlər işlənir və budaq cümlə vasitəsilə izah edilir. Məsələn, *Uşaqlar bir də ona görə sevinirdilər ki, Kipiani gəlmişdi.* (İ.Şıxlı) *Bu zəhməti ona görə çəkirik ki, əsl insan kimi yaşayaq.* (S.Rəhimov) *Arvad inanmadı, ona görə ki, o hələ oxuyacaqdı.* (İ.Şıxlı) *Bu çiçəklər onun üçün gözəldir ki, onu sənin kimi çiçək bəsləmiş.* (C.Cabbarlı) *Baxa bilmirəm, ona görə ki, bu gerilik onlara da dərd olur.* (M.Hüseyn)

Bəzən baş cümlədə qəlib söz olmadan da budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Məsələn,

Günah məndə oldu ki, sənin şikarını əlindən çıxartdım. (F.Kərimzadə)

II tip. Bu tipdə budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir və bu növ mürəkkəb cümlələr iki yolla əmələ gəlir:

1. Budaq cümlə baş cümləyə intonasiya ilə bağlanır, budaq cümlənin daxilində *ki* ədatı işlənir, bu ədatdan əvvəlki söz məntiqi vurğu altına düşür. Məsələn, *Mən ki dəliləri, xanımları özümdən elə incitdim, onlar day bir də mənim üzümə baxmazlar.* ("Koroğlu") *Rüstəm dayı, sən ki məni belə ucaltdın, sağ ol.* (M.İbrahimov)

2. Budaq cümlə baş cümləyə *nə* bağlayıcı sözü və *-sa, -sə* şəkilçisi ilə bağlanır. Məsələn, *Nə düşündüsa, əlini havada yellədi.* (İ.Şıxlı) *Birdən nə baş verdisə, hamı qaçmağa başladı.* ("Koroğlu")

Məqsəd budaq cümləsi. Məqsəd budaq cümləsi baş cümlədəki hal-hərəkətin məqsədini bildirir, baş cümlədən çıxan *nə məqsədlə? nə üçün? nədən ötrü? niyə?* suallarına budaq cümlə cavab verir. Məsələn, *Gəlmişəm, səndən icazə alım.* (İ.Şıxlı) *Bu qədər atlı kazak tökülüb gəlib ki, onu aparırsın.* (İ.Şıxlı)

Hər iki cümlədə baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənmiş, budaq cümlə baş cümləyə birinci nümunədə yalnız intonasiya ilə, ikincidə isə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanmışdır.

Baş və budaq cümlənin yerinə, bağlayıcı vasitələrə görə məqsəd budaq cümləsinin də iki tipi vardır:

I tip. Baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir. Budaq cümlə baş cümləyə əksər halda *ki* bağlayıcısı, bəzən də yalnız intonasiya ilə bağlanır. Məsələn, *Mən gəlmişəm ki, köməkləşək.* (İ.Şıxlı) *Əsmərin anası ağacın gövdəsini əhəngləyirdi ki, qurd dırmaşa bilməsin.* (M.Süleymanlı) *Sula, bağban, bu bağçanı, toz olmasın.* (S.Vurğun) *Yuxarıdan düşək ki, birbaşa adamın üstünə çıxaq.* (İ.Şıxlı) *Bütün günü küçələri gəzdi ki, özünə bir iş tapsın.* (Mir Cəlal)

Bədii ədəbiyyatda daha çox *ki* bağlayıcı məqsəd budaq cümlələrindən istifadə edilir. Belə cümlələrin özünü də baş cümlədə budaq cümlənin yerliyinin, qəlibinin olub-olmamasına görə iki növə ayırmaq olar:

1. Baş cümlədə budaq cümlənin qəlibi kimi *ona görə, ondan ötrü, o məqsədlə, onun üçün, bunun üçün* bəzən *o məqsədlə* mənasında *o səbəbə* sözləri işlənir və budaq cümlə vasitəsilə izah edilir, aydınlaşdırılır. Məsələn, **Onunçün** öyrətdim **ki**, əlimi bu sənətə, Bir gün sənə əl açıb düşməyim xəcalətə. (N.Gəncəvi) **Ona görə** gəlmişəm **ki**, bir qədər açıq danışaq. (S.Rəhimov) **Buna görə** çalışmalısınız **ki**, azərbaycanlılar ərəblərin onlara qəbul etdirdiyi dini geri qaytarmasın. (M.S.Ordubadi)

2. Baş cümlədə qəlib söz olmur, budaq cümlə baş cümlədən sonra gələrək ona *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Məsələn, *Yığışmışıq ki, deyib-gülüb şənlənək, zarafatlarla, məzəli söhbətlərlə vaxtımızı keçirək.* (V.Babanlı) *Arvad hazırlıq görüb ki, sabah səni qonaq çağırırsın.* (M.Süleymanlı) *Atdı ki, sərçə kürkün altında qalsın.* (C.Əlibəyov)

Məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlənin xəbəri əksər halda feli xəbərdən ibarət olur və felin əmr, arzu formalarında işlənərək arzu mənası ifadə edir.

II tip. Məqsəd budaq cümləsinin bu tipində budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir və ona *nə məqsədlə, nə üçün, nədən ötrü* bağlayıcı sözləri ilə bağlanır. Həmin bağlayıcı sözlərlə yanaşı, *ki* ədatı və *-sa, -sə* şəkilçilərindən də istifadə olunur. Baş cümlədə *o məqsədlə, onun üçün, ondan ötrü* və s. qarşılıq bildirən sözlər olur və budaq cümlə onların mənasını aydınlaşdırır. Məsələn, *Nə üçün çağırımsınız, onun üçün də gəlmişəm. Nə məqsədlə dəvət etmişsinizsə, o məqsədlə də gəlmişəm.*

Bu tip daha çox canlı danışq dilində işlənir.

Şərt budaq cümləsi. Şərt budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkət və ya əlamətin şərtini bildirir. Məsələn, *Əgər qızı Gülsər olmasaydı, heç evə qayıtmazdı.* (İ.Şıxlı) *Əgər dallarınca çörək gətirən olmasaydı, burada yeməyə bir şey də tapmazdılar.* (İ.Şıxlı)

Baş və budaq cümlənin yerinə görə şərt budaq cümləsinin iki tipi vardır.

I tip. Baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir, budaq cümlə baş cümləyə əksər halda *ki* bağlayıcısı, bəzən də yalnız intonasiya ilə bağlanır. Baş cümlədə *bu şərtlə, o şərtlə, bir şərtlə, həmin şərtlə* və s. qəlib sözlər işlənir, budaq cümlə vasitəsilə aydınlaşdırılır, konkretləşdirilir. Məsələn, *Səninlə o şərtlə bir yerdə işləyərdəm ki, qazancımızı yarı bölək.*

“Şərt budaq cümləsinin bu tipi birözlüklü cümlə tiplərindən olub, nisbətən az işlənir və özünü daha çox canlı danışq dilində göstərir”. (6. səh. 391)

II tip. Bu tipdə budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra gəlir. Belə tabeli mürəkkəb cümlələr dilimizdə çox işlənir və onları bağlayıcı vasitələrə görə aşağıdakı növlərə ayırmaq olar:

1. Şərt budaq cümlələrinin bir qismi baş cümləyə heç bir başqa vasitə olmadan, yalnız intonasiya ilə bağlanır. Məsələn, *Getmək meylin yoxdur, açıq de.* (İ.Şıxlı) *Quru paltarın var, ver dəyişsin.* (İ.Şıxlı) *Bir az da burda qaldı, başımıza minəcək.* (İ.Şıxlı) *İstəyirsən, qotazlı kəmərdə alım.* (İ.Şıxlı)

2. Şərt budaq cümlələrinin bir qismi baş cümləyə *-sa, -sə* şəkilçisi ilə bağlanır. Bu şəkilçi budaq cümlənin əksər halda feli, bəzən də ismi xəbərinə artırılır. Məsələn, *Lazım gəlsə, onu padşahın oturduğu şəhərə də göndərərdəm.* (İ.Şıxlı) *Müsəlman olmadığını bilsəydim, heç içəri buraxmazdım.* (İ.Şıxlı) *Xanımların əlacı olsaydı, adama bir cüt göz də borc alardılar.* (C.Bərgüşad) *Oxumaq dinsizlik olsaydı, Tiflis şeyxi hamudan qabaq bu işə etiraz edərdi.* (İ.Şıxlı) *Onun*

yoldaşlarından beş-altı nəfəri oxumağa getsə, lap qiyamət olar. (İ.Şıxlı)

Az hallarda şərt budaq cümləsinin *-mı, -mi, -mu, -mü* şəkilçisi ilə baş cümləyə bağlanması da müşahidə edilir. Məsələn, *İkicə addım qabağa getdimi, ayağının altında torpaq oxxalanıb töküləcək.* (İ.Şıxlı)

3. Şərt budaq cümlələrinin bir qismi baş cümləyə *əgər, madam ki, indi ki, vaxta ki, bir halda ki* bağlayıcıları ilə bağlanır. Məsələn, *Əgər hünərin var, get atanla haqq-hesab çək.* (İ.Şıxlı) *Əgər getmək meylin yoxdur, açıq danış.* (İ.Şıxlı) *Madam ki sağdır, gərək ona hörmət edək.* (Anar) *Madam ki qadın açıq olduqda onun gözəlliyi və ədəbini daha tez təyin etmək olur, nə üçün cənab müctəhid qadınların açıq gəzməsinə icazə vermir?* (M.S.Ordubadi)

4. Şərt budaq cümləsinin bir qismi baş cümləyə *əgər, hərgah* bağlayıcıları ilə bağlanır, budaq cümlənin sonunda *-sa, -sə* şəkilçisi işlənir. Məsələn, *Əgər onun belə paltarı olsa, gündəliyə geyinib onu bu kökə salmazdı.* (İ.Şıxlı) *Əgər nökar əliboş qayıtsa, sabah o biri sahili də gəzərəm.* (İ.Şıxlı) *Hərgah onları oxutsaq, əməlli-başlı adam olarlar.* (İ.Şıxlı) *Hərgah anası onu səsləməsəydi, bəlkə də axşama qədər beləcə dayanacaqdı.* (İ.Şıxlı) *Hərgah bir az da belə sürsəm, atı çatladaram.* (İ.Şıxlı)

5. Şərt budaq cümlələrinin bir qismi baş cümləyə intonasiya ilə bağlanır, budaq cümlənin tərkibində *ki* ədatı işlənir. Məsələn, *Sən ki son sözünü demirsən qəti, güman var eşqimə qovuşum, çatım.* (T.Bayram)

Belə cümlələrin bir qismində baş cümlədə *onda, o vaxt* sözləri də işlənə bilər. Məsələn, *Əgər gedibsə, onda bəs niyə evinə qayıtmır?* (İ.Şıxlı) *Əgər çıxıb əmisigilə gedibsə, onda özündən küssün.* (İ.Şıxlı) *Əgər qızı qaytarsa, o vaxt şenliyin arasında gəzə bilməzdi.* (İ.Şıxlı)

Bəzən canlı danışq dilində, poetik dildə şərt budaq cümləsinin II tipində budaq cümlə baş cümlədən sonra da

işlənilir və şərt məzmunu daha qabarıq nəzərə çatdırılır. Məsələn, *Mir İsmayıl yaxşı işçidir, şorgözlüyü olmasa.* (Anar) *Bəşərin qapısından vaxtsiz ölüm gen düşər, İnsanın saçlarına yüz yaşında dən düşər, Mühəribə olmasa!* (M.Araz)

Qarşılaşdırma budaq cümləsi. Qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlənin məzmunu bir-biri ilə qarşılaşdırılır, müqayisə edilir, fərqləndirilir və ya biri digərinə güzəştə gedir. Məsələn, *Danışmaq istədisə də, bacarmadı.* (İ.Şıxlı) *Allahyar nə qədər çalışsa da, sirr açılmamışdı.* (İ.Şıxlı) *Ürək çırıntılarını duyduca belə, özünü o yerə qoymadı.* (İ.Şıxlı)

Nümunələrin hamısında budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra işlənmişdir. Birinci cümlədə budaq cümlə baş cümləyə *-sə də* şəkilçi və ədatı, ikincidə *nəqədər* başlayıcı sözü, *-sa da* şəkilçi və ədatı, üçüncüdə isə *-sa belə* şəkilçi və ədatı ilə bağlanmışdır.

Qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin dilimizdə “budaq cümlə+ baş cümlə” formalıları çox işlənir. Prof. Q.Ş.Kazımov Azərbaycan dilində qarşılaşdırma budaq cümləsinin də iki tipi olduğunu göstərmişdir.

I tip. Budaq cümlənin baş cümlədən sonra işlənərək ona *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır: *Onların qılınc – tüfəngi o qədər məni qorxutmur ki, silistinin apar-gətiri canıma vəlvələ salır.* (M.F.Axundov) *Özümü öldürərəm ki, onu yaman işə qoymaram.* (M.F.Axundov). (6, səh. 397)

II tip. Bu tipdə budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gələrək ona rəngarəng bağlayıcı vasitələrlə bağlanır. Bağlayıcı vasitələrə görə bu tipin özünü də aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Qarşılaşdırma budaq cümləsinin ikinci tipində bəzən budaq cümlə baş cümləyə *-sa da, -sə də* şəkilçi və ədatı ilə bağlanır. Məsələn, *Yumruqlar kürəyinə dəysə də, diz çöküb kişinin ayaqlarını qucaqladı.* (İ.Şıxlı) *Dövləti varsa da, arvad*

saxlayan deyil. (İ.Şıxlı) Aylar, illər, fəsillər bir-birini **dansa da**, Dəyişməzdir əqidəm, çox da dünya fırlanır. (B.Vahabzadə) Kişi hirsindən boğulsa **da**, heç nə deməmişdi. (İ.Şıxlı) Gözlərinin oynadığını görsə **da**, dinmədi. (İ.Şıxlı) Salatın anasının vəziyyətini duysa **da**, bir şey deyə bilmirdi. (İ.Şıxlı)

2. Budaq cümlə baş cümləyə *-sa belə, -sə belə* şəkilçi və ədatı ilə bağlanır. Məsələn, *O buraya gəlin gələndə ərinin var-dövləti olsa belə, əməlli-başlı bir otağı da yox idi.* (İ.Şıxlı) *Ürək çırpıntılarını duydusa belə, özünü o yerə qoymadı.* (İ.Şıxlı) *O, Mələyi vurduğuna peşman olsa belə, sevinirdi.* (İ.Şıxlı) *Döyülsə belə, xatadan qurtarmışdı.* (İ.Şıxlı)

3. Budaq cümlə baş cümləyə *-sa da belə, -sə də belə* şəkilçi və ədatı ilə bağlanır. Məsələn, *O, üzdə bir söz deməsə də belə, bunu etiraf etməyə məcbur olurdu.* (İ.Şıxlı) *Ərinin yatmadığını bilsə də belə, səsini çıxartmırdı.* (İ.Şıxlı) *Qarıya yaxınlaşdısa da belə, ürəyinin çırpındığını hiss edib geri qayıtdı.* (İ.Şıxlı) *O cana doysa da belə, hələ qəti qərara gələ bilmirdi.* (İ.Şıxlı)

4. Budaq cümlə baş cümləyə *nə qədər, hər nə qədər* bağlayıcı sözləri, *-sa da, -sə də* şəkilçi və ədatı ilə bağlanır. Məsələn, *Nə qədər çalışdısa da, yata bilmirdi.* (İ.Şıxlı) *Qız nə qədər çalışdısa da, müvazinətini saxlaya bilmədi.* (İ.Şıxlı) *Salatın nə qədər yalvardısa da, arvad inadından dönmədi.* (İ.Şıxlı) *Əhməd nə qədər çalışsa da, müsəlmanlığını sübut edə bilmirdi.* (İ.Şıxlı) *O nə qədər Mələyə susmağı əmr etsə də, haqsızlığını duyurdu.* (İ.Şıxlı)

5. Bəzən budaq cümlənin əvvəlində *hərçənd*, komponentlər arasında isə *amma, ancaq, lakin, fəqət* bağlayıcılarından biri işlənir: *Hərçənd əskik bir işinizi görməmişəm, amma mən belə hesab edirəm.* (Elçin)

6. Qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qismində bağlayıcı söz işlənməklə bərabər, budaq cümlənin sonuna *-sa, -sə* şəkilçisi artırılır, *da də* ədatı isə budaq cümlənin daxilində işlənir. Məsələn, *Özünü nə qədər*

sərbəst də aparsa, Şamxalla açıq danışa bilmirdi. (İ.Şıxlı) *Şəhərdən nə qədər uzaqda da olsa, otaqlarım rahat idi.* (İ.Əfəndiyev)

7. Bəzən budaq cümlədə müxtəlif bağlayıcı sözlər işlənir, budaq cümlənin xəbəri təkrarlanır, təkrarlanan xəbərlərdən biri felin xəbər, ikincisi isə əmr şəklində işlənir. Bu zaman birincinin sonuna *-sa, -sə* şəkilçi-ədatı da artırıla bilər. Məsələn, *O nə qədər bezir-bezsən, yenə də qəti qərara gələ bilmirdi.* (İ.Şıxlı) *Nə qədər danışır-danışsın heç kəs ona məhəl qoymurdu.* və s.

Qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə əsas məna olan qarşılaşdırma mənası aşağıdakı kimi müxtəlif çarələrdə özünü göstərir:

1. *Güzəştli* qarşılaşdırma. Belə cümlələrdə baş cümlədəki fikir budaq cümlədəki fikrə güzəştə gedir. Məsələn, *O cana doysa da, hələ qəti qərara gələ bilmirdi.* (İ.Şıxlı) *Qarıya yaxınlaşdısa da, ürəyinin çırpıntısını eşidib geri qayıtdı.* (İ.Şıxlı) *Döyülən uşaq ağrıdan qıvrılsa da, səsini çıxartmırdı.* (İ.Şıxlı)

2. *Ziddiyyətli* qarşılaşdırma. Bəzən baş və budaq cümlədəki fikirlər ziddiyyətli şəkildə qarşılaşdırılır. Məsələn, *Katib onun səsində bir tənə, bir giley hiss etsə də, fikrindən dönüb yumşalmadı.* (M.İbrahimov).

3. *Müqayisəli* qarşılaşdırma. Baş və budaq cümlənin məzmunu müqayisəli şəkildə qarşılaşdırılır. Məsələn, *Kamil bir palançı olsa da insan, yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan.* (N.Gəncəvi)

4. *Fərqləndirici* qarşılaşdırma. Baş cümlədəki fikir qarşılaşdırma yolu ilə budaq cümlədəki fikirdən fərqləndirilir. Məsələn, *İmdad qardaşım da olsa, çürük adamdır.* (Ə.Vəliyev).

5. *Şərtli* qarşılaşdırma. Bu növ budaq cümlələrdə budaq cümlə həm də şərt məzmununa mülük olur. Lakin əsas məna qarşılaşdırma olduğundan, belə cümlələr qarşılaşdırma

budaq cümləsi hesab edilir. Bu cümlələr əksər halda *əgər, hərgah* bağlayıcıları və *-sa, -sə* şəkilçisi ilə formalaşır, *-sa, -sə* şəkilçisindən sonra *da, də* ədatı da işlənir. Məsələn, *Hərgah başım çox bala çəksə də, yenə səni tək qoymayacağam.*

Nəticə budaq cümləsi. Nəticə budaq cümləsi baş cümlədən doğan nəticəni bildirir. Səbəb və nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr tərkib hissələri arasında səbəb-nəticə münasibətinə görə bir-birinə bənzəyir. Lakin səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə səbəbi, baş cümlə nəticəni bildirirsə, nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə bunun əksi müşahidə olunur. Yəni, budaq cümlə səbəbi deyil, baş cümlədən yaranan nəticəni bildirir. Məsələn, *Elə şey nədir ki, sən ondan ötrü fikir edirsən? (İ.Şıxlı) Gör nə günə qalmışam ki, mənim döydüyüm adam mənə qahmar çıxır? (İ.Şıxlı)*

Hər iki misalda budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənərək ona *ki* bağlayıcısı ilə bağlanmışdır.

“Başqa budaq cümlə növlərindən fərqli olaraq, sadə cümlədə cümlə üzvü qarşılığı olmadığı üçün nəticə budaq cümləsinin baş cümlədə yerliyi qəlibi olmur və budaq cümlə heç bir suala cavab vermir”. (4, səh. 397)

Budaq cümlənin müstəqil nəticə mənası ifadə etdiyini yoxlamaq üçün onun əvvəlinə *nəticədə, bunun nəticəsində* sözlərini də artırmaq olar.

Başqa tabeli mürəkkəb cümlələrdən fərqli olaraq, nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr sadələşdikdə budaq cümlə predikat – xəbər yerində, baş cümlə isə səbəb zərfliliyi yerində durur. Yalnız bu cür sadələşdirmə apardıqda cümlənin mənasını əvvəlki kimi saxlamaq olur. sadələşdirmək üçün əksinə əməliyyat aparmaq lazım gəlir.

Nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin dilimizdə yalnız bir tipi mövcuddur: bir qayda olaraq, həmişə baş cümlə əvvəl, budaq cümlə isə sonra işlənir. Lakin bu bir

tipin özünü də budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitələrə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Nəticə budaq cümləsinin ən çox işlənən növü *ona görə də, buna görə də, onun üçün də, bunun üçün də* tipli nəticə bağlayıcılarının iştirakı ilə yaranan növdür. Məsələn, *Sadiq onu qorxudub, ona görə də Qəşəm razılıq verib. (Q.İsmayilov)*

2. Budaq cümlə baş cümləyə *odur ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Məsələn, *Sultanın qəfil gəlişi onu həm sevindirdi, həm də qorxutdu, odur ki, ayağa qalxıb baş əydi. (F.Kərimzadə) Amma daha heç yerə yolu olmadığını bilirdi, odur ki, özü ilə gətirdiyi qaravaşla öz dillərində danışır, öz mahnılarını oxuyurdular. (F.Kərimzadə)*

3. Baş cümlədə *necə, nə, kim* və s. sual əvəzlilikləri işlənir, budaq cümlə baş cümləyə əksər hallarda *ki* bağlayıcısı, bəzən də imtonasiya ilə bağlanır. Məsələn, *Bəs necə oldu ki, Mələk sağ qaldı? (İ.Şıxlı) Sənə nə düşüb ki, özünü öldürürsən? (İ.Şıxlı) Amma neyləyim ki, mənim bəxtim gətirmədi? (İ.Şıxlı) Neçə olub ki, bu mənim ağılma gəlməyib? (İ.Şıxlı) Sən kimsən ki, mənimlə belə danışsan?*

4. Baş cümlədə *-mi⁴* ədatı işlənir, budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Məsələn, *Açıb-ağardası dərdirdimi ki, deyəsən? (İ.Şıxlı) Mən yadamımı ki, belə söz danışsan? (İ.Şıxlı)*

5. Budaq cümlə baş cümləyə intonasiya və *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Məsələn, *Hələ ölməmişəm ki, malımı dövlətimi dağıdırsan. (İ.Şıxlı) Məni sən gətirməyibsən ki, evdən qovursan? (İ.Şıxlı)*

Belə cümlələrdə, adətən, baş cümlənin xəbəri inkar formada olsa da, sual intonasiyası ilə tələffüz edilərək təsdiq formanı bildirir.

6. Baş cümlənin daxilində *elə, elə bir, bir* sözləri işlənir, budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Məsələn, *Boyu elə uca idi ki, səmanın bir parçasından başqa heç nə*

görmək mümkün deyildi. (İ.Şıxlı) Bizi elə bir vəziyyətə salmışan ki, yuxumuz ərsə çəkilib. (M.Hüseyn)

Qoşulma budaq cümləsi. Qoşulma budaq cümləsi dilimizdə digər budaq cümlə növləri ilə müqayisədə az işlənir. Bu budaq cümlə baş cümləyə qoşularaq ya baş cümlədəki fikirlə bağlı əlavə məlumatı ifadə edir, yaxud da baş cümlədə verilən fikrə münasibət bildirir. Məsələn, *Bir arzusu var idi ki, o da vətənə dönmək idi.* – cümləsində budaq cümlə baş cümlədən sonra gələrək ona *ki* bağlayıcısı ilə bağlanmışdır. Qoşulma budaq cümləsi baş cümlənin təyininin mənasını aydınlaşdırmışdır. Qoşulma budaq cümləsi baş cümlənin bir üzvünü izah etməklə, ona aid əlavə informasiya verməklə yanaşı, baş cümlənin ümumi məzmunu ilə də bağlı olur. Məsələn, *Yalnız siz tanıyırsınız ki, indi siz də tanıyırsınız.* (C.Cabbarlı)

Qoşulma budaq cümləsinin dilimizdə yalnız bir tipi var. Bir qayda olaraq baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra gəlir, budaq cümlənin əvvəlində *o da, özü də, həm də* sözləri işlənir və baş cümləyə aşağıdakı vasitələrlə bağlanır:

1. Budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır: *Məni anlayacaq bir adam var ki, o da sən sən.*
2. Bütün başqa tabeli mürəkkəb cümlələrdən fərqli olaraq, qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə *-sa, -sə (isə)* şəkilçi ədatı budaq cümlənin deyil, baş cümlənin sonuna artırılır. Məsələn, *Dünyada bir kef vardısı, o da Keçəl Həmzədə idi.* (“Koroğlu) *Xurşud xanımın söyüb biabır etmədiyi bir adam vardısı, o da mən idim.*

Başqasının nitqinin ifadə üsulları

Bəzən danışarkən və ya yazarkən öz fikirlərimizlə yanaşı, başqasının fikirlərindən də istifadə etməli oluruq. Bu zaman başqasının fikirləri olduğu kimi, heç bir dəyişikliyə uğramadan və ya məzmun saxlanılmaqla, deyim tərz, cümlə quruluşları – forması dəyişilməklə verilə bilər. Başqasının nitqi olduğu kimi, heç bir dəyişikliyə uğramadan, heç bir başqa vasitəyə ehtiyac olmadan verilsə, bu, vasitəsiz nitq adlanır. Başqasının nitqi müəyyən dəyişikliklər edilməklə, müxtəlif vasitələrdən istifadə etməklə verilsə, onda vasitəli nitq yaranır. Beləliklə, başqasının nitqi iki üsulla nəzərə çatdırıla bilər. Bunlara vasitəsiz nitq və vasitəli nitq daxildir.

“Özgə nitqinin həm məzmun, həm formaca heç bir dəyişikliyə uğramadan, olduğu kimi verilməsinə vasitəsiz nitq deyilir”. (6, səh.472)

Vasitəsiz nitq verildikən onu söyləyən şəxsin özünün məlumat xarakterli cümləsi başqasının nitqi ilə məna və intonasiya cəhətdən əlaqələndirilir. Danışan şəxsin nitqi müəllifin nitqi adlanır.

Vasitəsiz nitq yazılı dildə təhkiyə dili daxilində və dialoqlarda rast gəlmək olur.

Təhkiyə dilində vasitəsiz nitq işlənərsə, müəllifin sözlərindən fərqləndirmək üçün onu dırnaq arasına almaq lazımdır. Dialoqlarda isə hər bir fikir yeni sətirdən yazılır və qarşısında tire işarəsi qoyulur. Məsələn, *təhkiyə dilində:*

Xəlil açıq qapıdan artırmaya düşən işıq zolağına baxıb fikirləşdi: “Bunlar mənim geri qayıtmağıma niyə yas tuturlar? İnstituta girə bilməyəni ölkədən çıxartmışlar ki?” (İ. Məlikzadə)

Güləsər evə qayıdan kimi Şamxalın paltarlarından gətirib atasına verəcəyini xəyalından keçirdi: “Nə olar, Şamxal buna nə deyəcək? Biz ki, qohum olmuşuq. Atam öz

kürəkəninin paltarını geyinməzmi? Şamxal istəməzmi ki, qayınatasının əyni-başı abırlı olsun? Qızını istəyən oğul gərək qayınatasının da qeydinə qalsın". (İ.Şıxlı)

Dialoglarda:

Həmişə Güləsərdən çəkinmədən paltarlarını yuyulmağa verən Qoca kişi indi öz qızından həya etdi:

–Lazım deyil, bala.

–Niyə, məndən utanırsan?

–Yox, bala, zəhmətinə dəyməz. Onsuz da əyinə alınası deyil.

–Soyun, heç olmazsa düymələrini bərkidim.

–İstəməz. (İ.Şıxlı)

Vasitəsiz nitq, adətən, müəllifin sözləri ilə müşayiət olunur. Müəllifin sözləri olmadan, başqasının nitqini düzgün anlamaq, onun kimə mənsubluğunu müəyyənləşdirmək olmaz. Müəllif vasitəsiz nitqdən istifadə edərkən başqasının fikirlərinə öz münasibətini də ifadə edir. Məsələn, *Bu xəbər Cahandar ağanı təəccübləndirmədi: "Tərs oğlu tərs südüna çəkib, –deyə ürəyində onu yamanladı. –İnadın biridir. Bilirdim ki, axırı belə olacaq"*.

Mətn daxilində vasitəsiz nitqin kimə məxsus olduğu bilindikdə müəllifin sözlərinin işlənməsinə ehtiyac olmur. Məsələn,

–Utanma, hamı mənə rus Əhməd deyir, sən də de.

–Sənə niyə belə ad qoyublar?

–Nə bilim?

–Şapka geydiyinə görə?

–Yəqin.

–Axı sən niyə papaq geymirsən?

–Öyrənmişəm.

–Harada?

–Peterburqda.

–Peterburq haradır?

–Uzaq bir şəhərdir.

–Sən oraya nəyə getmişdin?

–Oxumağa. (Ə.Babayeva)

Dialogda iştirak edənlər mətnin əvvəlindən oxucuya məlum olduğu üçün əlavə şərhə - müəllif nitqinə ehtiyac olmamışdır.

“Vasitəsiz nitqi müşayiət edən müəllif nitqinin xəbəri əksər halda *demək, soruşmaq, söyləmək, danışmaq, cavab vermək, müraciət etmək, aydınlaşdırmaq, maraqlanmaq* və s. nitq, qavrayış, duyğu, təfəkkür, görmə, eşitmə fellərinin şəxsi formaları ilə ifadə olunur”. (6, səh. 472)

Vasitəsiz nitqin daxil olduğu cümlələr tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə şəklində formalaşır. Müəllifin nitqi baş cümlə, vasitəsiz nitq tamamlıq budaq cümləsi kimi çıxış edir. Məsələn, *“Başıma güllə sıxsalar da, inanmaram”*, –dedi. (İ.Məlikzadə)

Belə cümlələrin tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə olmasını dilimizdə vasitəsiz nitqin heç bir dəyişikliyə uğramadan müəllif nitqinə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanması da təsdiqləyir. Məsələn, *Nökərlərə dedi ki, “arabaları qoşun, kənara çəkin”*. (İ.Şıxlı) *Düşünürdü ki, “doğrudan da, atama desəm, bu yazığa bir az torpaq verməzmi?”* (İ.Şıxlı)

Müəllifin nitqi vasitəsiz nitqdən əvvəl, sonra və vasitəsiz nitqin arasında işlənə bilər.

Vasitəsiz nitqin işlənmə yerindən asılı olaraq durğu işarələrindən aşağıdakı kimi istifadə olunur:

1. Müəllifin sözlərindən sonra işləndikdə vasitəsiz nitq dırnaq içərisinə alınır və ondan əvvəl (müəllifin sözlərindən sonra) qoşa nöqtə qoyulur. Məsələn, *Rəhim köks ötürdü: “Biçarə Dəyanətin otuz dörd yaşı var. Məndən vur-tut cəmi dörd yaş böyükdür, amma gör nə kökə düşüb”*. (İ.Məlikzadə) Durğu işarələrindən istifadəni şərti işarələrlə versək, belə olar: **M:”V”**.

Dialog şəklində işləndikdə vasitəsiz nitqdən əvvəl tire işarəsi qoyulur, dırnaq işarəsinə ehtiyac olmur. Məsələn,

Kök kişi ekranın arxasında dil qəfəsə qoymadı:

§ *Bacıoğlu, bağırsaqlarım deşilməyib ki?*

§ *Yox.*

§ *Düün-zad düşməyib ki?*

§ *Yox.*

§ *Hamısı düpbədüz yerindədi?*

§ *Yerindədi.*

§ *İnanım?*

§ *İnan.*

§ *Ömrün uzan olsun..(Ə.Babayeva) (M: -V.)*

2. Vasitəsiz nitq müəllifin sözlərindən əvvəl işləndikdə müəllif sözlərindən əvvəl tire işarəsi, vasitəsiz nitqin sonunda isə intonasiyadan asılı olaraq sual işarəsi, nida işarəsi və ya vergül qoyulur. Məsələn, *“Birdən Nəsir əmim də çarəsiz azara tutular. O yaşda adamın xəstəlik tapmağına, ölməyinə nə var ki. Nəsir qəm-qüssədən də ölə bilər, doğmaların həsrətindən də. Lap çaysızlıqdan da ölə bilər. İndi məxməri çay hardan tapır o?” –deyə Rəhim bu narahat fikirlərdən canını qurtarmağa çalışdı. (İ.Məlikzadə) (“V?” –m.)*

Vasitəsiz nitq dialog şəklində verildikdə dırnaq lazım olmur, vasitəsiz nitqdən əvvəl tire, sonra vergül və tire qoyulur. Məsələn,

–Kaş o qayğısız günlərimi yenidən keçirəydim, yenidən yaşayaydım, –dedi. (Ə.Babayeva) (-V, -m.)

Bu cür cümlələrdə intonasiyadan asılı olaraq, vasitəsiz nitqdən sonra nida və ya sual işarələri də qoyulur. Məsələn, *–İnnən belə o bəxtəvərlərdən biri də sən olacaqsan! – həyəcanını gizlətmədən dedi. (Ə.Babayeva) (-V! -m.)*

3. Müəllifin sözləri vasitəsiz nitqin arasında işləndikdə ondan əvvəl tire, müəllifin nitqindən sonra isə vergül və tire və yaxud nöttə və tire qoyulur. Məsələn,

–Boy, allah eləməsin, –demişdi, –Niyə elə deyirsən, qızım. (Ə.Babayeva) (-V, -m, -V.)

4. Vasitəsiz nitq müəllifin sözlərinin arasında işləndikdə vasitəsiz nitqdən əvvəl qoşa nöqtə və tire, vasitəsiz nitqdən sonra onun intonasiyasına uyğun olaraq vergül, nida və ya sual işarəsi və tire qoyulur. Məsələn,

Zöhrə qırqıraraq:

–Səni çağırdım ki, yetimlərin yanında qalasan. Çağırmadım ki, mənə dərs deyəsən, –deyərkə qapını çırpıb getmişdi. (Ə.Babayeva) (M: -V, -m.)

5. Vasitəsiz nitq ilə müəllifin sözləri bir- birini ardıcıl şəkildə əvəz edə bilər. Bu zaman dialog nitqində yuxarıda qeyd edilən durğu işarəsi qaydalarından istifadə edilir. Məsələn,

Əhməd bunu gördü və Səlimə gözünü ağartdı:

–İşin olmasın, –dedi, –bu saat özü tapacaq. (İ.Şıxlı) (M: -V, -m, -v.)

Vasitəsiz nitq dilimizdə olan müxtəlif cümlə quruluşları: sadə və mürəkkəb, cütlük və təklikli, müxtəsər və geniş, bütöv və yarımçıq cümlə şəklində ola bilər. Dialoglarda vasitəsiz nitq daha çox elliptik cümlələrdən, üzvlənməyən cümlədən ibarət olur.

Vasitəli nitq və tabeli mürəkkəb cümlə. Başqasının nitqi formaca dəyişdirilərək yalnız məzmunu verilərsə, **vasitəli nitq adlanır.** Vasitəli nitqdə başqasının nitqinin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərində, hətta intonasiyasında da dəyişiklik edilir, onun yalnız məzmunu saxlanılır.

Vasitəsiz nitq vasitəli nitqə çevrilərkən tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə əmələ gəlir. Məsələn, *Cahandar ağa dedi: –Get qızı rahatla, özünə də yeməkdən-zaddan ver. (İ.Şıxlı)* Vasitəsiz nitq formasında olan bu nümunəni azacıq dəyişməklə vasitəli nitqə çevirmək olar:

Cahandar ağa dedi ki, qızı rahatlayıb, yeməkdən-zaddan versin.

Vasitəli nitqdə başqasının nitqinin yalnız məzmunu saxlanır. Bu zaman müəllifin nitqi ilə başqasının sözləri bir-birinə qarışaraq bir cümlə şəklində ifadə olunur.

Vasitəsiz nitq vasitəli nitqə çevrilərkən əvəzlilərdə daha çox dəyişiklik olur - əvəzlilər özgə nitqinin daşıyıcısının deyil, müəllif nitqinin tələblərinə uyğun işlədilir.

Müəllifin nitqində subyekt – mübtədə bir qayda olaraq III şəxsə aid olur. Vasitəsiz nitq isə müxtəlif şəxslərə aid ola bilər. Vasitəsiz nitq vasitəli nitqə çevrilərkən istər I, istərsə də II şəxsi ifadə edən mübtədalar III şəxslə əvəzlənir.

Sitatlar. “*Öz fikrini aydınlaşdırmaq, dəqiqləşdirmək, sübuta yetirmək üçün özgə nitqdən gətirilən dəqiq çıxarıqlara sitat deyilir.* Sitatlardan eyni zamanda obrazlılıq emosionallıq, ekspressivlik, ifadəlilik üçün də istifadə edilir.

Sitat vasitəsiz nitqdən o qədər də fərqlənmir”.
(6. səh. 480)

ƏDƏBİYYAT:

1. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis, Bakı, 1985.
2. Abdullayev Ə. Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, 1992.
3. Abdullayev Ə. Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1974.
4. Abdullayeva G. A. Azərbaycan dilində -sa, -sə şəkilçisi, onun qrammatik və üslubi xüsusiyyətləri. Bakı, 1999.

5. Abdullazadə N. Xalıqov F. Azərbaycan dili. II h. Bakı, 2006.
6. Kazımov Q. Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. “Təhsil” nəşriyyatı, Bakı, 2007.
7. Müasir Azərbaycan dili. III cild, Sintaksis. EA nəşri, Bakı, 1981.
8. Müasir Azərbaycan dili proqramı. AMİ, Bakı, 2009.

Mündəricat:

Mövzu № 1

Qrammatika. Qrammatik kateqoriyalar. Morfologiya və onun vahidləri. Nitq hissələrinin təsnifi.....3

1. Qrammatika. Qrammatik kateqoriyalar.....3

2. Morfologiya, onun tədqiqat obyektini.....6

3. Morfem və onun növləri.....8

4. Nitq hissələri və onların təsnifi prinsipləri.....17

Ədəbiyyat.....20

Mövzu № 2

Əsas nitq hissələri.....21

1. Əsas nitq hissələri haqqında ümumi məlumat.....21

2. İsim əsas nitq hissəsi kimi. İsmə məxsus ümumi qrammatik kateqoriyalar.....23

3. Sifət, quruluşca növləri, dərəcələri.....45

4. Say, onun məna növləri və quruluş xüsusiyyətləri.....54

5. Əvəzlik əsas nitq hissəsi kimi.....64

6. Fel əsas nitq hissəsi kimi.....72

7. Zərf əsas nitq hissəsi kimi.....87

Ədəbiyyat.....91

Mövzu № 3

Köməkçi nitq hissələri.....93

1. Köməkçi nitq hissələri haqqında ümumi məlumat.....93

2. Qoşma köməkçi nitq hissəsi kimi, onun təsnif prinsipləri...94

3. Bağlayıcı, onun vəzifəsinə və quruluşuna görə növləri.....100

4. Ədat haqqında məlumat, ədatın mənaca növləri.....104

5. Modal sözlər, onun mənaca növləri.....109

6. Nida onu köməkçi nitq hissələrindən fərqləndirən cəhətlər və mənaca növləri.....112

Ədəbiyyat.....116

Mövzu № 4

Sintaksis və onun vahidləri. Sintaktik əlaqələr. Söz birləşmələri.....117

1. Sintaksis şöbəsi və onun tədqiqat obyektini haqqında məlumat.....117

2. Sözlər arasında məna və qrammatik əlaqələr. Məna əlaqələri.....122

3. Tabesizlik əlaqəsi.....124

4. Tabelilik əlaqələri.....126

5. Söz birləşmələri, onların xarakterik xüsusiyyətləri, təsnifi.....141

6. Əsas tərəfin ifadə vasitəsinə görə söz birləşmələrinin növləri.....146

Ədəbiyyat.....165

Mövzu № 5 Cümlə və onun təsnifi. Cümlə üzvləri.Sadə

cümlə.....166

1. Cümlə və onun əsas əlamətləri.....166

2. Cümlənin təsnif prinsipləri.....171

3. Cümlə üzvü anlayışı. Cümlənin baş üzvləri.....180

4. Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri.....190

5. Cümlə üzvlərinin həmcinsliyi, xüsusiləşməsi, əlavəsi.....208

6. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədə olmayan sözlər.....219

7. Sadə cümlə və onun təsnif prinsipləri.....225

Ədəbiyyat.....239

Mövzu № 6

Mürəkkəb cümlələr. Tabesiz mürəkəkkəb cümlə.....	240
1.Mürəkkəb cümlə haqqında ümumi məlumat.....	240
2. Mürəkkəb cümlənin növləri. Tabesiz mürəkkəb cümlələr.....	242
3. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirən vasitələr.....	245
4.Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə məna əlaqəsi.....	250
Ədəbiyyat.....	257

Mövzu № 7

Tabeli mürəkkəb cümlələr.....	258
1.Tabeli mürəkkəb cümlə anlayışı.....	258
2.Tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitələr.....	261
3.Tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlənin növləri.....	266
Başqasının nitqinin ifadə üsulları.....	298
Ədəbiyyat.....	303

GÜLARƏ ABDURAHMAN qızı ABDULLAYEVA

**MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ
(MORFOLOGİYA, SİNTAKSİS)**

**«Elm və Təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ**

*Kompüter dizayneri: Zahid Məmmədov
Texniki redaktor: Rövsanə Nizamiqızı*

Yığılmağa verilmiş **21.02.2013**
Çapa imzalanmış **05.03.2013**
Şerti çap vərəqi **19,2**. Sifariş № **22**
Kağız formatı **60x84 1/16**. Tiraj **300**

Kitab «**Elm və Təhsil**» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

E-mail: elm_ve_tehsil@box.az

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.